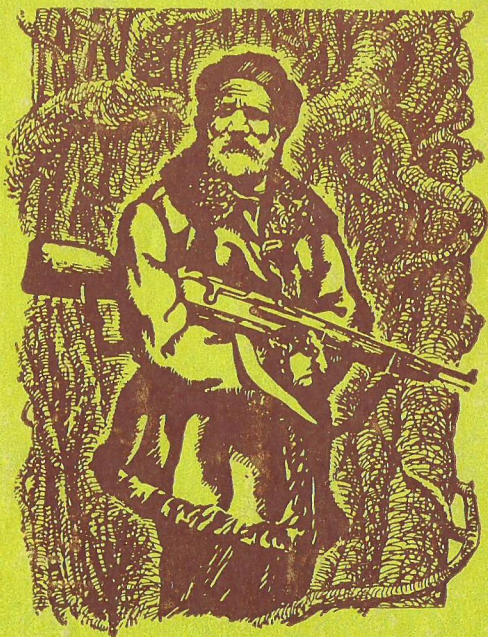

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА

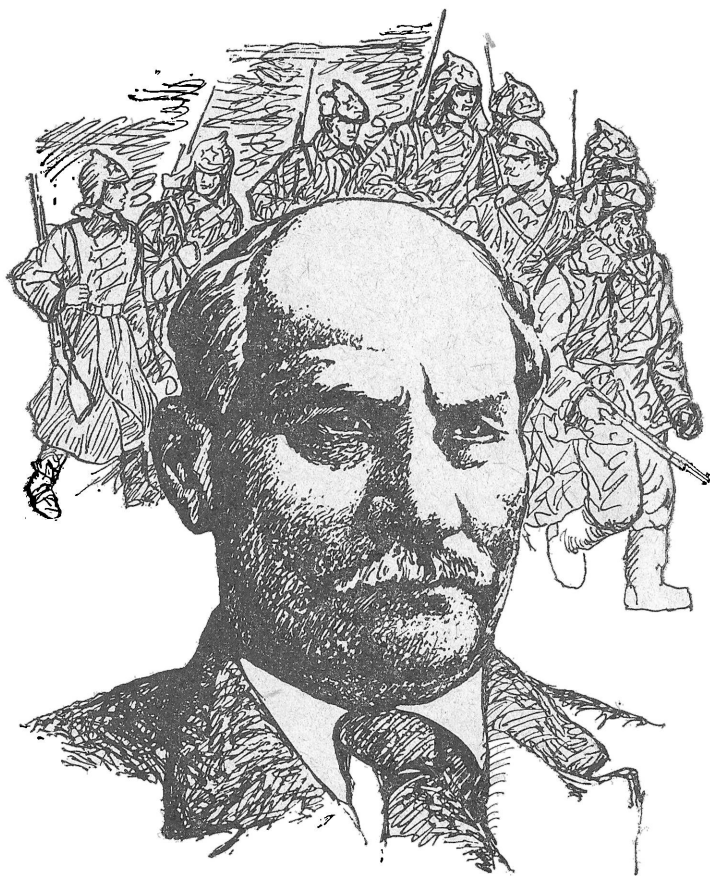

ЯКУБ
КОЛАС

ДІД ТАЛАШ

Я
У
Б
К
О
И
А
С
⊗
Д
І
Д
Т
А
П
П

Ахмед Коназ

ЯКУБ
КОЛАС

ДІД ТАЛАШ
ПОВІСТЬ

Переклав з білоруської
М. П. Полотай

КИЇВ 1971

Видавництво
ЦК ЛКСМУ
«МОЛОДЬ»

С(Біл)
К60

$\frac{7-6-3}{727-71M}$

Вступна стаття та примітки
БОГДАНА ЧАЙКОВСЬКОГО

Київський поліграфічний комбінат

ВИРАЗНИК ДУМ НАРОДНИХ

Багато років тому в глухому кутку Білорусії, що зберіг ще давні порядки того темного часу, коли пан міг виміняти людину на собаку, того часу, який називали колись панщиною, самотньо стояла у гущавині старезного бору перехняблена лісничова хатина. Життя йшло своєю дорогою, а цей куток лишався глухим, закам'янілим, і світло нового дня відбивалось од нього, як відбивається сонячний промінь од крижини...

Тут, в убогій лісничовій сторожці, жив сільський хлопчина Кастусь. Жив так, як тисячі його однолітків: милувався суворю красою віковичного бору, пас корову на галявинах, слухав пісні жайворонка, мріяв, задивляючись у широкі плеса повноводного Німану. А тихими вечорами, коли в лісничову хатину забідали відпочити селяни з сусідніх сіл чи батькові друзі-лісники, хлопчина прислухався до некваливих їхніх розмов, цікавих новин про навколишній світ, до сумних народних переказів та журливих пісень...

Босоногий хлопчина пізнав тут і глибоко полюбив свій народ. Ще з дитинства, увібравши, мов губка, в своє серце чари рідної природи, турботи рідного люду, недолю своєї батьківщини, поет не дарма згодом назвався Якубом Коласом. «Колас» — це по-білоруському «кокос», плід землі, який дарує людині хліб, що його багато віків так бракувало білоруському селянинові...

Максим Рильський згадував, як при зустрічах з Якубом Коласом його кожного разу зворушував милий звичай білоруського письменника сіяти перед своїм будинком різне збіжжя, що мало нагадувати про ті поля і села, де він виріс. У тому звичаї була велика повага до сумлінної і дбайливої праці хлібороба, яку так яскраво змалював у своїй творчості народний поет Білорусії...

1

Якуб Колас (Костянтин Михайлович Міцкевич) народився 3 листопада (22 жовтня за ст. ст.) 1882 року в сім'ї лісника на хуторі Акінчиці, поблизу великого села Миколаївщини, в мальовничому куточку колишньої Мінської губернії.

Родина Михайла Казимировича, Кастусевого батька, зазнала

долі багатьох тодішніх білоруських родин, яких зганяло з землі складне суспільно-економічне життя епохи бурхливого розвитку капіталізму в Росії. Замолоду Михайло Казимирович сплавав ліс, але пізніше зовсім покинув рідне село й найнявся лісником до відомого магната — князя Радзивілла. Серед незайманої природи у самотності й виснажливій убогості Кастусь провів своє дитинство.

Це був час, коли білоруські селяни під впливом революційного руху в країні пробуджувалися до свідомого суспільно-політичного життя, що відбивалося насамперед у бажанні здобути освіту «хоч сином, як не собі».

Родина Міцкевичів була досить культурна: Кастусів батько та його брати вміли читати й писати, а наймолодший — дядько Антось — кохався в художній літературі. Він і ознайомив свого племінника з творами красного письменства. В автобіографії Колас тепло згадує, як дядько Антось подарував йому книжечку Крилова, і відтоді великий російський байкар став його улюбленим поетом.

Перші кроки у навчанні малий Кастусь зробив самостійно, хоч оволодіти складною грамотою сільському хлопчині було тоді нелегко. Кмітливий, до всього доскіпливий, він, тільки-но траплялася нагода, запитував у того, хто вмів читати, як називається та чи інша літера. Так самотужки вивчив увесь алфавіт.

Дві зими, разом зі старшими братами, Кастусь навчався вдома у спеціально найнятого сільського хлопця, що закінчив початкову школу. Такі маленькі вчителі в дореволюційній Білорусії були звичайним явищем, і називали їх «директорами». Яскравий образок навчання в «директора» подав Якуб Колас у своїй поемі «Нова земля».

Якийсь час одвідував і «справжню» школу в Миколаївщині. Після лісової сторожки велике село захопило хлопця: він був у захваті від школи і книжок. Тут Кастусь випадком ознайомився з рукописними віршами поета-демократа Янки Лучини (Неслуховського), і це мало неабияке значення в становленні його як білоруського письменника.

Кастусь був здібний учень, і старий Міцкевич, хоч це було важко для родини, вирішив дати синові добру освіту. Шістнадцяти літ хлопець вступив до вчительської семінарії в місті Несвіжі.

Старовинне місто, колись уславлене тим, що послідовники видатного білоруського вченого й першодрукаря Франціска Скорини організували тут широке книгодрукування, Несвіж у кінці XIX століття перетворився на глуху провінцію. Однак активіза-

ція громадського життя напередодні першої революції в Росії не обминула Несвізьку вчительську семінарію. Її вихованці читали заборонені книжки, обговорювали події, що відбувалися в різних містах країни, влаштували вечори самодіяльності.

Серед семінаристів виділявся своєю активністю Кастусь Міцкевич. Він захоплювався усною народною творчістю і, маючи неабиякі здібності актора, часто виступав на вечорах самодіяльності з власними поезіями.

Писати вірші хлопець почав під впливом байок Крилова, ще коли йому було дванадцять років. У автобіографії письменник згадує, як глузував з його літературних вправ старший брат і як сподобався його перший вірш «Весна» батькові. Ознайомившись із поезіями Янки Лучини, Кастусь спробував складати вірші білоруською мовою, але більше писав тоді по-російському. З часом поезії Кастуся-семінарста зацікавили викладача словесності Кудринського, і той сказав своєму вихованцеві: «Ось твоє справжнє покликання».

Ще вдома з розмов батьків, родичів і лісників про тяжкі умови життя й несправедливість панів хлопець здобув перші суроки житейської науки. Батько розповідав, як одному з князів Радзивілів заманулося колись покататися серед літа на санях. Дорогу від княжого замку селяни засипали сіллю, і цим «засніженим» трактом бундючний пан промчав у санях, запряжених ведмедем, в оточенні свого кінного почту. Звісно, що розповіді про гультяйство і нестримні «пустощі» панства, які білоруський народ сплачував власним потом і кров'ю, не могли не народити в душі малого Кастуся ворожого ставлення до визискувачів. Згодом, навчаючись у Несвіжі, де зберігся не тільки старовинний замок — резиденція князя Радзивілла, а й залишки феодалізму в стосунках між селянами та паном, якому належала необмежена влада в місті й на селі, Кастусь Міцкевич ще більше утвердився в своїх поглядах на соціальну несправедливість.

По закінченні Несвізької семінарії (1902), повчителювавши кілька років у сільській школі на Поліссі і ставши свідком безпросвітної нужди й загурканості білоруського селянина, майбутній поет, як читаємо в його автобіографії, був уже «завзятим ворогом самодержавства».

Період свого життя на Поліссі письменник згодом яскраво змалював у романі-трилогії «На розстанях».

Революційна діяльність молодого вчителя, який читав заборонені книжки і вів агітаційну роботу в селах Люсіно та Пінковичах, викликала обурення місцевих поміщиків. Вони звернулися до властей зі скаргою, вимагаючи, аби від них забрали

«небезпечного наставника». «Розслідування» викрило твердість і принципиовість поглядів сільського вчителя, і його перевели у Верхлинське народне училище на Мінщині. Але й тут юнак не припинив громадсько-політичної діяльності, виступивши, зокрема, ініціатором скликання нелегального з'їзду революційно настроєних білоруських учителів.

Поліція дізналася, які вчителі брали участь у з'їзді (він відбувся влітку 1906 року в с. Миколаївщині), всіх їх негайно звільнили з роботи й віддали під суд. Поки тривала судова тяганина, Кастусь Міцкевич трохи вчителював у Смолярнській школі, яку сам нелегально відкрив.

Він прагнув учитися далі, хотів вступити до Віленського університету, але, не маючи коштів для існування, змушений був одмовитися від цієї мрії і заробляти на шматок хліба приватними уроками.

Напровесні 1907 року Костянтин Міцкевич переїхав до Вільна — історичного й культурного центру Литви й Білорусії, — де взяв активну участь у роботі редакції легальної білоруської газети «Наша нива», виконуючи обов'язки секретаря, літературного редактора та експедитора. Убоге приміщення редакції вартувало йому за домівку, а 25 копійок на день були одночасно і заробітною платою за важку працю, і гонораром за надруковані в газеті статті, кореспонденції та вірші. Дуже скоро поліція примусила молодого літератора виїхати з міста. Але восени він знову повернувся до Вільна, а в грудні наступного року «помандрував» до Петербурга, щоб ознайомитися з містом, його культурними цінностями і, найголовніше, налагодити дружні взаємини з письменниками та культурними діячами Росії.

15 вересня 1908 року Костянтин Міцкевич став перед судом у Мінську, і хоч справу учасників з'їзду на той час припинили, його звинуватили в написанні революційної прокламації, автором якої насправді був учитель Жук. Міцкевич знав це, але не виказав товариша. До того ж, «авторитетна» експертиза в складі викладача чистописання Мінського реального училища та ще однієї невідомої особи «засвідчила» почерк Костянтина Міцкевича, і Віленська судова палата присудила його до трьох років тюремного ув'язнення. Таке суворе покарання було викликане тим, що він здобув уже популярність у Білорусії як поет, і власті боялися його революційного голосу.

Попавши до мінської в'язниці, письменник, незважаючи на суворі тюремні порядки, не припинив літературної праці: вірші його знаходили шлях до редакції газети «Наша нива», поширювалися в списках, а 1910 року навіть побачила світ перша збірка поезій Якуба Коласа під назвою «Пісні зажури». Після

звільнення з тюрми поет дев'ять місяців не міг знайти роботу і тільки восени 1912 року знову почав учителювати.

З початком першої світової війни Якуба Коласа мобілізували до армії, але згодом звільнили як учителя. Він працював у школі ще рік, а потім разом з тисячами земляків-біженців, що тікали від кайзерівських загарбників, подався на схід. У Московській губернії його вдруге мобілізували, направили у військово-училище, звідки в травні 1916 року випустили з погонями прапорщика. Так поет попав на Румунський фронт, хоча в душі ненавидів війну, що несла трудовим людям горе, муки і смерть. На фронті Якуб Колас тяжко захворів, і його евакуювали в Курську губернію, де жила дружина і двоє дітей. Тут письменник і зустрів Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

З цікавістю і захопленням віддався Якуб Колас своїй улюбленій праці вчителя у радянській школі. А в травні 1921 року він переїхав до Мінська і цілком присвятив себе літературі.

2

Початком літературної діяльності Якуба Коласа вважають 1906 рік, коли в першому номері газети «Наша доля» було надруковано його вірш «Наш рідний край». За рік перед тим Білорусія вже почула голос іншого свого видатного співця — Янки Купали. Згодом поети, на долю яких випала висока честь стати основоположниками новітньої білоруської літератури, познайомились особисто і з першої зустрічі (1912) потоваришували на все життя.

Їх єднало те, що йшли вони однією дорогою до однієї мети, мали однакові погляди на життя, однакове розуміння завдань літератури. Янка Купала пильно стежив за розвитком художнього таланту Якуба Коласа, з великою зацікавленістю знайомився з його революційними віршами та правдивими оповіданнями. Глибоке враження справила на нього збірка «Пісні зажури», в особі автора якої він відчув свого бойового побратима, соратника в боротьбі за соціальне й національне визволення білоруського народу.

Народні страждання, події першої революції 1905 року допомогли сільському вчителю Костянтину Міцкевичу з великою силою художньої правди й переконливості виразити споконвічні думи та прагнення рідного народу, стати провісником його майбутньої революційної боротьби. Не випадково однією з причин конфіскації третього номера газети «Наша доля» (1906) був вірш Якуба Коласа «Білорусам», у якому ліричний герой уже не тіль-

ки скаржився на своє гірке життя, а закликав боротися з тяжкою долею. Зворушливо і по-бойовому прозвучали схвильовані рядки:

Встаньте, хлопці, любі, встаньте!
Встань ти, рідна стороно!
Вже весна життя, погляньте,
Загляда до нас в вікно.

Чи ж ми, хлопці, рук не маєм?
Жити з нас хто розхотів?
Чи над нашим рідним краєм
Промінь волі не яснів? ¹

Яскраво виражений революційно-демократичний зміст віршів Якуба Коласа, як і деяких інших білоруських поетів, що виступали зі сторінок газети «Наша доля», спричинився до того, що царські власті закрили її на шостому номері. Але на той час уже почала виходити інша газета білоруською мовою — «Наша нива», що проіснувала до 1915 року. На її шпальтах майже з номера в номер друкувались Янка Купала, Якуб Колас, Тьотка (Алоїза Пашкевич), Максим Богданович, Змитрок Бядуля, Цішка Гартний, Янук Журба, Алесь Гурло, Ядвігін Ш., Максим Горецький та десятки інших авторів, твори яких надавали яскраво демократичного характеру новому легальному органу білоруського друку. Завдяки громадсько-політичній і літературній діяльності цих письменників, очолених Янкою Купалою і Якубом Коласом, білоруська література мала тісний зв'язок з визвольним рухом широких трудящих мас, правдиво відображала новий етап революційної боротьби народу.

Максим Горький, який проводив винятково велику й плідну роботу по згуртуванню передових письменницьких сил Росії, живо цікавився білоруською літературою, пильно стежив за її розвитком, допомагав її зростанню. Він писав: «Я звертаю увагу скептиків на молоду літературу білорусів — найатурканішого народу Росії, — на працю людей, які згуртувалися навколо газети «Наша нива» ². А в листі до Михайла Коцюбинського великий пролетарський письменник один з перших дав оцінку творчості Янки Купали і Якуба Коласа, зазначивши: «У Білорусії є два поети: Якуб Колас і Янка Купала — дуже цікаві хлопці. Просто пишуть, так ласкаво, сумно, щиро. Нашим би трохи сих якостей» ³.

¹ Переклад П. Тичини.

² М. Горький. Собрание сочинений в 30 томах. Т. 24, стор. 135.

³ «Новый мир», № 1, 1928.

Висока оцінка, яку дав Горький раннім віршам Янки Купали і Якуба Коласа, пояснюється тим, що білоруські поети з перших кроків своєї літературної діяльності настійливо утверджували позиції революційного народного мистецтва, утверджували погляд на літературу як на могутню зброю в боротьбі за нове, світле життя. Вони самовіддано любили рідний народ, рідну згорьовану землю і за тяжких умов похмурої дійсності сміливо виступили на захист знедоленої батьківщини, стали глашатаями революційних устремлінь трудящих мас. Це був час, коли все білоруське, і насамперед мова, було темою глузувань та насмішок.

Але мужнє серце підказало Якубові Коласу правильний вибір, і, незважаючи на глумління так званих «патріотів краю», він став на революційний шлях співця боротьби народу за краще майбутнє, поборника дружби з російським і українським народами, з їхніми літературами.

Як відомо, білоруська література завжди розвивалася в тісному творчому єднанні з братніми літературами російського та українського народів. У Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Шевченка вчилися слугувати рідному народові своїм словом білоруські поети-демократи. На зорі своєї літературної діяльності Янка Купала і Якуб Колас глибоко усвідомили, наскільки повчальним є поетичний досвід і естетичні принципи Шевченка для інтенсивного розвитку, художнього збагачення й змужніння нового білоруського письменства. В їхніх очах великий український поет став уособленням героїзму й самовідданості братнього народу, що боровся за своє соціальне і національне визволення. Революційна Шевченкова муза набула широкого відлуння у творчості білоруських поетів, які неодноразово з теплотою і повагою говорили про ідейно-художній вплив на них безсмертної поезії автора «Кобзаря».

У віршах «Думки», «З тюрми», «В'ються думи, крають душу...» та деяких інших Якуб Колас у художній формі висловлює свої ідейно-естетичні принципи: оспівувати, як це робили його видатні білоруські попередники і його великий учитель — Шевченко, долю-недолу рідного народу, слугувати своїм поетичним словом безправному селянинові, що годує, весь світ, закликати трудящих на боротьбу проти царства гніту й насильства. І якщо Шевченко відображав в своїх поезіях тяжке життя селянина в умовах панщини, то Якуб Колас відтворює мало чим відмінне животіння білоруського селянина в епоху імперіалізму. Матеріалом для поета служить тогочасна дійсність, але в ідейно-художньому осмисленні її Колас рівняється на видатних представників революційно-демократичної російської та української літератур, на поетів-демократів білоруської літератури XIX століття, на кра-

щі зразки білоруської народної творчості. У кожному його вірші, в кожному рядку схвильованих поезій владно відчувається самобутній, оригінальний голос білоруського співця, помітно притаманні саме йому художні засоби. А проте образно-художня тканина деяких Коласових поезій, часто навіть форма й інтонація окремих віршів, виявляють творчу близькість до художньо-естетичних принципів Шевченка.

Пильно вчитаймося в рядки з Коласового вірша «Наше село»:

Між узгірків над рікою
Погляда в світ сиротою
Наше вбогее село.
Набік викривлені хати,
Мох на стріхах волохатий.
Ніби в землю увійшло.

Обіч вербочки-кривусі
Пожилились, мов бабусі,
Мовчки зграйкою стоять.
Німан ноги їм змиває,
Вітер їм гілки гоїдає.
Лістям жалібно шумлять¹.

І перед нами постає майже Шевченків малюнок дореволюційного села, де «сади рясні пожилились», де «чорніше чорної землі блукають люди». І український, і білоруський поети за допомогою гнітючого пейзажу, сумного настрою розкривають жахливість життя селянина.

Близькі до Шевченкової поезії «Думи мої...» Коласові вірші «Думки», «Ой ви, думки, думки, серця мого рани» та «В'ються думки, крають душу», в яких впадає в око подібність не тільки за змістом, а й за формою:

В'ються думи сумно роєм,
Хочуть вирватися в світ.
Так легіть же, діти серця,
На папері киньте слід!²

У названих думах-віршах білоруський поет оспівує гірку долю селянина з-над німанського краю, а відомо — яка доля, така й пісня — сумна, тривожна. Ось чому його думки про долю народну, як і в Шевченка, названо «дітьми», «дітьми серця», «ранами серця», ось чому й сам поет «плаче», кидає на папір болючий спів цих думок. Адже він, подібно до українського співця, вірить, що ті сльози розбудять серце народне, сповнять його гнівом проти споконвічного ворога селянина.

¹ Переклад О. Довгого.

² Переклад В. Швеця.

У поезії Якуба Коласа зустрічаємося з багатьма аналогічними до Шевченкових картинами й думками, проте в цьому нема, як на перший погляд може здатися, наслідування чи літературних ремінісценцій. Творчість білоруського поета ґрунтувалася передусім на живій тогочасній дійсності, яка мало чим різнилася від недавньої панщини, на усній народній творчості, дуже близькій до усної творчості українського народу, тому-то його вірші — не копія з Шевченка, а оригінальний малюнок, натурою для якого правило саме життя Білорусії.

Про кровний зв'язок Якуба Коласа з рідним народом, з його усною творчістю красномовно свідчить усе життя, вся літературна діяльність білоруського поета. Як і Шевченко, що ще на початку творчого шляху обрав героєм своєї поезії простого «якогось-то Ярему» і пишався, що він «мужицький поет», так і Якуб Колас в центрі своєї творчої уваги ставить «мужика» з його високими моральними якостями, з його простою мовою. Поет виступає співцем знедоленого білоруського трударя, виразником його дум і сподівань. Від імені всього білоруського народу він з обуренням говорить про те, що селяни «орють ниву не свою», «добро збирають не своє». З кожної картини, змальованої рукою білоруського співця-гусяря, до читача промовляють нужда, горе трудящого білоруса, який «працює, чорний весь, як сажа». Ліричний герой Коласового вірша «Мужик» (1908) з гіркотою констатує убожество й затурканість свого життя:

Не живу, а гнию
На короткім віку, —
Глянь на долю мою —
На недолю тяжку!
Я болота сушу,
Надриваю живіт,
За безцінок кошу,
Рию землю, мов кріт¹.

Та не зневагу, не співчуття, а благородне захоплення викликає цей чесний трудівник своєю мужньою витривалістю, стійкою витримкою, своєю вірою у власні сили й почуттям людської гідності. Видатні попередники Коласа — поети-демократи XIX століття Францішек Богусевич, Янка Лучина, Адам Гуринович яскраво змалювали у своїх поезіях високі моральні якості білоруського селянина, розкрили жахливість умов його життя, яке калічило, але не спустошило душу трудящої людини. В умовах зростання революційної свідомості білоруського народу напередодні революційного піднесення в країні Якуб Колас розвинув

---

¹ Переклад І. Гончаренка.

далі традиції Богушевича, Лучини, Гуриновича. Він подав не тільки надзвичайно переконливі картини нужденного життя білоруського селянина на початку ХХ століття, а глибоко розкрив соціальні контрасти, антагонізм класів, нелюдськість експлуатації трудящих в епоху капіталізму, показав зростання революційної свідомості в гущі народних мас, їхню віру в свої сили, в можливість перемоги над визискувачами.

Свідомість того, що селянин є творцем і спадковцем усіх людських благ, які забирають і розтринькують багаті, приходить до нього поступово. Спершу він тільки відзначає розмежування між бідними й багатими, потім несміливо запитує, чи вічно так буде, далі мріє про можливу зміну на краще, марить і часом бачить своє щастя у сні, аж поки впевнюється, що сам він — це сила, якій дано змінити світ. Відображаючи оце поступове визрівання соціальної свідомості у селянина, Якуб Колас пише низку поезій, в яких від змалювання поодинокого явища переходить до узагальнення, до викриття суті всієї експлуаторської машини. Так, приміром, у вірші «Я пам'ятаю...» він показує, що в умовах поміщицького визиску заможне життя для селянина може бути тільки недосяжною мрією, солодким сном.

В іншому вірші — «Морок» білоруський поет, малюючи усвідомлення кращими представниками народу своєї гідності і сили, вкладає в уста ліричного героя гнівні слова презирства й зневаги до визискувачів.

Якуб Колас непохитно вірив у силу й нездоланність рідного народу, в його мужність, звитяжність, у його краще майбутнє. Він кликав народ миром, громадою ставати «на прю» з панами й підпанками, висловлював глибоке переконання, що, доки не буде знищено визискувачів, трудящим не зазнати щасливого життя. В нових історичних умовах, в епоху імперіалізму і пролетарських революцій, поет сміливо й рішуче закликав до боротьби з усім царсько-поміщицьким ладом, ставав співцем визвольних ідей загальноросійського революційного руху. Він не тільки розвінчував панство, а з усією пристрасстю поета-революціонера таврував його лукавих оборонців: служителів церкви — попів, самого бога та його помазаника — царя-вседержителя. У вірші «Мужик» (1909) цю ідею висловлено з великою художньою яскравістю:

Я — мужик, не чую дзвону,
Та гризе мене черв'як:
Чи не бреше піп з амвона,
Що царю дав бог корону?
Ой не тее щось, не так!¹

---

¹ Переклад М. Терещенка.

Білоруський селянин упевнюється, що влада бога та царя — негравка, і вже з повною вірою в свої сили, у справедливість своєї боротьби він проголошує:

— Ех, Миколо, що тут тішить?
І старий, а як дитя:
Ні, не буде нам життя,
Як панів не перевішать¹.

У революційно наснаженій поезії Якуба Коласа, що ширилася серед білоруських трудящих у друкованих і рукописних примірниках, збуджувала їх до активних дій, до боротьби з світом насильства, буржуазна білоруська, російська і польська критика побачила загрозу небезпеку для «основ суспільності». Навколо Якуба Коласа, як і його побратима Янки Купали, буржуазно-естетські писакки зчинили глумливий галас, намагаючись відвести їх від «житейської прози» і спрямувати в царину «чистого мистецтва».

Вірні слуги царату — польські шовіністи із шкури пнулися, аби довести, що білоруської мови і літератури взагалі немає, її вигадали Купала і Колас, що твори білоруських співців не можна вважати художніми, оскільки вони мають «агітаційний характер». Білоруські буржуазні націоналісти улесливо закликали і Купалу, і Коласа слугувати «не тільки мужикам», а «всьому скривдженому білоруському народові», проповідуючи брехливі теорії про безкласовість та безбуржуазність білоруської нації.

З відповіддю всім цим зухвалим нападникам виступив Янка Купала. В статті «Чому плаче наша пісня?» він настійливо боровив вихідні положення революційно-демократичної естетики. А Якуб Колас у вірші «Пісняр» в художніх образах висловив ту саму думку:

Кажуть люди: «Чом ти смутен?
Чом співаєш ти про горе?
В тебе пісня — стогін лютий,
Сльози вітру на просторі!..»

Таж чи серцем я хирію?
Чи в душі осмуту маю?
Я співаю, як умію,
Тільки радості не знаю².

Віра білоруських поетів у світле майбутнє рідного народу давала їм наснагу й натхнення творити, «на сторожі коло рабів отих німих» ставити своє революційне слово. І хоч навколо

¹ Переклад П. Дорошка.

² Переклад О. Довгого.

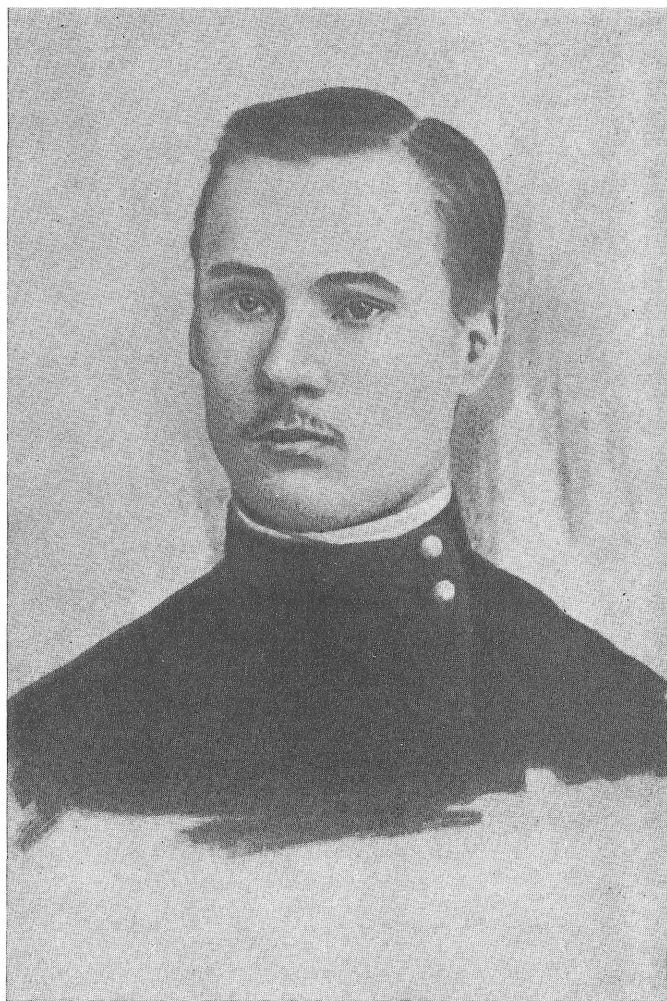
вили вовчі зграї буржуазних горе-критиків, вони впевнено про-стували невтораним шляхом до накресленої мети. Не випадко-во глибоко народні, революційні поезії Якуба Коласа, що визна-чалися високою майстерністю і своєрідною неповторністю худож-ніх образів, здобули велику популярність у дореволюційній Біло-русії, викликали зацікавленість у широких літературних колах Росії і України, Польщі, Литви і Чехословаччини.

Якуб Колас багато й старанно збирав усну народну творчість, постійно вивчав її за збірками інших фольклористів, і це не могло не відбитися на складі й характері його думок, на худож-ньо-образних властивостях його поезії, на особливостях поетич-ного стилю. До того ж білоруський співець, продовжуючи давні традиції своїх попередників і сучасників, часто вдавався до опрацювання віршем народних переказів, легенд, казок і анекдо-тів. З-під його пера вийшла ціла низка віршованих оповідань, таких як «Заєць» (1907), «Лікар допоміг» (1909), «Перший заробіток» (1910), «Пропає чоловік» (1911), «Під Новий рік» (1913) та інші, що складають власний коласівський фольклор. І заслуга поета полягає зовсім не в тому, що він майстерно опрацював відомі народні зразки, а в тому, що правдиво відтворив національну поетику фольклору, склад думок і уявлень рідного народу.

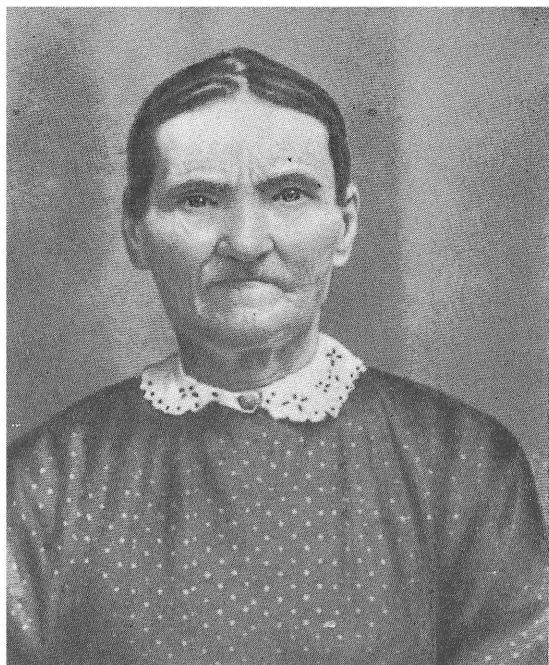
У дожовтневій білоруській літературі Якуб Колас виступив не тільки як поет, а й як прозаїк: його оповідання з'явилися друком майже одночасно з віршами. 1912 року побачила світ збірка «Оповідання», а 1914 року — «Рідні образи». Тематично прозові твори письменника тісно зв'язані з його поезією. Він створює в оповіданнях яскраві картини життя і побуту біло-русського селянства, показує зрушення в свідомості й психіці своїх героїв, викликані бурхливими подіями першої російської революції, відображає зростання класової самосвідомості біло-русського селянина, який не хоче далі миритися із соціальним злом.

Коли зважити, що в білоруській літературі XIX століття проза була представлена надзвичайно бідно (всього троє опові-дань Ф. Богушевича, деякі анонімні «гутарки» (бесіди), мемуа-ри О. Абуховича, кілька оповідань К. Каганця), то поява двох талановитих книжок Якуба Коласа була помітним і важливим явищем. Письменник переконливо доводив, що художня проза, як і поезія, в білоруській літературі здобуває почесне місце.

Якуб Колас завжди носив у своєму серці народний біль, народні муки, і події революції 1905 року, зростання революцій-ної свідомості серед трудящих, страждання людини на фронтах першої світової війни сприяли його зростанню, допомогли йому стати справжнім народним письменником. Опубліковані в до-

Якуб Колас після закінчення Несвізької учительської семінарії. 1902 р.

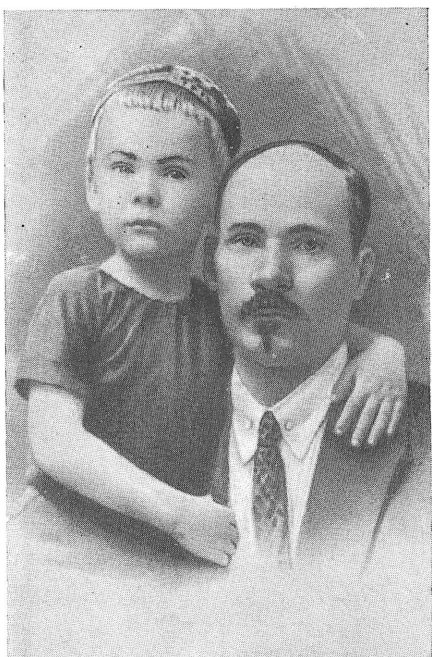

Ганна Юріївна Міцке-
вич — мати Якуба Ко-
ласа. 1923 р.

Якуб Колас. 1922 р.

Якуб Колас із сыном
Михасем. 1930 р.

Якуб Колас і Янка Ку-
пала. 1935 р.

Герой Радянського Союзу В. І. Козлов, двічі Герой Радянського Союзу С. А. Ковпак і Якуб Колас на засіданні Слов'янського Комітету СРСР. Москва. 1947 р.

Якуб Колас — віце-президент Академії наук БРСР у своєму робочому кабінеті. 1950 р.

жовтневий час його поетичні і прозові твори прозвучали глибоким відлунням складних історичних подій у країні, могутнім гімном силі й величі рідного народу, красі й пригожості чарівної природи Білорусії та її нездоланих синів і дочок.

Розпочавши свій творчий шлях у перші роки революційного ХХ століття, Якуб Колас разом із своїм ідейним побратимом Янкою Купалою майже півстоліття очолював білоруську літературу: в дожовтневий час вони заклали справді народну її основу, стали творцями літературної мови, високо несучи прапор народності, гуманізму й революційності, безустанно утверджуючи погляд на літературу як на дійову зброю в боротьбі за життя «в сім'ї вольній, новій»; а в сонячні пожовтневі дні обидва поети натхненно оспівували щасливе життя Радянської Білорусії, якій революція відкрила широкий шлях до світла і волі.

3

Законні спадкоємці культурних скарбів минулого, білоруські радянські письменники не тільки розвивали далі у своїй творчості традиції глибоко народної дожовтневої літератури, а й намагалися осмислити і відбити величні революційні перетворення, що сталися в житті суспільства. І Якуб Колас, як і Янка Купала, йшов в авангарді білоруських радянських письменників, показуючи приклад того, як треба ставитися до художнього вирішення найважливіших, найактуальніших проблем сучасності. Вся попередня літературна діяльність письменника, його нерозривний зв'язок з народом, з життям сприяли успішному оволодінню ідеологією революційного робітничого класу, методом соціалістичного реалізму. Тільки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка розкріпостила Білорусію, дала їй державність, принесла свободу й щастя народowi, вперше надавши можливість йому творити свою національну культуру, з усією повнотою розкрився, розцвів різносторонній талант Якуба Коласа як письменника і вченого.

Повернувшись 1921 року в Білорусію, він працює в термінологічній комісії Народного комісаріату освіти БРСР, в Інституті білоруської культури, викладає методику рідної мови у Мінському педагогічному технікумі та Білоруському державному університеті. Від часу заснування Академії наук БРСР (1928) був її незмінним віце-президентом. Але справжній вияв своїм творчим можливостям Якуб Колас знайшов у художній літературі. В радянський час він написав свої найвидатніші твори: закінчив поему «Нова земля» (1922), яку розпочав ще в мінській в'язни-

ці, заново переробив велику поему «Симон-музика» (1924), розпочату й частково опубліковану ще до революції, створив повісті «На просторах життя» (1926), «Відщепенець» (1931), «Трясовина» (1933), п'єсу «Війна війні» (1937), поеми «Відплата» (1944), «Рибалчина хата» (1940—1947), роман-трилогію «На розстанях». У цей же час письменник багато працює над літературними й науковими статтями, над оповіданнями, віршами (в тому числі для дітей), віршованими оповіданнями, казками, фейлетонами.

Поезія Якуба Коласа радянського періоду — це своєрідний художній літопис рідної Білорусії, що, як рівна поміж рівними, розквітла під сонцем Великого Жовтня. У віршах поета відтворено благородні почуття радянських людей — їхню відданість соціалістичній Вітчизні, глибоку віру в торжество величних ідей Леніна, Комуністичної партії, братерську єдність народів СРСР. Ліричний герой його поезії глибоко відчуває своє кровне злиття з багатомільйонною масою радянських людей, втілює в собі найкращі типові риси передової людини епохи. Його біографія — це життєпис найважливіших подій Країни Рад. «Сьогодні, — казав письменник у 1935 році на Першому Міжнародному конгресі письменників на захист культури в Парижі, — поети Радянської Білорусії складають пісні, що лунають такою радістю звільненої праці, таким ентузіазмом звільненої сили, такою вірою в щастя трудящої людини, які ніколи ще не лунали білоруською мовою». І поетична творчість Якуба Коласа була найліпшим підтвердженням цих високих слів.

У віршах, що йдуть з глибини душі, поет натхненно оспівує країну соціалізму, з радісним хвилюванням прославляє новобудови — Дніпрогес, Біломорканал, Магнітобуд, створює образи героїв праці, представників колгоспного селянства, нової інтелігенції. В низці лірично-філософських поезій він малює образи видатних художників слова — Руставелі, Шевченка, Джамбула, Купали...

Усвідомлюючи велич революційних здобутків радянського народу, необхідність зміцнення могутності першої країни робітників і селян, Якуб Колас закликає любити рідну Батьківщину, що стала матір'ю для всіх народів Радянського Союзу, берегти як зіницю ока дружбу вільних республік.

Надзвичайно багато й плідно працює Якуб Колас в галузі перекладу, зокрема широко пропагуючи найкращі здобутки російської і української поезії. З-під його пера вийшли майстерні переклади віршів і поем Пушкіна, Некрасова, Шевченка. Він був разом з Янкою Купалою і перекладачем більшості поезій, і редактором першого видання білоруською мовою Шевченкового «Кобзаря» (1939).

Радянський уряд і Комуністична партія високо оцінили громадську й літературну діяльність Якуба Коласа: його було нагороджено кількома орденами й медалями, а 1926 року йому присвоєно високе звання Народного поета Білорусії.

Плідну літературну працю Якуба Коласа перервала війна. У цей час він закінчував велике поетичне полотно про Радянську Білорусію — «На шляхах волі». У Мінську згорів його будинок, цінна бібліотека, загинув і рукопис поеми. Евакуювавшись на схід, письменник тривалий час жив у Ташкенті, напружено займався творчою та науково-громадською діяльністю. У вересні 1941 року він звернувся до білоруського народу з подум'яним закликом: «На битву, брати білоруси!»

Весь свій великий талант художника слова письменник віддав радянським людям, що в кривавих боях виборювали перемогу над фашистськими загарбниками. Вірші Якуба Коласа цього періоду глибоко патріотичні, образи землі-матері і народу-борця зливаються в них воедино з образом Комуністичної партії.

Поет палко оспівує свій край, природу рідної Білорусії, героїчне минуле і сучасне свого народу, глибоко виражає могутні сили народного характеру. Але в цьому почутті немає національної обмеженості: він натхненно славить і героїзм узбецького народу та красу Узбекистану, з яким глибоко зріднився в дні війни, і пишається Москвою як символом дружби братніх народів СРСР.

Джерелом натхнення і справжнього оптимізму Коласової творчості воєнного періоду була непохитна віра в нездоланність соціалістичного ладу, в прийдешню перемогу радянських людей над озвірілим фашизмом. Поетичний ужинок Якуба Коласа цих літ складають високопатріотичні збірки віршів «Помстимося» (1942), «Голос землі» (1943), поеми «Суд у лісі» (1943), «Відплата» (1944). Ряд ліричних пісень присвячено воїнам Радянської Армії, партизанам. За вірші, створені в роки війни, Коласу присуджено Державну премію першого ступеня (1946), а за велику поему «Рибалчина хата» його удостоєно Державної премії другого ступеня (1949).

Схвильованими віршами привітав Якуб Колас всесвітньо-історичну перемогу радянського народу, його героїчну працю по відновленню зруйнованого гітлерівськими загарбниками народного господарства, возвеличив натхненну боротьбу радянських людей за побудову комунізму.

Поетичну творчість Якуба Коласа в радянський час гідно представляють його найвизначніші поеми «Нова земля», «Симон-музика» та «Рибалчина хата», над якими автор працював тривалий час з великим натхненням.

У поемі «Нова земля» подано широку картину життя білоруського селянства наприкінці XIX століття, розкрито класові суперечності між поміщиками і селянами. Поряд з головним героєм твору Михалом, який, відчувши на собі весь тягар знедоленого життя, намагається звільнитися від залежності пана й чиновника, поет створює колоритні образи інших селян, надаючи їм широкого соціального узагальнення. Це насамперед Антось, що поважає людей праці і ненавидить «небокоптителів», Ганна — типова білоруська селянка, в свідомості якої помітні паростки соціально-політичного змушнення, ціла галерея селянських дітей, описаних з тонким знанням дитячої психології, з глибоким проникненням у їхні характери.

Малюючи визискувачів — панів, підпанків, чиновників, Якуб Колас вдається до іронії, сарказму й гротеску, свідомо перебільшуючи, загострюючи окремі риси цих образів, щоб рельєфніше передати їхнє справжнє обличчя, а водночас підкреслити благородство, моральну чистоту трудівників.

У поемі «Нова земля» на повну силу розкрився талант Коласа-художника. Поет виявив уміння охопити й відобразити повноту явищ життя, типізувати, широко узагальнити, майстерно змалювати персонажі. Особливою чарівністю визначаються ліричні відступи, перейняті то м'яким смутком, то схвиленою ніжністю, то гіркою іронією. Значне місце у творі посідає пейзаж, неперевершеним майстром якого в білоруській літературі по праву називають Коласа.

Трагічна доля талановитої людини з народу, її зіткнення з буржуазною дійсністю, що виключає можливість розвитку місцевих здібностей, лягли в основу поеми «Симон-музика». В цьому творі, викладаючи свої естетичні погляди, автор в алегоричній формі подає глибоке трактування суті мистецтва, його основних принципів — реалізму й народності. У поемі «Симон-музика» ще з більшою художньою силою, ніж у «Новій землі», відтворено героїчне начало в широких масах селянства, зростання класової свідомості, потяг до волі й щастя. Поет порушує і правильно розв'язує проблему взаємин талановитої особи і народу: митець «і в щасті і в горі» повинен завжди бути з народом, повинен вбирати в себе все передове, краще, що мав народ, і ставити його на службу трудящим.

Сюжет поеми «Симон-музика» характеризується єдністю, цілісністю, ліричним забарвленням. На одміну від «Нової землі», де епічність твору обумовила мальовничість пейзажу, в «Симоні-музиці» природу психологізовано, підкороно розкриттю характеру героя. Романтичний пафос розповіді, ліризм визначають стилістику твору, насичену народною символікою.

Своєрідним підсумком поетичної творчості Якуба Коласа під час війни та в повоєнні роки стала поема «Рибалчина хата». У ній автор немовби завершує одну з провідних тем білоруської літератури — тему боротьби за возз'єднання білоруського народу в єдиній Радянській державі. У складних долях героїв твору — наймита Данила Смика, його дружини Марини, рибалки Симона Латушки, діда Кутейка, революційно настроєного Авгена Лемеха авторові пощастило з великою глибиною і проникливістю в характери художньо відтворити типову картину підневільного життя трудящих Західної Білорусії, показати їхню самовіддану боротьбу проти білопольських колонізаторів за соціальне й національне визволення.

Поема «Рибалчина хата» — високохудожній твір повоєнної білоруської літератури. Поетика його визначається багатством образів, ритмів, інтонацій. Природно і легко автор переходить від епічних картин до живих народних діалогів, від ліричних монологів персонажів до власних роздумів. Епічності розповіді відповідає лексично багата народна мова твору.

У радянський час Якуб Колас створив і найвидатніші свої прозові твори. Понад тридцять років з деякими перервами працював він над визначним романом-трилогією «На розстанях», перша частина якого «У поліській глушині» побачила світ 1923 року, друга — «У глибині Полісся» — 1927 року, а третя — «На розстанях» — 1954 року.

Трилогія «На розстанях» складає цілий етап в історії білоруської художньої прози, яка до появи першої частини роману не знала «великих» форм. Широка панорама життя білоруського селянства і сільської інтелігенції в кінці XIX — на початку XX століття постає із сторінок роману, основною проблемою якого є показ єдності демократичної інтелігенції з революційно настроєними трудящими масами.

Письменник розкриває у творі складний процес диференціації дореволюційної білоруської інтелігенції, з середовища якої виходять і такі люди, як Лабанович, що усвідомлює свою відповідальність перед народом, намагається зблизитися з ним, злитися з «живими джерелами життя», і такі, що внаслідок свого «відгородження од народу» лишаються вірними тільки «казенним принципам», слугують не розуму, а владикам життя, якого засмоктують їх своїми дрібницями й затягує «на дно».

Становлення позитивного героя, молодого сільського вчителя Лабановича автор змальовує поступово, розкриваючи «діалектику» його характеру, переверот у свідомості, викликаний революційними ідеями. Політичне зростання Лабановича відбувається

під впливом життєвих подій, читання нелегальної літератури, зустрічей з близькими до революційного руху людьми.

Значне місце в романі відведено зображенню життя білоруського народу, зокрема селян. Однак автор не тільки традиційно малює нужду й горе, безвихідність уярмлених трударів, а, що головне, все більше уваги приділяє, особливо в двох останніх частинах, народженню нових, революційно настроєних прошарків селянства.

Позитивним героям роману протистоять поміщик Скірмунт, старшина-глітай Лемеш, куркуль Крешин, писар Дулеба, диякон Буцановський, що уособлюють темні сили дореволюційного суспільства.

Сюжет твору простий, розповідь ведеться неквапливо, спокійно — оповіді, розмови, монологи персонажів переважають над розвитком подій. Велика майстерність автора виявляється в умінні створювати колоритні образи, що легко запам'ятовуються своєю опуклістю, пластичністю й оригінальністю. Якуб Колаас виходить з пушкінсько-толстовських традицій багатогранного зображення своїх героїв, глибокого розкриття їх внутрішнього світу й характерної зовнішності.

Крім роману «На розстанях», чільне місце в білоруській радянській літературі посіли відомі Коласові повісті «На просторах життя», «Відщепенець» і «Трясовина», в яких розкрито великі соціальні зрушення, що сталися в країні внаслідок революційних перетворень життя.

4

Повість «Трясовина», яка виходить в українському перекладі під назвою «Дід Талаш», — один із визначних творів білоруської літератури 30-х років. Описані Якубом Коласом події охоплюють всього кілька місяців, але, вживаючи біографічний засіб побудови художнього образу, коли ретроспективно вимальовується і його минуле, автор відтворює великий період героїчної боротьби білоруського народу з білопольськими окупантами в 1919—1920 роках.

Новаторство письменника тут полягає в тому, що він глибоко розкриває справжню народність Жовтневої революції, яка піднімає на боротьбу мільйони простих людей. Ідейний зміст повісті визначає корінна проблема радянської літератури — проблема народження нового героя, соціалістичного перевиховання широких трудящих мас. Це насамперед відбито в образі головного персонажа — діда Талаша.

Дід Талаш уособлює в собі ціле покоління білоруських селян: сімдесят «з гаком» років прожив він на світі, гнучи спину на пана, як і тисячі його однолітків. Усіх їх привчали коритися, всім їм втовкмачували, що так було і так буде завжди. Щоправда, одного разу на базарі в містечку дід Талаш назвав царя гичелем, але ж то було спересердя, просто так, як часом назве людина когось чортом. А насправді його мало обходили питання політики. Жив старий і поважав як свою, так і чужу власність.

Революція зробила діда Талаша вільною людиною — не стало пана, не треба нікому догоджати. У Талашевій хаті оселився червоний командир, і старий пишався з цього. Тільки не довго тішився Талаш волею. Майже все Полісся окупували польські легіонери, і потяглися до своїх маєтків польські поміщики, що сотні літ гнітили білоруського селянина. У формі офіцера-пілсудчика з'явився в селі пан Крулевський, син поміщика, у якого дід Талаш колись був за пастуха. Почалися безчинства, грабунки. Поміщики мстилися селянам за розподіл панської землі. Замахнулися загарбники й на Талашеву невеличку власність — хотіли забрати для потреб армії його останнє сіно.

Хоч і короткочасною була воля в діда Талаша, хоч і не могла вона так швидко змінити його погляди на життя, все ж, поживши вільною людиною, він уже не міг стерпіти наруги над собою і замахнувся сокирою на ворогів. Вияв непокори був у Талаша сгикійний, неосмислений, але закономірний, бо повстав дід проти особистої образи, не усвідомлюючи навіть, що його горе — це частина загальнонародного лиха. Тільки згодом, переживаючись у лісі та дізнаючись від сина Панаса про знущання, які чинили пани, глитаї та легіонери над його земляками, збагнув старий справжнє становище народу. І особисте горе здалося дрібницею, «на перший план виступило загальне лихо всієї сільської бідноти».

Так поступово, переборюючи свій дрібновласницький світогляд, дід Талаш приходив до думки про необхідність боротьби з ворогами: «Народ збирати треба, — каже він, — бунтувати його проти катів. Далі несила терпіти, на що нам сподіватися? Чекати, доки нас усіх поодинці переловлять? Бо що таке ми, розкидані по одному? Порох, сухий лист, який вітер ганяє полем».

Зустрівши Мартина Риля, який утік разом з товаришами з-під арешту, дід Талаш згадав, що чимало селян після війни сховало в лісі зброю. Він висловлює думку про створення партизанського загону. Велика ненависть до загарбників, що закипіла в серцях багатьох його земляків, приводить до Талаша й Риля десятки однодумців. Кількість народних месників швидко зростає, і партизанський загін у тісному зв'язку з Червоною Армі-

єю, під керівництвом підпільних більшовицьких організацій починає бойові дії. Особливо широкого розмаху набув партизанський рух на Поліссі, коли настала весна. Тисячі людей тікали в ліси, приєднувалися до народних месників. Справдилося передбачення Мартина Ріля, який казав дідові Талашу під час їхньої першої зустрічі: «Почекай, дядьку Ригоре, прийде весна, захитається трясовина на болоті, загуде ліс, та так, як ще ніколи він не гудів».

Учасниками партизанського руху в період громадянської війни були переважно люди, світогляд яких сформувався ще в дореволюційний час, в умовах буржуазного суспільства. Розкриті чачені Великим Жовтнем, вони починали по-новому дивитися на світ, однак не зразу могли поставити загальнонародні інтереси над особистими. Потрібен був час, щоб зросла їхня політична свідомість. Як зазначає автор у своїй повісті, перевиховання тисяч людей, зокрема й діда Талаша, відбувалося в спільній боротьбі проти загарбників, яку очолили комуністи: «Ліси стали їм школою боротьби за свободу й незалежність. Тут провадили велику роботу більшовики-підпільники, організуючи людей, роз'яснюючи їм мету боротьби і політику загарбників».

Справді, особисте лихо змусило діда Талаша, як і Мартина Ріля, Марка Булака, Тимоху Будзика, взятися до зброї. Але, почавши боротьбу, вони побачили свою невідповідність, розгубленість. Довелося шукати допомоги. Розмови з комуністом-підпільником Непомітним, червоними командирами Шальохініним та Букреем розкрили їм політичний зміст боротьби з білополяками. Дід Талаш навіть сам став агітатором і пропагандистом, закликаючи селян до загону, роз'яснюючи їм необхідність і мету всенародної боротьби.

Показати зростання політичної свідомості у діда Талаша й інших партизанів у процесі боротьби з ворогом, під впливом діяльності комуністів було одним з першочергових завдань письменника, власне, провідною думкою твору, новим трактуванням поширеною на той час в радянській літературі військово-патріотичної теми. Про це говорить сам автор у розповіді про історію написання свого твору.

Коли три Академії наук — російська, українська та білоруська організували влітку 1932 року експедицію на Полісся, керівник цієї експедиції випадково зустрівся з героєм громадянської війни Василем Талашем — колоритною й цікавою людиною — і записав його спогади про «буремну юність». З'ясувалося, що Василь Талаш, бідний селянин з Петриківського району, в 73 роки став організатором і керівником одного з партизанських загонів на Поліссі. Такий факт не міг не зацікавити будь-кого, а тим

більше письменника. Ознайомившись із спогадами старого партизана, Якуб Колас захопився думкою викласти все в художньому творі. «Ця оповідь,— писав він згодом,— мене дуже зацікавила, і я поклав її в основу своєї повісті «Трясовина». Чим приваблювала мене ця оповідь? Цікавою була сама ідеологічна еволюція старого жителя Полісся, як він з людини неписьменної, відсталого формувався у свідомого прибічника Радянської влади і активного борця за неї, а отже, за свої класові інтереси. Оце формування нової людини під впливом різних обставин, як-от навала білопольських окупантів, жорстока розправа з найбіднішим селянством, особливо з тим, що співчувало більшовикам, з одного боку, а з другого — вплив більшовизму, представників Червоної Армії та підпільних комуністичних організацій,— я і поклав в основу своєї повісті «Трясовина», значно розширивши рамки оповіді самого діда Талаша».

Василь Талаш, названий у повісті Ригором Талашем, народився 1844 року в багатодітній кріпацькій сім'ї. На березі повноводі, оточеної трясовинами Прип'яті минуло його довге життя. Він зазнав усіх злигоднів кріпацької дійсності: пас поміщицьку худобу, голодував, мерз у продірявленій хаті, носив на спині сліди економової нагайки. Його доля схожа на долю мільйонів затурканих, обідраних і голодних селян старої Білорусії. Та революція все змінила в житті сімдесятирічного діда: у ньому прокинулись фізичні й духовні сили, енергія, здібності, він став активним борцем за народне щастя.

Головні моменти реального життя Василя Талаша лягли в основу повісті Якуба Коласа, стали художньою біографією центрального персонажу. Однак автор не просто відтворює, переказує героїчне життя конкретної особи, а підносить його до художнього узагальнення, до рівня типового образу. Його персонаж — не тільки реальна, жива особа, а яскравий художній образ героя громадянської війни. Письменник відповідно до принципів реалізму малює сильні сторони характеру діда Талаша. На прикладі життя Ригора Талаша він порушує в своєму творі проблему особистого і громадського, переконливо доводить, що в класовому суспільстві щастя не може бути поза життям і боротьбою широких трудящих мас: затурканий, неписьменний селянин, дід Талаш поступово включається до свідомої діяльності на благо свого скривдженого народу. Ставши керівником партизанського загону, він виявляє сміливість, спритність, рішучість, діє завжди з ясним розумом, з почуттям міри, тепло й чуйно ставиться до товаришів по зброї, вимагаючи, однак, суворої дисципліни й принципності.

Якуб Колас подає образ діда Талаша в розвитку, в русі, в

зростанні. Простий селянин, якого розкріпачила революція, від вузьких власницьких інтересів підноситься до загальнонародних завдань борця, стає керівником збройних мас, а по закінченні громадянської війни — головою сільради. Читач сприймає цей образ як уособлення тієї частини загартованої гвардії самовідданих борців за Радянську владу, яким не страшні будь-які випробування.

Цікава в цьому зв'язку доля прообразу діда Талаша — живо-го Василя Талаша. В роки Великої Вітчизняної війни, коли фашистські заїди, як колись польські пілсудчики, вдерлися на його землю, старому йшов дев'яносто восьмий рік. Але навіть у такому віці він не міг лишатися холодним спостерігачем тяжкого лиха свого народу. Син Полісся, що знав кожну стежку й трясовину, чудовий мисливець і стрілець, закоханий в рідну природу й землю, відданий народові, він знову, як колись у громадянську війну, подався до лісу. Щоб боротися, щоб передати досвід молодшим месникам! Сама звістка про те, що серед партизанів перебуває славетний дід Талаш, підносила бойовий дух білоруських месників, кликала їх на героїчні подвиги.

Уславлений народний воїн зустрів щасливі дні Перемоги. За участь у партизанській боротьбі білоруського народу в роки Великої Вітчизняної війни Радянський уряд нагородив Василя Талаша — столітнього партизана! — орденом Вітчизняної війни першого ступеня та медаллю «Партизану Вітчизняної війни». І мільйони читачів повісті «Трасовина», вшановуючи його, мабуть, не раз повторювали собі: «От яка сила художнього слова!» Адже певну роль в житті Василя Талаша відіграла і повість Якуба Коласа, бо в зверненні до білоруських партизанів 1943 року старий згадував про неї так: «Хати моєї ніхто не цурався. Хто діда Талаша не знає? Всі знають. Та й Якуб Колас допоміг, книжку про мене написав... І я в партизани йду».

І справді, небагато знайдеться випадків у світовій літературі, щоб прообраз героя літературного твору майже через чверть століття повторив у нових умовах свій колишній подвиг і подвиг свого літературного побратима. Характерна особливість повісті «Трасовина» у тому, що образ діда Талаша змальовано в тісному зв'язку з народом: у хвилину смертельної небезпеки старий думає не про себе, а про товаришів, про революційну справу. Заслугою письменника є вміння показати партизанський рух у взаємодіях з Червоною Армією, героїзм бійців якої невідільний од масового героїзму трудящих. Цілком закономірно письменник протиставляє масовому героїзмові білоруського народу приреченість озвірілих ворогів революції, що найяскравіше відбито в особі глитая Бусиги.

Поряд з дідом Талашем яскраво змальовано в повісті ряд інших образів: партизана Мартина Ріля — дідового друга й помічника, червоного командира Букрея, більшовика-підпільника Непомітного.

В особі Мартина Ріля письменник розкриває своєрідність шляхів у революцію різних представників села. Вийшовши із передової частини селянства, яка стала опорою пролетаріату, Мартин був підготовлений до розуміння революційних подій, і його шлях в революцію був ясний і пряміший, ніж у діда Талаша. Майстерності цього образу сприяє уміння Якуба Коласа показати Мартина не тільки мужнім бійцем, а й людиною, яка вміє цінувати дружбу, вірно кохати.

Керівну, організуючу роль партії в період громадянської війни в Білорусії яскраво втілено в особі більшовика-підпільника Непомітного. Він зв'язаний з партизанами, червоноармійцями, завжди спілкується з ними, спирається на них у своїй роботі. Його віра в перемогу, в торжество революційної правди — нездоланна. Особливе хвилювання в читача викликає картина останніх днів життя Непомітного, його мужня поведінка на допиті. Та, на жаль, цьому образу бракує психологічної різносторонності, внутрішньої глибини. Автор малює його більше через висловлювання, промови, описові характеристики.

Складний, суперечливий образ молодой, життєрадісної жінки Авгіні, яка кохала Мартина Ріля, а вийшла заміж за глитає Василя Бусигу. Зрештою Авгіня знаходить свій шлях — пориває з Василем, ворогом близьких їй людей і власних дітей, включається в боротьбу за нове життя, допомагаючи партизанам, а пізніше вступає до колгоспу. Образ Авгіні належить до найцікавіших образів жінок у білоруській літературі про громадянську війну.

У повісті «Дід Талаш» Якубу Коласу вдалося з великою майстерністю розкрити героїчну боротьбу білоруського народу за рідну країну, глибоко відобразити зміст історичних подій, правдиво змалювати складні перетворення в житті і долі народних мас. Повість, вирізняючись з-поміж інших творів значимістю ідеї, широтою охоплення життя, наявністю епічного героя, посідає чільне місце в історії радянської літератури поряд з такими книгами, як «Чапаєв», «Залізний потік», «Розгром», «Артем Гармаш».

* *
*

Великий і складний шлях пройшов Якуб Колас від скромного сільського вчителя до народного поета Білорусії, академіка, видатного громадського й державного діяча, до одного з най-

улюбленіших і найпопулярніших письменників Радянського Союзу.

У своїй дожовтневій творчості він показав закономірний прихід селянства в революцію, перехід найсвідомішої частини інтелігенції на бік народу. У творчості радянського періоду письменник яскраво змалював повсякденну боротьбу радянського народу за побудову комуністичного суспільства, оспівав людину праці, її силу і велич.

13 серпня 1956 року перестало битися велике, благородне серце Якуба Коласа — виразника дум і сподівань білоруського народу, та пам'ять про нього живе в мільйонах сердець читачів великого Радянського Союзу. Адже борці за народне щастя — невмирущі, як невмирущий народ, з глибоких надр якого вони виходять...

БОГДАН ЧАЙКОВСЬКИЙ

ДІД ТАЛАШ
ПОВІСТЬ

Над Прип'яттю, між лісами, пісками і болотами, тулиться невеличке сільце, хат, може, з тридцять чи сорок. І хати тут так само неоднакові, як і люди: одна більша, друга менша, старіша чи новіша. А проте хата діда Талаша привертає до себе увагу. Не так зовнішнім виглядом, як самотністю; стоїть край болота на відшибі, в близькому сусідстві з чагарником. Поруч з хатою, вкриваючи її від літнього сонця, красується висока розлога груша. Навесні, облита білим цвітом, як молода дівчина, вона скромно оздоблює дідів двір, і не тільки дід Талаш, а й чорногуз із гнізда, змайстрованого на дідовій клуні, милується нею.

Навіть якщо скинути з плечей діда Талаша років п'ятнадцять, то й тоді він буде вже немолодий — років сімдесят з гаком. А проте саме в той час уславився дід Талаш як вояка, та ще й який вояка: червоний партизан, і не рядовий, не звичайний партизан! А доти ніхто не знав про вояцькі здібності діда Талаша. Правда, йому доводилось пускати в діло кулаки. Але це траплялось тоді, коли дід Талаш підгуляє, а лиха людина викличе у ньому лють. Звичайно ж він був людиною статечною, урівноваженою і розсудливою, хоч, правда, тільки до певної міри. Швидкі темні очі його дивилися вдумливо, тільки в них часом поблискував прихований вогник, ладний при нагоді розгорітися цілою пожежею рішучих вчинків.

Дід Талаш любив ліс, болото і свою рідну Прип'ять, по якій він так вправно їздив на човні й ловив рибу. І стрілець з нього був непоганий: який би ж то був поліщук, коли б не вмів добре стріляти. На те воно й Полісся — без рушниці там обійтися важко.

Коли добре розібратися у фактах, то хата, про яку йдеться тут, не зовсім дідова. За довгий час її звикли називати Талашевою хатою. А насправді вона належала дідовій жінці, тепер бабусі, Насті. Шістдесят років тому пристав Талаш у прийми до Насті Балиги. Настя була в батька одначка. От Талаш і став власником

цієї хати. А зрештою, це не має великого значення, кому належала хата, тим більше, що дід Талаш її пересипав і міг справедливо вважатися за її власника. Значення мало те, що хата стояла далеко від села і трохи осторонь від людського ока. До того, як пристати в прийми, Талаш був у пана за пастуха. З минулого діда Талаша можна відзначити й те, що в батька його було дванадцяттеро дітей. Восьмеро померли малими, а живими лишилося два сини — серед них і дід Талаш — та дві дочки.

Спокійно й повільно, як у зачарованому сні, заглибившись у болота, несе Прип'ять свою багату данину Дніпру. Не поспішає вона виносити добро поліських боліт. А його так багато, що однаково, поспішай чи не поспішай, а цієї роботи вистачить їй на довгі роки. Може і надію втратила винести хоч коли-небудь оце море темно-рожевої води з неосяжних боліт Полісся і тому така повільна й флегматична. Ось тільки тоді, як розгуляється вітер над зеленою щетиною лісів, над круглими купами-шапками кучерявої лози, над бородавками-купинами жорсткої осоки,— тоді вона непривітно похмурніє, задрижить, затрясється тисячами хвиль і сердито жбурляє човни й чайки-душогубки та голосно склипує в прибережних очеретах, ніби мати край могили, де поховані її діти. І дід Талаш тоді не наважується впливати своїм човном на середину Прип'яті.

Зате як лагідно й спокійно розляжеться вона в м'яких берегах, коли заспокоїться вітер, а над Поліссям розсиплеться сонце мільярдами золотих краплин. Спокій і тиша панують тоді над зеленими оксамитами лісів і боліт. Блискучою сталевою стрічкою сяє Прип'ять, і тільки в глибоких чорних затоках її плещуться соми, утворюючи срібні кола-обручі. А дід Талаш, дивлячись на ці забавки сомів, зсує з лоба на потилицю солом'яний бриль і скаже сам собі: «А згинь твоя мати! От підчепить би тебе, маруду!»

Спокійно й повільно, як у зачарованому сні, текло і саме життя на Поліссі, а відгомін усього того, що діялось у світі, долітав сюди в приглушених просторами Полісся тонах або з таким нашаруванням людської фантазії, що вже важко було з цього добути зерно правди.

Але час настав!

Заколихалося, завирувало Полісся!

Сталось це влітку, коли прийшов царський наказ про мобілізацію. Посунули громадою запасні, держачи напрямом до найближчої залізничної станції; йшли під звуки галасливих гармоній, пісень і надривного плачу матерів і молодниць. Хоч війна спочатку точилася десь далеко, але відгомін її все гучніше й гучніше долітав до тихого Полісся. З далекого фронту йшли до глухих поліських сіл листи, і часто відповіддю на них був гіркий плач осиротілих дітей і молодих удовиць. А війна брала все нові жертви. І не було кінця їй. Та цього замало — фронт почав наближатися сюди. Тяжко зітхали діди і докірливо хитали головами. А дід Талаш трохи в біду не вскочив. Поніс він у Петриків продавати рибу. Здивувався дуже дід, коли покупець почав відраховувати йому гроші паперовими марками. На грошах були царські портрети. На одній марці був портрет царя Миколи II і стояла цифра 10.

— Ти що ж це мені даєш? — обурено запитав дід Талаш, поклавши на долоню паперову марку.

— Хіба ти вперше їх бачиш? Гроші тепер пішли такі. Подивись — царський портрет і написано — 10 копійок.

Перебрав дід Талаш очі на царський портрет, похитав головою.

— Вояка, згинь твоя мати!.. Довоювався ти, гицель, до того, що вже й мідної копійки не маєш!

Нашоротив вуха поліцай-стражник та до діда. Насилу відчепився дід Талаш від цього лиха. І запам'ятав: на людях треба бути так само обережним, як і на боляній трясовині — не так ступиш і провалишся. Не роздивишся — на гадину наткнешся.

2

Багато подій відбулося за останні часи. Коли дід Талаш згадує про них, вони здаються йому якимсь неймовірним химерним сном. Війна, революція, знову війна. Навіщо воно все це? Чого не поділять люди? Завихрилося життя, бурує, мов чорний вир. Коли ж настане мир? Що далі буде? Дід Талаш чуйно прислухається до лісового шуму, до схлипування в

очеретах неспокійних хвиль широкої Прип'яті. Він пильно вдивляється в далечинь мовчазних боліт. Вони ховають у собі щось невідоме, тривожне й цікаве.

І село так само принишкло. Момент справді напружений і цікавий. По-перше, нема ніякої влади. Від цього нібито трохи й страшно. Ще вчора стояли тут червоноармійці. Навіть у дідовій хаті стояв на квартирі червоний начальник, командир батальйону, чим дуже пишався дід Талаш. І цікавий був чолові'яга отой командир — говіркий, простий... «Робітник і селянин — ось хто, каже, повинен керувати своїм життям, бути цілковитим господарем своєї держави. Пани, купці, попи і різні багатії — то все наші вороги».

Та червоне військо подалось кудись назад: кажуть, білополяки наслідують, і тепер вони тут десь недалеко.

Дідові Талашу не сидиться в хаті, але і від хати відірватися не випадає, тим більше, що й баба Настя проти цього, не пускає діда ні в ліс, ні на Прип'ять: мало чого може трапитись у такий непевний, небезпечний час. А проте дід Талаш виходить з хати послухати людських балачок, чи не почує якихось новин.

Посеред села розкинувся невеликий, але досить підвищений і трохи округлий майдан. На середину майдану виходить ще одна вуличка, трохи коротша, і це надає селу форму хреста, а на перетині вулиць стоїть справжній хрест, високо піднявши свій верх над солом'яними стріхами хат. Сюди і сходяться люди, щоб поговорити про свої справи, а то й просто так, провести вільну хвилину.

Дідові Талашу впадають в око дві чоловічі постаті: одна — Василь Бусига і друга — син пана Крулевського, того самого пана, у батька якого служив колись дід Талаш за пастуха. Молодий Крулевський у військовій формі царського офіцера. Ось тільки шапок таких не носили царські офіцери; по шапці він скидається на офіцера з чужого війська. У діда Талаша промайнуло кілька думок: звідки взявся цей джигун? На деякий час він кудись зник — не видно його було. Шапка на ньому свідчила про те, що він має якесь відношення до польських легіонерів. Василь Бусига був кандидатом у волосні старшини, але революція і всі дальші події відвели його кандидатуру. З їхніх облич дід Талаш бачить, що вони дуже задоволені поворотом

справи. Дідові Талашу кортить довідатися, про що вони розмовляють так запально, що й не помічають його. Він стишує ходу, вдає, ніби глибоко замислився, спускає вниз очі і повільно йде своєю дорогою, слухаючи, про що балакають пан Крулевський з Василем Бусигою. До дідових ушей долітають окремі слова і уривки речень, але і з цього можна здогадатися, про що йде розмова.

— Варвари, псякрев!

— Та вже такі обормоти! Тепер порядок, може, буде.

— Натуральна жеч... То єст, панє, Європа, культура!..

Коли дід Талаш уже підходив до них, вони раптом замовкли. Дід прикинувся, що дуже здивувався з цієї «раптові» зустрічі і навіть злякався. Він зірвав шапку, вклонився і сказав: «Добридень!» Пан Крулевський не міг приховати свого доброго настрою і жартома спитав діда Талаша:

— Чий ти тепер підданий?

— А нічий! — відказав дід Талаш.

— Ну, то через три години ти знову будеш підданий.

— Ну? — здивувався дід.

З того кінця вулиці, звідки йшов дід Талаш, щодуху біг хлопчак років п'ятнадцяти. То був Панас, менший дідів син. Від швидкого бігу він дуже засапався.

— Тату! — ще здаля закричав Панас.— Легіонер забирає наше сіно!

Голос і слова та й самий вигляд Панаса боляче кольнули діда Талаша. Він дико озирнувся й круто повернув назад, забувши на той час і Василя Бусигу й пана Крулевського та їхню розмову. Швидкою ходою, а де й підтюпцем подався дід до своєї хати. Старший дідів син Максим, похмурий і серйозний, понуро підтвердив Панасові слова, хоч потреби в цьому не було: дідів стіжок, возів на п'ять сіна, стояв недалеко від дворища край болота, облямованого низькорослим чагарником, і його добре було видно. Під стіжком стояло двоє запряжених парокінних саней, а коло них поралися два легіонери. Третій стояв на стіжку і скидав звідти сіно. Добру чверть стіжка було вже вибрано. Баба Настя, накинувши червоний кожушок, стояла у

дворі, ламала руки і голосила: чим же тепер годувати худобу?

Нічого не кажучи, дід Талаш засунув за пояс сокиру,— у нього була звичка, йдучи з дому, брати з собою сокиру,— і пішов до стіжка, де хазяйнували легіонери.

За дідом оддалік рушили і його сини.

— Не заводься з ними! — застерегла баба Настя.— А то ще вб'ють або арештують.— Вона лишилась у дворі і з острахом дивилася, що буде далі. Тільки-но дід Талаш підійшов до стіжка, баба Настя знову заголосила на весь двір, як за небіжчиком. Її лемент долітав до болота, порушуючи тривожний спокій вулиці. Люди виходили з хат, і звістка про легіонерів зразу облетіла все село.

Дід Талаш підійшов до стіжка, зняв шапку, низько вклонився легіонерам, але вони не звернули на нього уваги і не відповіли на привітання. Один з них у саях втоптував сіно, другий подавав його оберемками, а третій скидав сіно із стіжка.

— Паночки, що ви робите? — похлоливо мовив дід Талаш.— Навіщо забираєте сіно?.. Останнє сіно!.. Чим же я худобу годуватиму?

— Ідзь до дзябла! — обізвався з саней легіонер.

А другий, що сидів на стіжку, навмисне влучно кинув на діда оберемок сіна; це дуже потішило солдатів, і вони зареготали.

Дід Талаш мовчки стерпів цю образу і кривду.

— Паночки! Не беріть останнього сіна! У людей запас є, а це ж мій останній стіжок...

— Ідзь до дзябла, старий пес! — спалахнув легіонер і штовхнув діда в груди.

З спритністю молодого парубка дід Талаш схопився з колін. Очі його загорілися страшенною люттю.

— Собака! — гримнув він голосом, повним зневаги.

Сокира, як блискавка, злетіла в дідових руках, блиснувши вгорі холодним гострим лезом. Легіонер, на якого дід замахнувся, сплотив і круто відхилився од сокири, щоб уникнути удару.

— Схаменися, тату! — підскочив до батька Максим і схопив його за руку.

Збентежені солдати на мить завмерли. Вони ніяк

не сподівалися такого різкого зламу в дідовій поведінці.

— Бери його! В'яжи проклятого азіата! — першим опам'ятався й зіскочив на землю легіонер, що був на саях.

Легіонери накинулися на діда Талаша і хотіли повалити його на землю. Дід Талаш шарпонувався, розвернувся своїми широкими плечима, крутнувся, і легіонери одлетіли від нього, як тріски. А один полетів сторчака носом у сніг.

— О чорт старий! — скрикнув він.

Розуміючи, що справа обертається кепсько, дід Талаш стрілою махнув у густий чагарник.

Тільки тепер легіонери згадали, що вони солдати, що в них є зброя. Стрільнули кілька разів у той бік, куди зник дід Талаш.

Почали збігатися люди. Перші прибігли Василь Бусига і пан Крулевський.

— Божевільний, божевільний! — співчував Бусига легіонерам.

— Вільшовик! — констатував пан Крулевський.

Легіонери забрали дідів стіжок, а решту сіна примусили Максима відвезти своєю підводою.

3

— Вояки, трясця вашій голові! — сказав сам до себе дід Талаш, коли затихли постріли, а кулі просвітіли повз нього і над його головою, сухо затріскотівши по гіллію і стовбурах дерев. У дідових очах ще стояла, як жива, сцена його сутички з легіонерами, й особливо той момент, коли солдати накинулися на нього, а він порозкидав їх, як вітер легеньке сміття. Це значно підбадьорило старого. Проте він швидко подався далі на болото, в гущавину, в ліс — і тільки тоді спинився й перевів дух, коли відійшов досить далеко й упевнився, що за ним не женуться. На дідове щастя, почав сипати густий сніг. Але що ж робити далі?

Він вибрав затишне місце, прихилився до старої ялини під навислим, присипаним снігом гіллям, дістав шкіряний кашпук, набив тютюном люльку, викресав огню, закурив. Пижкає дід Талаш люлькою, випу-

скаючи дим кільцями. Клубочки диму, проціджуючись крізь ялинові лапки, вибиваються на простір і розвіюються в вишині, а сам дід думає та міркує. Подумавши, він дійшов висновку, що трохи погарячився. Добре, що Максим утримав його,— було б гірше, якби він зарубав легіонера. І невідомо, що сталося з його синами та з бабою Настею... Ох, поганці! І приніс же їх чортяка на його голову! А що він мав робити? Просив, благав їх, як добрих, а вони тільки знущалися з нього, ніби він не людина. І коли дід Талаш почав пригадувати, як обійшлися з ним легіонери, лють з новою силою охопила його, і він пожалкував, що не порозвалював сокирою голів отим грабіжникам.

Після всіх цих думок і міркувань у діда мимоволі виникло бажання довідатись, що сталося там, дома, з його синами й жінкою та як розцінюють його вчинок.

А поки дід Талаш сидів під ялиною і думав свої невеселі думи, там, у селі, пан Крулевський готував громадську думку на користь білополяків. Він зібрав навколо себе сільських багатіїв і почав загравати з ними, розхвалювати загарбників. Василь Бусига був йому за вірного помічника. Коли пан Крулевський грав роль головного свата загарбників, то роль Василя Бусиги зводилася до ролі панського підбрехача. Пан Крулевський вважав себе знавцем селянської психології, намагався розмовляти мовою селян. Настрій у нього був піднесений, і він трохи не захлинався, говорячи про шляхетську культуру, про демократичність панів і шляхтичів, про їхню місію бути щитом для європейської культури проти азіатської небезпеки. Тільки вони забезпечать людям волю і національну ривність.

Василь Бусига ілюстрував панські тези про більшовицьку дикість і грабіжництво вигаданими прикладами, з яких було видно, як більшовики знищували добро, як утискували навіть простий народ, хто жив хоч трохи заможніше, забираючи коней, корів, віднімаючи придбану кров'ю і потом землю, віддаючи її гультаям, що не вміють і ходити біля землі. Згадали тут і діда Талаша, його «дикий» вчинок і засудили якнайсуворіше. Недарма ж у нього на квартирі стояв червоний командир!..

Дід Талаш тим часом обмірковував, що йому дали робити. Він вийшов зі своєї засідки і роздивлявся, при-

слухаючись. У верховинах лісу сумно шумів вітер, розпорошуючи між гіллям та на самому гіллі дерев білосенську сніжну сіть. На землі панувала глуха тиша. Десь ліворуч од села немовби долітали далекі постріли. А може, це тільки так здавалося дідові Талашу. Він постояв ще хвилинку й рушив у напрямі своєї хати. Ішов не поспішаючи, вибирав добре йому відомі глухі лісові стежки, ішов краями грузьких боліт, ховаючись між голими лозовими кущами, і пильно вдивлявся в білу снігову імлу. Дід Талаш розраховував потрапити до садиби ввечері, коли краще ховатися від людського ока.

А надвечір того самого дня в селі з'явилася група легіонерів. Увійшли вони тихо, непомітно, не завдавши нікому особливого страху. Пан Крулевський, як видно, був поінформований про це, він розмовляв з начальником, після чого і солдати, і пан Крулевський зникли з села. Через деякий час сюди ввійшов цілий загін на чолі з офіцером. Легіонери прямували виллицю дуже браво, як завязаті вояки і переможці.

Зупинивши загін на майдані, молодий джеджикуватий офіцерик строго, коротко, як належить справжньому вояці, наказав поставити варту. Потім визначив пункти, де варта повинна бути особливо пильною, велів налагодити зв'язок, вислати дозорців і взагалі тримати вуха гостро. Частина легіонерів пішла в наряд, а решта розійшлися по хатах.

Страх охопив бабу Настю, коли вона побачила у дворі легіонерів. У хаті з нею був тільки Панас. Легіонери простували до хати. Їх було троє. Увійшли не привітавшись, обвели хату очима.

— А де, стара, твоя невістка? — запитав солдат.

— До батьків своїх пішла, паночку! — відказала тремтячи баба Настя.

— А ти не брешеш? — знову спитав легіонер.

Баба не зрозуміла і мовчала.

— А ти водив компанію з більшовиками? — раптом спитав другий солдат Панаса.

— Ні! — відповів Панас.

— А більшовики у вас були? — допитувалися вони.

— Були. Стояли по хатах. Скрізь стояли.

— А чому саме вашу хату обрав більшовицький комісар?

— А я знаю? — знизав плечима Панас.

— О, псякрев!.. Більшовики!.. А де батько?

Лаючись, загрожуючи, солдати вийшли. Страх ще дужче огорнув бабу Настю. Що ж буде зі старим? Де він? Може, його вже зловили? Нарешті вона зважилась шукати діда потайки і попередити його, щоб не повертався до хати.

4

Дід Талаш не відразу пішов до своєї садиби.

Його потягло на те місце, де стояв стіжок і де він бився з солдатами. Дід причаївся в чагарнику й пильно вдивлявся поперед себе. Сіна не було. Саме стожарище, присипане снігом, чорніло сухим дубовим гіллям. Раптом недалеко щось промайнуло. Дивиться дід Талаш — чоловіча постать. Хто б це міг бути? То зникаючи у мороці, то виступаючи з нього, постать ішла в той бік, де стояв дід. На стожарищі вона на мить спинилася, послухала, а потім подалася в чагарник. Незабаром почувся несміливий оклик:

— Агов!

— Гов! — відгукнувся дід Талаш, пізнавши голос свого Панаса.

Батько і син зійшлися в чагарнику.

— А я тебе виглядаю, тату! — тихо мовив Панас.

— Ну? — коротко спитав старий Талаш, відчувуючи в синовім голосі щось нове.

— У селі легіонери... Тебе шукають.

Вони на хвилину замовкли.

— Сьогодні ти не ночуй дома, — порушив мовчання Панас.

Старий Талаш почухав потилицю.

— А як мати? — запитав він.

— Нічого. Правда, набралася страху. Боїться, щоб тебе не зловили. Каже, щоб ти не йшов тепер додому. Ось хліб і сало.

Панас зняв з-за плечей чималу торбу — цей одвічний символ селянської долі. Деякий час торба лишалася в Панасових руках. Старий мовчав, ніби зважуючи слова сина, а потім мовчки взяв у нього торбу.

— А сіно все забрали?

— Все... Лишився возик, так і той звеліли Максимові одвезти.

— Бовдури! Погибелі на них нема! — гнівно затряс дід головою.— Чим же ми худобу годуватимемо?.. Максим ще не повернувся?

— Ні.

Замовкли. Гутий морок звисав над Поліссям. В голих кущах шумів вітер, і сумно шелестіли білі струмені снігу в поруділій траві. Село причаїлося, мовчало. Тільки собаки, стривожені непрошеними гостями, що вдерлися і заповнили двори, перекликалися злісно-ворожим валуванням і жакним виттям.

— Як повернеться Максим, нехай поїде до Лабузи в Прицьки і позичить сіна,— сказав дід, заклопотаний думкою про корми.

— Та ми худобу прогодуємо,— втішав батька Панас,— сіна добудемо, нарубаємо гілля, галузок — не подохне скотина.

— Еге, старайтеся, синку!

— Ти, тату, йди в Макуші до Параски та поживи там. Коли що, я прибіжу туди.

Параска була заміжня дідова дочка.

— Е,— махнув рукою дід,— про мене, синку, клопоту мало... Не знаєш, багато тут легіонерів?

Видно, діда Талаша обсідали якісь думки.

— Багато,— стиха сказав Панас,— не менше як двісті! Та, кажуть, і у Вепрах їх чортова сила.

Прощаючись, умовилися, де зустрінуться завтра. Дід іще наказав Панасові бути обережним та прислухатися до всього, що діється у легіонерів. Призначили час, коли зустрінуться, і розійшлися.

Діда діда Талаша та його родини почалися дні тривоги, страху й неспокою. Баба Настя журилась. Отаке лихо спіткало їх. І де та правда на світі? За що має поневірятися старий? Кому він що заподіяв? Кому стояв поперек дороги, що тепер, як бродяга, тиняється по лісах, по чужих кутках? І такий жаль за старого узяв її, такий сум огорнув, що вона гірко заплакала. І Максима з конем погнали не знати куди. Своє ж добро примусили везти якомусь лисому чортові, а худоба нехай здихає з голоду. Та ще чи пустять його? Чи повернеться додому? Сім'я розбита, розкидана, і невідомо, що й як буде.

Сидить баба Настя сама в хаті. Каганець тьмяно

блимає на припічку. В хаті тихо. Так мовчки і непри-
вітно зазирає знадвору в вікна ніч. І тихенько скиг-
лить у комині вітер, наче підспівує невеселим бабиним
думкам.

Стук у двері розігнав ці думки.

Баба спочатку зазирнула у віконце.

— Це я,— почувся голос за дверима, і баба від-
чинила двері.

— Ну, що? — спитала вона Панаса.

— Бачився з батьком. Передав йому харчі.

— Куди ж він пішов?..

— Пішов... Казав, щоб за нього не боялися... На-
певне, до Параски піде... Завтра він прийде смерком.
У баби Насті трохи відлягло від серця.

Розмова перейшла на окупантів. Нічого доброго
сподіватися від них не можна. Підлі, нахабні, з людь-
ми поводяться не по-людськи.

До баби Насті заходила Агата Смига. Розказувала
про різні вчинки легіонерів. До молодиць і дівчат чіп-
ляються, по коморах лазять, лаються, забирають ха-
зайське добро. Смаж їм яєчню, сало. А коли що не
так — відразу канчук у діло пускають.

Пізно вночі повернувся Максим, в санях у нього
було трохи сіна. Кажучи просто, вкрав у легіонерів.
А лихий же на них Максим!

Вісті привіз невеселі: окупанти чинять розправу
над тими, хто брав панське добро в маєтках і рубав
панський ліс; пана Крулевського призначено повітовим
«комісажем», в'їтів по волостях наставляють.

— І невже вони сядуть тут на нашу голову? — зітх-
нула баба Настя.

Сумно було в хаті діда Талаша.

Попроцавшись із Панасом, дід Талаш поволі пішов
болотами, прислухаючись до шелесту й голосів по-
ліської ночі. Було трохи моторошно самому серед тем-
ряви і лісової глушини, але сокира за поясом надавала
смівливості. Дід Талаш, напевне, і сам не відповів би
собі, кого він більше боїться: чи нечистої сили, віра
в яку тліла десь на дні дідової душі, чи звіра, чи ли-
хої людини — легіонера. Ніч, самотність і страх при-
мушували діда думати про зброю. Зовсім інакше по-
чував би він себе, якби у руках був надійний това-
риш — добра рушниця. Правду кажучи, у діда Талаша
була рушниця — він сховав її в лісі разом з бойовими

припасами: порохом, пістонами, дробом, кулями. Тримати її дома у цей неспокійний час було небезпечно. Знав дід Талаш, що по лісах багато сховано справжньої зброї. Може, настане така пора, коли вона згодиться людям.

З цими думками дід Талаш непомітно підійшов до того місця, де сховав рушницю. Але поки він знайшов поночі те дуплясте дерево, якому доручив свою стару приятельку, довелося трохи поблукати. Дід Талаш витяг її з дупла, оглянув, звів курок, перевірів — ще добре послужить стара товаришка його лісових походів. Перекинув через плече мисливську шкіряну торбу на широкому ремені, добув порохівницю, насипав у рушницю добру порцію пороху, туго забив його шомполом. Потім поклав картеч. Коли все було готове, насадив на патрубок пістон і вже твердішою і певнішою ходою рушив у Макуші.

5

На підступах до Прип'яті загони легіонерів спинилися. Перші дні в цьому районі точилися жорстокі бої. Позиції на Прип'яті мали важливе значення, тому легіонери намагалися перейти річку, щоб потім далі повести свій наступ проти Червоної Армії. Але всі їхні спроби просунутися вперед не мали успіху, їх вояцький запал помітно прохолов. Сніги і морози, несподівано скувавши Полісся, припинили воєнні операції в широкому масштабі. Противники підтягували тили й резерви, пильно стежили один за одним, зміцнювали свої позиції, готуючись до майбутніх рішучих боїв.

Значну частину Полісся — майже всю Пінщину, частину Річицької й Мозирської областей — було окуповано.

Корінний переворот учинили загарбники в цих областях. З глибини віків з'явилися давно забуті, стерті в народній пам'яті порядки, традиції й адміністративна сваволя стародавньої шляхти — вони постали, наче могильні привиди, бентежачи широкі верстви трудящих мас. А коли що і лишилося в народній пам'яті з минулого, то воно викликало уявлення про чорні

дні ненависного шляхетства, панства, кріпосництва. Воеводства, староства, війти, поліційні дільниці, стражники — вже самі ці, чужі народові назви примушували підозріливо насторожуватись і ставитись до всього цього скептично, вороже. Але були й такі, кому окупація була на руку.

Ожив духом Василь Бусига, наче в нього вирости крила. Він ходив рівніше й голову задирав вище. Тільки іноді, особливо спочатку, його брав страх, як би знов не повернулися більшовики. Тим часом дні минали, більшовики не повертались і сумніви щодо тривалості нового ладу стихали й стихали, і перед Василем все сміливіше й сміливіше вимальовувався рожевий життєвий шлях. Його не обходили такі прояви сваволі, як розправа з селянами, що брали участь у розподілі поміщицької власності. Василь з особливою втіхою обмірковував різні перспективи, які несла йому влада окупантів. Перед ним розкрилися можливості значно збільшити своє господарство. В його голові з'являються думки про придбання нових шматків земельки. Йому сприяло й те, що повітовим «комісажем» призначено пана Крулевського. І як добре, що він, Василь Бусига, вміє жити у злагоді з такими людьми, як пан Крулевський.

Ця обставина підказує Василеві зробити візит панові Крулевському, що приступив до виконання своїх нових обов'язків. А зробити цей візит Василеві неважко: хіба в нього нема відповідних причин, щоб відвідати повітового «комісажа»? Причин таких багато. По-перше, треба впорядкувати земельні справи — не кидати ж їх так, як лишилися вони після більшовиків! Та треба ж і в селі запровадити якийсь інший лад. Зробити ж почин ніколи не зашкодить.

Василь Бусига старанно розчесав чорну бороду, надів чорний кожух, що облягав його стан, підперезався широким, пишним поясом, спеціально витканим рукави його Авгіні, молодиці стрункої і вродливої. І коли Василь став перед Авгінею, щоб показатись їй у цій пишній одежі, вона тільки промовила: «Диви-но, який ти чепурун!»

...Пан Крулевський сидів у своєму кабінеті в широкому м'якому кріслі. На столі, застеленому зеленим сукном, стояли письмове приладдя і різні дорогі речі. Тут же лежали й усякі папери. На стінах висіли пор-

трети генералів, пихатих і суворох. Поміж цих грізних вояків кидалася в очі духовна особа, портрет біскупа, стриженого, поголеного, з усіма біскупськими атрибутами. Василь, зиркнувши на нього, подумав: «А чого потрапив сюди цей голомозий?» Проте вголос цієї думки не виказав, бо Василь був людиною політичною й спритною. Центральне місце серед портретів займало зображення понурого з вигляду генерала з довгими, опущеними донизу, як у моржа, вусами. На грудях у нього красувалися хрести і медалі.

І біскуп, і всі ці генерали, і стіл з його прикрасами надавали ще більшої поважності й пиhi панові Крулевському. Цю особливість відразу відчув Василь Бусига, а тому привітався з паном Крулевським ще поштивіше, ніж звичайно.

Повітовий «комісаж» ледве-ледве хитнув головою:
— Що скажеш?

Пан Крулевський говорив тепер холодно, офіційним, начальницьким тоном.

Василеві Бусигі не доводилося раніше розмовляти з великими начальниками. Досі він мав справу переважно з волосними писарями, з попами й урядниками, часом з приставом. Від них він запозичив російські слова, хоч вимовляв їх з своїм поліським акцентом.

— Прийшов я до господина пана комісара прочути про це, про те. Ми січас живемо, як горох при дорозі, нічаво ніц не знаючи.

Пан Крулевський глянув на Василя. Хотів зробити зауваження про його погану польську мову, але замість цього спитав:

— А як ставляться мужики до нової влади?

— Котрі, прошу пана, статечні господарі, ті богові дякують — порядок приходить, щоб можна було спокійно жити і працювати.

— А решта?

— Всякі, прошу пана, є... Та й важко сказати. Поки близько начальства нема, яке могло б цікавитися цим.

Василь Бусига не договорив своєї думки: інстинкт самоохорони підказував йому не розчиняти їй занадто широко дверей. Але щодо начальства натякнув він тонко, адже Василь був кандидат у старшини. Та розмова на цьому урвалася: у дворі почувлися метушня, галас і грубі солдатські вигуки, що нагадували собаче

валування. Пан Крулевський підвівся з крісла, підійшов до вікна. Туди ж повернув голову і Василь.

У дворі було повно поліщуків, переважно молодих і середнього віку. На них були кудлаті шапки різноманітних форм і кольорів. Довгі й куценькі зношені кожушки, чорні, саморобного сукна лейбики, свитки, і на ногах — блаженські лозові личаки з високо намотаними онучами. Шкіряні й берестяні торби, перекинуті через плечі, доповнювали одержу. Обличчя їхні були кам'яні, похмурі, суворі. Дотепні і надміру заподливі конвоїри наводили порядок у цьому безладному строкотому натовпі, намагаючись поставити зігнаних невідомо звідки і за що людей у лави, лалялись, штурхали, погрожували. Незвиклі до такої строгості й почуваючи огиду до цього капральського порядку, поліщуки огризалися:

— Чого пхаєшся, панська підошва? Та я тебе як пхну, то ти й кісток своїх не позбираєш!

Високий, плечистий, жилавий поліщук, сердито насупивши брови, обсипав іскрами зневаги і люті конвоїра, який штовхнув його. Легіонер, зустрівши цей нищівний погляд, похололиво знітився.

— Мільч¹, стерво! — гукнув він, але про всяк випадок подався далі від розлютованого гіганта.

— Та це ж Мартин Риль! — пізнав Бусига худорлявого широкоплечого поліщука з сусіднього села Вепрів, і по тілу його пробіг нервовий дрозж. Але ця несподіванка викликала в нього і задоволення.

Затриманих поліщуків повели за ріг будинку, де була вже наготована для них буцигарня, що раніше була склепом для різного шмаття. Хвилини за дві прийшов капрал і доповів панові Крулевському про те, що привели бунтівників проти нової влади, які одверто симпатизують більшовикам.

Повертаючись додому від повітового «комісажа», Василь Бусига думав про своє вийтівство, яке пан Крулевський забезпечив йому, та про свої обов'язки, — вони впливали з його вийтівської посади. Думав він також і про Мартина Риля, про те, чи сказати про нього Авгіні, чи ні.

---

¹ М і л ь ч — мовчи (польськ.).

Хто ж такий Мартин Риль, чий арешт так вразив Бусигу? І чому вагався вийт, чи сказати про це Авгіні, чи не сказати? Треба повернутись трохи назад, відкинути з десяток років і зазирнути в село Вепри.

Десять років тому в ньому не було дівчини, кращої за Авгіню, тепер вийтову жінку. Весела, жвава, моторна, пустотлива, свавільниця і перша штукарка на всілякі забавки й витівки — ось яка була Авгіня Кубликова. Авгіня жартувати жартувала, але міри в своїх дурощах не переступала. Вміла вона бути статечною й серйозною, й очі її, темнуваті, як легкий морок ясних червневих вечорів, дивилися тоді строго і вдумливо. І важко було визначити колір цих очей, що світилися, як озера серед темної драговини, оточені пишними рослинами. Ці очі були то карі, вкриті трощечки зеленуватою імлою, а то просто здавалося, що вони сірувато-зелені. Можливо, вони мінялися залежно від тих думок, що пролітали в її голові і стискали її дівоче серце.

Але чарівні оті очі не мали, здавалося, влади над Мартином Рилем, і не Авгіню він відзначав у гурті вепрівських дівчат. Часом Авгіня, зустрівшись з Мартином, зачепить його, хоч у цьому нічого дивного не було, коли взяти на увагу пустотливу вдачу її.

Одного разу Мартин Риль з рушницею їхав човном понад берегом Прип'яті. Він горнув ближче до очеретів, щоб непомітніше підкрастися до диких качок. Йому пощастило застрелити їх штук п'ять. З того боку Прип'яті виплив човен. На кормі човна лежала зелена в'язка свіжої трави і великий сніп очерету. У човні гнучка, рухлива дівоча постать у червоній хустці — це була Авгіня. Жваво мелькало весло в її пружких руках, і човен швидко й рівно плив по широкій поверхні спокійної Прип'яті. Минувши середину річки, дівчина круто повернула в Мартинову сторону. Мартин навмисне плив поволі й пильно вдивлявся в затоки, де люблять плескатися качки, а на човен з дівчиною і не дивився, хоч і знав, хто в тому човні. І це було йому приємно.

— А я тобі всіх качок полякаю,— почув він молодий дзвінкий дівочий голос, і негайно розлягся її крик: — А-ти-га! А-ти-га, качки!

Гучний плескіт весла збільшив шум і рознісся по річці між трав'янистими берегами. Кілька качок знялося з затоки, і свист їх прудких крил було виразно чути в повітрі.

Качки летіли якраз на Мартина. Він націлився. Лункий постріл покотився над Прип'яттю і затих в прибережних очеретах. Одна качка тріпонулася, пірнула вниз, мляво махнула ослабілими крилами і, пролетівши дугою, раптом упала в воду.

Авгіня проворно повернула свій човен. Уся її гнучка постать ходить ходором. На воді коло човна після кожного помаху весла вирують невеличкі вирки.

Мартин раптом пожвавішав. Обігнати Авгіню, випередити її і першим доплисти до забитої качки! Гнеться весло під його могутніми ударами, і човен, як шалений, мчить до наміченої точки. Але Авгінин човен рушив з ближчої дистанції. Шанси допливти першою на її боці. Мартин почав каятись, що вирішив змагатися з нею. Та відступати було пізно: він не такий, щоб у безсиллі покласти весло і визнати себе переможеним! Скинув піджак і поклав на мокре дно човна. Ще більше вгинається його весло, ще швидше розрізує воду гостросий човен.

Авгіня бачить, що Мартин бере верх. Їй навіть стає від цього весело: вона мало що втратить, коли він переможе, в нього сили не менш, як у доброго вола. Та вона ще не втрачає надії.

Швидше забігало весло в її прудких руках. Обличчя розчервонілося, як маків цвіт. Дві довгі темно-русі коси вибилися з-під червоної хустки. Коли вона налягає на весло й відкидається назад, то кінці її кіс спускаються у воду.

Забита качка вже близько. Авгіня вдається до хитрощів: вона круто повертає свій човен напереріз Мартиновому човну. Не встиг Мартин і подумати, щоб обминути цю перешкоду, як на їхніх очах качка раптом провалилась у воду — тільки хвиля заколихалась і рівні кола побігли до самого берега.

— Мартине! А де ж качка?

В очах Авгіні страх і здивування.

Подивився на неї Мартин, засміявся:

— Ні ти, ні я, а сом ухопив качку.

Якусь хвилину Авгіня мовчала. Очевидно, цей випадок її дуже вразив.

— Їдьмо, Мартине, назад!

Повернули човни, притулили їх боками один до одного й попливли до свого берега.

— Ти, мабуть, сердишся на мене, що я сполохала тобі качок?

— Ні, мало що буває!

— Ну, я ж хотіла на тебе подивитись.

Мартин і справді не сердивсь на неї. Останні ж її слова зовсім припали йому до душі.

— А чого на мене дивитись?

— Ну, бо ти гарний.

— Не знаю.

— Але ти добрий стрілець,— змінила розмову Авгіня.

Зміна теми Мартину не сподобалася.

Човни допливли до берега. Мартин підтягнув спершу човен Авгіні, потім свій. Прив'язавши їх, він узяв в'язку сіна, Авгіня — сніп очерету, і разом пішли в село.

І все було добре, поки не зустрівся Кіндрат Бус. Тільки-но вони порівнялися з ним, Кіндрат підійшов до Авгіні. Вона поклала руку на плече Кіндратові, і вони пішли, ніби нічого й не було. Мартин плентався ззаду з в'язкою свіжої трави, з рушницею та забитими качками. Хотів кинути траву, та незручно було показувати свою злість. Пройшов ще трохи.

— Візьми, Авгіня, траву, а я піду тут городами.

Не дивлячись їй у вічі, він оддав траву, а сам простував до свого двору.

І багато було таких випадків і таких розмов. Спершу шукала його Авгіня, потім шукав Авгіню Мартин, потім шукали вони одне одного. Бували між ними сварки, непорозуміння, бували і приємні хвилини згоди. Тоді вони гарно проводили вечори в дружній розмові. Проте тут було щось більше ніж дружба.

І ось одного разу в селі з'явився Василь Бусига, гожий парубок, син дуже багатих батьків. Привабили й Василя Авгініні очі. Серце Мартинове забило тривогу. Василь — конкурент небезпечний. Мартин — бурлака. Малесенький дворик, кривенька хата, рушниця, рибальська снасть та струнка постать... Кріпився Мартин, дражнив Авгіню Василем. Вона кепкувала з Василя, але часом хвалила його. Видно, їй просто шкода було Мартина.

Ще через деякий час сказав Мартин Авгіні:

— Навіщо ти мені брехала? Навіщо зводили мене твої очі?

— Що ти маєш до моїх очей, Мартине? — докірливо питала Авгіня. — Я кохала тебе і кохаю... І кохатиму, — додала, помовчавши.

Вийшла Авгіня заміж за Василя Бусигу. Оженився й Мартин, узяв синьооку Грабареву Єву, пристойну й розумну дівчину.

Мартин і Авгіня часом зустрічалися, і ці зустрічі їх щоразу хвилювали. І вона і він розуміли недоречність цих зустрічей, але серце не хотіло слухатися голосу розуму.

Одного разу Мартин спитав Авгіню:

— А пам'ятаєш, Авгіню, як ми гналися, щоб першому доплисти до забитої качки? А качку проглинув сом. Ні ти, ні я не допливли до неї.

Авгіня тільки зітхнула.

7

Дідові Талашу докучило життя бездомного блукача.

Деякий час він жив у своєї дочки в Макушах. Вечорами плів і лагодив онукам личаки, розказував їм казки. Але таке життя не вдовольняло старого. Треба було шукати якийсь вихід з цього непевного й прикрого становища. А чутки про те, що робить панська влада з усіма, хто викликає її підозріння, ширилися по всьому Полісся, і нічого не було в тих чутках доброго.

Зі своєю хатою дід Талаш зв'язку не втрачав. Зв'язківцем був Панас. Дід Талаш довідався від нього, що Василь Бусига служить за війта, що окупанти наказали зібрати по десять пудів сіна і соломи з двору. А до цього збирали курей, поросят, сало. Скільки стогону й крику було в селі! За будь-який опір жорстоко карали і розправу чинили на місці.

По спинах гуляли канчуки й шомполи. «Двадцять п'ять!» — кричали оскраженілі карателі.

У селі почали з'являтися невідомі люди, сновигали як тіні, прислухаючись, де що говориться, де що ро-

биться. Пішли чутки, що окупанти провадитимуть мобілізацію. Війт розпитував його, Панаса, де старий Талаш. Але Панас не такий дурень, щоб сказати правду.

Одним словом, дідові Талашу ніяк не можна повертатися додому — такий був незмінний приспів Панасових новин.

Дід слухав ці новини, і його власна кривда відступала на задній план, а стіжок, що забрали легіонери, який спричинився до всього цього лиха, здавався тепер незначною подією й губився в дідових думках. Справа ставала куди гірша, і на перше місце виступало загальне лихо селянської голоти. Що ж робити? Надія на те, що окупантів поженуть назад, що поява їх — це короткочасний раптовий наскок, почала зникати. І не вже йому, дідові Талашу, відрізано шляхи до своєї хати?.. Та за що ж? Його зганьбили, пограбували, а він ще має кланятися грабжникам? Та згинь, пропади вони!

Дід Талаш був зятятий, як дикий орел.

Якось він прийшов на умовлене місце зустрітися з Панасом. Звичайно Панас приходив перший і посвітував, чекаючи батька. Цього разу першим прийшов дід Талаш. Прислухався — моторошна, зловісна тиша. Може, він поспішив? Дід зайняв позицію під старим коренастим, як і сам він, дубом.

Час минав. Панаса не було. Почекав дід годину, другу. Глуха тривога закралася йому в серце. Що перешкодило Панасові прийти? Дід пригадує останнє побачення з сином. Чи не сталося тут якої помилки, чи справді вони умовилися зустрітись на цьому місці? Ні, помилки не було. Товстий дуб край Сухого поля — це дід Талаш пам'ятав добре. Навіть Панасові слова, сказані на прощання, лунають у дідових вухах:

— Отже, під товстим дубом біля Сухого поля.

Дід Талаш підняв очі на цей коренастий, вузлуватий дуб з могутніми лапами, ніби чекаючи відповіді на свої сумніви. Дуб стояв нерухомо, в поважному спокої, тримаючи на своїх широких вітах великі купи снігу.

Мертве поле стелилося білою одноманітною скатертиною до самого обрію, де ліс темно-синьою нерухомою стіною виступав у тупій тиші. Ця притаєна тиша чуйно підстерігала кожен звук, кожен несміливий

шелест. І тільки один дятел ритмічно й завзято тукав по гілці дзвінкого дерева, незважаючи ні на які дідові тривоги.

Моторошно робилося старому. В його уяві малювалися різні несподіванки й нещастя, що могли статися з Панасом, Максимом та бабою Настею. І кожна хвилина чекання гострою скабкою в'їдалася в його серце.

Терпінню дідовому приходив край — треба кудись іти, щось робити.

На Полісся хутко насувалася мовчазна ніч, вкриваючи темним рядном ліс, далекі болота і Сухе поле. Кущі й окремі дерева в полі втрачали свої обриси, розпливаючись неясними силуетами.

Дід Талаш поправив на плечах рушницю, ще раз огледівся навколо і вже хотів іти куди-небудь, аби не стояти тут, марно чекаючи, і раптом занімів: у глибині лісу почувся чиясь хода по снігу і глухий тріск сухого гілля. Звуки чергувалися розмірено й ритмічно — раз-два! раз-два! По тому, як чергувалися звуки, дід Талаш визначив, що це йшла людина, але не Панаас: ішов хтось великий, важко і твердо ступаючи. Дід причаївся за дубом і почав вдивлятися у той бік, звідки наближався невідомий.

Висока темна чоловіча постать промайнула під наметом запарошених снігом гілок і поволі випливла на галявину, стаючи все виразнішою у лісовій вечірній темряві. Обізватись чи ні? Що за людина? І мимоволі в діда вихопилося:

— Хто йде?

Висока людина перелякано спинилася, пильно вдивляючись у темряву.

— Хто питає? — почувся густий бас незнайомого.

Діда Талаша не видно було з-за дуба.

— Питаю я! — обізвався дід Талаш.

— А хто ти?

— А ти хто?

З голосу і з мови дід Талаш пізнав, що це своя людина, тутешня. Його напруженість і страх трохи зменшились, але він поки що і надалі вирішив не викривати себе, отже, коли запала невелика і ніякова пауза, тільки обізвався:

— Я тутешній.

— Ти — сам? — допитувався обережний незнайомий.

— Сам і не сам: зі мною рушниця...

— Ну, кинь свою рушницю: рушниця і в мене є і, мабуть, краща за твою, — почувся з лісу густий бас невідомого, який, видно, й не припускав сумніву в тому, що він володар найкращої рушниці.

Дід Талаш визирнув, а високий незнайомий чоловік сміливо й рішуче попростував до товстого дуба. Не доходячи кроків три, велетень спинився, страшенно здивований. Так само здивувався і дід Талаш.

— Дядьку Талаш! — прогрімів густий бас.

— Мартине! А щоб ти сказився! — радісно озвався дід Талаш і кинувся до Мартина Рилія.

Чоловіки міцно стиснули один одному руки.

— Кого ти тут, дядьку, вартуєш?

— Ге, голубе! Кого вартую! Виходить так, що сам себе вартую... А ти?.. Я бачу, хлопче, ти дуже наляканий...

— Ой, і не питай, дядьку! Я з полону вирвався! Та не один я, а тридцять шість чоловік!

— Що ти кажеш?! — здивувався дід Талаш. — Як саме?

— Ото, значиться, прийшли легіонери. Прийшли й почали вилловлювати та хапати найбільше тих... ну, хто за більшовиками сміливо пішов, хто панського добра не жалував... І почали мститися, порядки наводити, втихомирювати та гріхи всілякі пригадувати. А народ наш... сам знаєш... усякий народ є. Багатії почали до панів підлизуватись та викривати, хто чим грішний. Ось я і попався: арештували. І по інших місцях таких, як я, схопили. От і назбирали цілий гурт. Зібрали докупи і погнали. А хлопці все завзяті. Знайомі й незнайомі. Привели ото нас до повітового комісара, замкнули в якийсь холодний склеп, у порожній хлів. Думали, що там і кінець нам. Але пішла чутка, що поженуть кудись далі. А куди й чого — не знаємо. А був серед нас парубок, хвацький такий, Марко Балук, з-під Терниць. Бувалий чоловік! Солдат старої армії. «А,— каже,— буду я тут у них поневірятись, як арештант який! А трясця їм у бік! З німецького полону вирвався, а тут дома, з доброго дива, муки буду зазнавати? Нема дурних! Годі!» Бачимо, чоловік мізкує. Обступили ми його. «Як же ти це зробиш?» — питаємо. «Заприсягніться,— каже,— що слухатиметесь мене, то й ви будете на волі». Бачимо — чоловік на щось зважився, а кому ж не хочеться на волі бути? То чому й не заприсягнути? Заприсяглися ми один одному без страху битися з ворогом, вирватися на волю. «Ну, так от що,— каже Балук.— Коли нас одведуть верст за п'ять-шість, а може й більше — я придивлятимусь до місця,— слухайте мій сигнал. А сигнал буде такий: «Стій, личак спав!» Коли ви почувете, блискавично кидайтеся разом зі мною на конвой, обеззбройте його. Все залежить од раптовості й швидкості нападу. Два-три беззбройні чоловіки легко справляться з одним озброєним, якщо тільки зроблять це швидко і спритно».

Сподобалась нам ця стратегія. Обдумали, обміркували кожну дрібницю, розбилися на групки. Розмовляли пошепки, щоб не довідалися про нашу змову... Вивели нас. Дивимось — дванадцять конвоїрів, тринадцятий старший. Ми, звичайно, й знаку не подаємо, що в нас на думці. Всі прикинулись слабими, ледве ноги тягнемо, хитаємось. Поставили нас у ряди. Подає капрал команду, сам стає попереду. Рушили. П'ятеро конвойних з одного боку, п'ятеро з другого, а два позаду. Я в першій групі. З капрала очей не спускаю, не так з самого капрала, як з його гвинтівки: дуже вона мені до вподоби припала. А у вухах весь час три слова звучать: «Стій! Личак спав». Марко Балук іде позаду усіх.

Минули містечко. Вийшли в поле... Де-не-де підводи трапляються, люди проходять. А конвоїри підганяють нас, покрикують та такими паскудними словами лаються, що й слухати гидко. А ми аж тремтимо з нетерплячки. Йдемо так години півтори. А наш командир мовчить. Коли це виходимо з лісу на галявину, тут наш Марко Балук як гаркне: «Стій! Личак спав!» Що тільки сталося тоді, що тоді вчинилося, розказати важко. Всі качалися в одному клубку, важко сопли і хрипіли. Я навіть не пам'ятаю, як опинився біля капрала. Пам'ятаю вже — лежить він у снігу з обдіраним вухом, тільки очима лупає, сам білий як сніг та на мене дивиться. Я й кажу йому: «Лежи, не вставай!» А в мене його гвинтівка, — ось ця сама. Гвинтівка закордонна, на сім патронів. І револьвер у мене, і шабля. Кидаюсь іншим допомагати, а там уже й не треба моєї допомоги.

«Слухай мою команду! — гукнув Марко, голою шаблею махнув, а в другій руці у нього наган. — Гайда до лісу, і конвойних веди!» Перелякані, бліді як смерть, покійно плетуться конвойні. Та тепер не вони конвойні, а ми... Годі нас бидлом називати. Відійшли ми з верству. «Стій!» — командує Марко. Стали. «Скидайте, панове, чоботи!» Роззулися. Тринадцять чоловік узулися в чоботи, а личаки віддали конвойним. Кинули солдатів у лісі живих, трохи боки нам'явши. Забрали їхню зброю, — хто гвинтівку, хто револьвери, хто шаблі. На прощання Марко сказав: «Ну, хлопці, гайда хто куди! Але присяги я з вас не знімаю. І ви, гитцелі, вільні! — каже до конвойних. — Відпочиньте тут

та йдіть куди хочете». І подався своєю дорогою, а кожен з нас — своєю.

— Ех, згинь їхня доля! Шкода, що мене з вами не було! Ну й гвинтівку ж ти собі добув, Мартине! — причмокнув дід Талаш, розглядаючи її.

8

Не знає підліток Панас, що його особою цікавляться, та й неабиякі люди, а сам вїйт Василь Бусига. Вїйтові треба знати, хто чим дише. Вїйтові треба простежити і вивідати, куди пропав дід Талаш і що в нього на думці. Вїйт — начальство. А начальство обсідають такі думки, що не всім підвладним можна про них знати, а особливо про них не повинна знати така розбещена людина, як дід Талаш. Дід Талаш ні за що має панів і нове начальство. На чуже добро зазіхає. Взагалі дід Талаш вороже ставиться до таких господарів, як Василь Бусига, Кіндрат Бірка, та до багатьох поважних людей. Це ж він дзвонив серед голодранців, що треба взятися за багатіїв та перекроїти їхні землі — недарма у нього в хаті оселився більшовицький командир. Нарешті, дід Талаш з сокирою кидався на легіонерів. Коротко кажучи, дід Талаш нанюхався і набрався більшовицького духу. І тепер він, напевне, злигався з більшовиками. Хто може ручитися, що він не наведе сюди червоних? Ні, доки дід Талаш тиняється невідомо де і невідомо, що в нього на думці, доти Василь Бусига не матиме спокою. Це не значить, що він боїться діда Талаша, ні. Вїйт — начальство і стоїть на варті закону й порядку. Недарма ж од вищого начальства, од повітового «комісара» дано йому наказ стежити і брати на замітку кожного, хто пройнятий духом бунту і непокори. А щодо червоних, то Василь Бусига спокійний: за спиною легіонерів-загарбників стоять великі іноземні держави. Але клопоту червоні ще можуть завдати, тим більше, що до вїйта доходять чутки: по лісах тиняються темні люди, змовляються, до чогось готуються, на щось наважуються. Пильність тут не зашкодить. Проте бути начальником — не така вже проста річ, як це може комусь здаватися.

Насамперед треба взятися за діда Талаша.

З одного боку, воно й добре, що Талашева хата стоїть на відшибі: кожен, хто йде туди або звідти, краще впадає в око. Але в цьому є й певна невигода: коли ти сам будеш коло неї крутитися, то так само впадатимеш у вічі. Час од часу приглядаючись до Талашевої хати, Василь Бусига помітив, що Панас іноді відлучається з дому. Цікаво, куди він ходить? Догадується вийт, що Панас і є той ключ, яким можна відімкнути схованку діда Талаша. З Панаса і треба починати, але як? Хіба доручити кому простежити, приставити спеціальну людину? Ні, цей спосіб не годиться; ризиковано вплутувати сюди третю особу: при інших обставинах вона може стати зайвим свідком проти нього самого. А крім того, нема певності, що все це залишиться таємницею. Василь Бусига спинився на новому плані: він доповість кому слід, як і через кого можна довідатися про діда Талаша, а там нехай самі допитуються. І сіно буде ціле, і кози будуть ситі.

Напередодні, коли Панас мав зустрітися з батьком під товстим дубом біля Сухого поля, серед ночі раптом почувся стукіт у двері Талашевої хати. Першою прокинулася баба Настя. В тривозі підвела голову, прислухалася. Застукало ще дужче і настирливіше.

— Ой, хто ж це стукає?! — повним страху голосом, спитала баба Настя.

Максим, накинувши кожуха, босий вибіг у сні.

— Хто там?

— Відчиняй! — владно й сердито наказав хтось з надвору.

— А хто там? — допитувався Максим.

— Відчини, Максиме, це — пани й начальники.

Максим по голосу пізнав сусіда Микиту Целеха й відсунув засув.

Кілька пар ніг загупали в снігах, і в хату вдерся цілий сніп білого світла. Відгодована, рудовуса, товстоїка людина звирячого вигляду тримала в руках електричний ліхтарик, освітлюючи хату з її вбогою обстановкою. Максим засвітив каганця. Чорні тіні, здавалося, стали ще густіші по кутках низенької хатини. Перелякані таргани подалися ближче до печі, ховаючись у щілинах. Видно, і їх налякав цей страшний пан своїм електричним ліхтариком. Нежданих гостей було

четверо: три легіонери і четвертий — Микита Целех, узятий за понятого.

Баба Настя, трусячись, як у лихоманці, натягла на себе рядно і перелякано й здивовано дивилася на невідомих військових. Панас лежав не ворущаючись, проймаючи темним невиразним страхом.

— Хто тут ночує? — спитав рудовусий.

Питання було таке недоречне, таке несподіване, що першої хвилини ніхто не знав, що відповісти.

— Хто тут ночує? — знову спитав рудовусий.

Цей переляк, здавалося, надавав рудому ще більшої пихи.

— Усі... свої,— заїкаючись од страху, подав голос Максим. А тим часом другий, верткий, вихлястий, теж запалив ліхтарик і світив ним по хаті, заглядаючи на піч, у запічок, під піл. Третій стояв мовчки та спостерігав, що діється.

— Усі ночують? — перепитав рудовусий. І ніхто в хаті не відповів йому.

Тоді рудовусий підійшов до Панасової постелі і штурхнув його кулаком межі плечі.

— Ну, ти... піднімайся! — скомандував він.

Панас покійно сів на постелі.

— Ти ходив до батька на побачення?

Мов ножем різонуло Панаса це питання. У голові швидко-швидко забігали думки. Якщо він так питає, виходить, знає, що Панас ходив до батька.

Перші приступи страху минули.

— Ходив! — твердо, трохи помовчавши, відповів Панас.

Рудовусий похвалив його за правдивість і спитав уже лагідніше:

— А де твій батько?

— Не знаю.

Рудовусий строго подивився на Панаса і похитав головою.

— Як то не знаєш? А ти ж сьогодні вдень збирався йти до батька?.. Ну?

Що мав казати Панас? Правда, він збирався до батька. Але в Панаса промайнула думка: чи не бере його на хитрощі цей рудий чортяка? Він і собі вдається до хитрощів:

— Удень я до батька не ходжу.

— Брешеш! — крикнув рудовусий. — А куди ж

ти вдень ходиш? — Він думав, що піймав Панаса, а Панас твердо відповів:

— Ходжу на болото гілля різати, худобу годувати. У нас забрали сіно.

Ця відповідь збила з пантелику рудовусого.

— А що тобі казав батько?

— Казав, щоб я до нього більше не ходив.

— А де ти зустрічався з батьком?

— У лісі.

— Про що ж ви говорили?!

— Про все: про худобу, про харчі.

— А ще що казав батько?

— Казав, що до весни додому не вернеться.

— Брешеш, сволото! — заревів рудовусий.

— Пане! — подав голос Максим. — Батько наш старий. Йому сімдесят років. Погарячився, сам страху набрався, а тепер боїться додому повернутись.

— Го-о, боїться!.. А більшовик чого стояв тут на квартирі?

І, ще більше підвищивши голос, кинув Панасові:

— Відповідай, де старий пес?

Баба Настя як сніп скотилася з печі й бухнула в ноги рудому панові.

— А паночку! А золотенький! І за що на нас така напасть? Останнє сіно забрали, худоба з голоду здихав. Старий з дому втік. А він же не винуватий. Його били, штурхали. І за що ви нас так мучите?

Рудовусий зневажливо повернув до баби Насті свою розбійницьку морду, але не сказав нічого, ніби баба Настя не варта була, щоб обізватись до неї. А коли вона знову почала благати його, він крикнув:

— Мовчи! — і на цьому скінчив розмову.

— Ну, хлопче, — повернувся він до Панаса, — збирайся!

А коли виходили з хати з Панасом, сказав твердо й виразно:

— Прийде до нас батько — випустимо хлопця на волю.

Дід Талаш і Мартин Риль, розповівши один одному про свої пригоди, почали радитися, що далі робити і куди йти. Старого непокоїла думка про домівку,

а особливо те, чому не прийшов Панас. Тривога ця лягла важким тягарем на дідове серце.

Мартин Риль теж думав про свою домівку, про жінку, про своє господарство. І тому треба було на щось зважитися, з'ясувати становище, позбутися цієї непевності.

Мартин Риль зустрічався з різними людьми, і вони розповідали йому про жорстокість легіонерів, про їхні безжальні вчинки. Ця жорстокість викликала загальне обурення там, де панська влада заводила свої порядки, де вона особливо жорстоко ставилася до бідноти, до осіб, помічених у прихильності до більшовиків. Обурення проти панів та легіонерів місцями виливалося в повстання, і окупанти докладали всіх сил, щоб знищити дух непокори. А випадок з розбросням конвою, де брав участь Мартин Риль, безперечно, ще більш роз'ятрив їхню лють, і вони ще більше вдадуться до помсти і безжальної розправи з тими, хто викликає їхню підозру. Слухав дід Талаш ці невеселі розповіді, і гнів проти легіонерів-загарбників заливав його серце, заповнював його душу. Він не знаходив слів, щоб передати всю силу свого обурення й зненависті до окупантів.

— Різати, сікти, палити їх, гадів!

Вепри, де жив Мартин Риль, були далі від дідового села, до якого було кілометрів чотири. Удвох їм стало веселіше і безпечніше, особливо коли взяти до уваги Мартинову гвинтівку. Ось чому вони і виробили такий план: зайти до діда Талаша, довідатися що і як, попоїсти там і переночувати, якщо можна. А тоді вже видніше буде, що далі робити.

Не доходячи кілометра півтора до села, вони обійшли болото, що підступало до самісінького села, дали чималого гака і поволі подалися до Талашевої хати, часто спиняючись і прислухаючись.

Була вже глибока ніч, уперта в своїй потайній мовчазності. Де-не-де по хатах тьмяно блимали самотні журливі вогники. Ця порожнеча зимової тиші надавала якоїсь особливої розпачливості голосному гавканню десь потривоженного собаки. Хвилини через дві до цього гавкання почали приєднуватися голоси інших собак, тонкі та пронизливі, грубі й поважніші. Нарешті, собачий гармидер ущух і глибока тиша знову непорушно огорнула село.

Дід Талаш та його супутник спинились і стояли мовчки, поки не затихло собаче брехання. Вони стояли в чагарнику, звідки невизначно вимальовувалися з мороку чорні силуети дідових будівель.

— Постій, голубе, тут, а я піду довідаюсь, як там і що, і подам тобі знак...

Мартин лишився в чагарнику, а дід розплився в темряві. Він обережно підійшов до маленького віконця своєї хати, прислухався і тихенько постукав у замерзлу шибку.

Баба Настя не спала, сумуючи за Панасом та дідом. Це несміливе, обережне стукання дуже вразило бабу і примусило забитися її серце: таке стукання вона чула вже не один раз за довгі часи спільного життя із своїм старим. Вона швиденько, оскільки дозволяла її старість, підбігла до вікна й так само тихенько стукнула. У відповідь знадвору почулося тихе потрійне стукання.

У баби Насті не було більше сумніву. Вона накинула на плечі ковшок, вступила в черевики, по дорозі розбудила Максима.

— Батько прийшов! — І кинулась відчиняти двері, стараючись робити це якнайтихше.

Переступивши поріг своєї хати, Талаш спинився.

— Що чувати? — спитав він бабу Настю.

Баба Настя трохи помовчала.

— Панаса забрали.

Дід здригнувся. Гострий біль підкотився до самого серця.

— Коли забрали?

— Учора вночі. Вдерлися в хату, збили бучу. Допитувались, де ти.

— А за що ж його забрали?

— Хтось виказав, що він ходить до тебе у ліс, — відповів Максим, швидко одягнувшись.

— Усе допитувались, де ти, — знов мовила баба Настя. Вона не зважувалася сказати страшну правду: Панаса випустять тоді, коли до них прийде дід Талаш.

Порожньо стало в дідовій душі. Мовчазність, темрява і смуток заповнили хату.

Баба Настя почала поратись, щоб засвітити каганець.

— Спочатку позавішуй вікна,— тихо сказав Талаш. Блукання і поневіряння по лісах зробили його обережним.— Зі мною Мартин Риль. У чагарнику лишився. Поневіряється так само, як і я. Піду покличу його, а ти, Максиме, повартуй надворі.

У хаті лишилася сама баба Настя. Вона щільно позавішувала вікна, затопила піч, щоб зготувати вечерю несподіваним гостям. Її огортав страх,— а що як придуть легіонери? Цей страх не кидав її весь час, поки в хаті були дід Талаш та Мартин Риль.

А ті сиділи за столом і вечеряли.

Звістка про арешт Панаса глибоко вразила старого. Він сидів смутний, нахмуривши лоб у зморшках, і думав.

— Один спосіб визволити Панаса,— тихо, задумливо сказав він,— самому віддатись їм у руки. Для цього вони так і зробили.

Баба Настя важко зітхнула.

На хвилину мертва тиша запала у хаті.

— Є й інший спосіб визволити хлопця,— порушив тишу Мартин Риль,— про нього й треба подумати.

Дід Талаш пожвавішав.

— Твоя правда, Мартине! — І дід Талаш поривчасно труснув Рилья за плечі.— Тільки скажи, як це зробити?

— Треба подумати,— ухилився Мартин від прямої відповіді, але, видно, в голові його був якийсь план.

— Знаєш, дядьку,— підняв він очі на діда,— йти до цих розбійників не треба. І до кого йти? До цих мерзотників? Посадять самого, а хлопця чи випустять, чи не випустять,— не знати. Не можна їм, поганцям, вірити. Піти — значить скоритися їм. А хвороба їм у бік!

— І я так думаю, голубе... Еге ж! Чи так, чи сяк, а жити нам спокійно не дадуть... Ні ти, ні я лишатися дома не можемо.— Понизивши голос, дід сказав пошепки, схвильовано: — У ліс треба перебиратись, але не сидіти там склавши руки і не дивитися спокійно збоку, як вони тут господарюють і коверзують нами.

Ні дід Талаш, ні Мартин Риль не договорювали своїх думок до кінця, проте розуміли один одного дуже добре.

— Нічого іншого не лишається нам, дядьку,— підтвердив Мартин.

— Ех, рушниці доброї нема в мене! — пожалкував дід Талаш.

Риль промовчав: він відчув себе трохи ніби винуватим перед дідом, що в нього така гарна гвинтівка, з якої можна вистрілити сім разів одним заходом.

— Однак я здобуду собі гвинтівку добру, справжню.— Дід Талаш стукнув кулаком по столу. І, трошки помовчавши, мовив, ніби відповідаючи на свої думки: — Але самої гвинтівки ще замало... замало, брате, навіть доброї гвинтівки!

— Правда,— кивнув головою Мартин.

У хату ввійшов Максим.

— Тихо і спокійно,— сказав він.

Чоловіки недовго радилися: втома схилила їх до думки заночувати тут, щоб завтра вдосвіта помандрувати далі. Так і зробили.

Максим знову став на варту, а дід Талаш і Мартин Риль полягали не роздягаючись.

Хоч і дуже стомлений був дід, та заснув не відразу. Поговорив трохи з бабою Настею, а потім на самоті думав про Панаса, про визволення його з панської неволі і ще про те, як здобути собі добру гвинтівку. Зрештою міцний сон перервав його думки.

Удосвіта дід і Мартин подалися в лісові хащі. Ліс і негрі поліських боліт стануть тепер їм за притулок і дім.

10

Нерухомо стояв густий змертвілий ліс; щільно притулились верховіття до верховіть, переплівшись гіллям, укрившись білими шатами пухкого інею. Ні звір, ні людина, ні птах не порушували його ранішнього зимового спокою. Тільки сухо тріскав мороз, ніби щось лопалося на заглухлomu вітті дерев. Починало розвиднятись. З мороку вимальовувалися стрімкі стовбури осик, карякуваті дуби та криві берези, а серед них виступали, як потвори, зломлені бурєю високі дерева. Спиляні пні з блискучо-білими шапками стирчали на прогалинах.

Примерзлий сніг хрустів під ногами діда Талаша і величезного Мартина Риля.

Вони йшли не поспішаючи, вибирали найглухіші лісові стежки і доріжки, обминали небезпечні місця. Йшли мовчки, заглибившись у свої думки.

Дід Талаш — замкнута людина. Своїми думками він не з кожним поділиться і думає поволі, ґрунтовно. Важливі питання і плани свої виношує довго. Але коли вже на що наважиться, то не відступить, поки не дійде свого. Так і тепер. Виносив дід Талаш, як мати дитину, свою неспокійну думку. Спочатку вона проби-валася невиразно, несміливо, але потроху все більше окреслювалася і частіше турбувала його, набирала ре-альної форми і настійливіше потребувала свого вияв-лення в практичній дії. Цьому найбільше сприяв арешт Панаса. У діда з'явилася потреба поговорити про це з другом, який зрозумів би його й прийшов йо-му на допомогу, бо дідова думка була така, що по-требувала допомоги відважних людей.

— Як ти гадаєш, — порушив мовчанку дід Талаш, почавши трохи здалека, — чи можна підібрати добрих хлопців... ну, на зразок невеличкого війська?

Мартин Риль глянув на діда. Він здогадується, куди гне старий. Йому цікаво знати, як це мислить собі дід Талаш.

— Пошукавши, людей знайдеш, — упевнено гуде він і додає: — Ось ти та я — вже нас двоє.

— Еге ж! — озивається старий, а очі його дивлять-ся кудись удалину.

— Люди, дядьку Ригоре, є. Позбирати їх тільки треба, та на добрий шлях поставити, та дати їм добро-го командира.

— Отож я і думаю про це.

Вони замовкли, думають. Мартин чекає, щоб дід висловився до кінця.

— Коли буде достатньо людей, то підходящий командир знайдеться, — сказав Мартин.

— Часом одна людина дорожча за десятки людей.

— А так!.. Тільки одна людина без громади — ма-ла сила.

Знову замовкли.

— А чи ти чув, — питає дід, — що по лісах є зброя, захована ще під час німецької війни?

— Ходять такі чутки... Напевно, є. Кажуть, і ку-лемети є... Децо і люди порозбирали, по дворах хо-вають.

— Коли б зібрати людей,— не кидає своєї думки дід,— то й зброя знайшлася б.

Понизивши голос, він став викладати свою таємну думку.

— Слухай, голубе. Тиняємось ми як неприкаяні, поневіряємось, як таргани по щілинах, у свою хату підкрадаємось, як злодії. А що ми зробили? Яка наша провина? За що переслідують нас, жить не дають? За що?

— Почекай, дядьку Ригоре, прийде весна, захи-тається трясовина на болоті, загуде ліс, та так, як ще ніколи не гув.

— Але ж само воно не прийде, Мартине.— І, низивши голос до шепоту, дід Талаш заговорив гаряче, від усього наболілого серця: — Давай, Мартине, візь-мемось за роботу.

— Ну, що ж. Я згоден, тільки не знаю, що ти на-думав.

— Народ збирати, бунтувати його проти катів, за-гарбників. Далі несила терпіти, на що нам сподівати-ся? Чекати, поки нас усіх поодинці переловлять? Бо що таке ми, розкидані по одному? Порох, сухий лист, який вітер ганяє по полю. І ось що я хочу негайно зробити і в чому прошу твоєї допомоги,— це мій Па-нас. Він ще дитина...— Голос діда затремтів.— За що ж терпить таку муку? Я не матиму спокою, го-лову покладу, аби вирвати Панаса з їхніх поганих рук. А як визволити його? Силою! Потрібні люди. Хоч би десяток відважних озброєних людей. Я піду шукати цих людей, але й ти шукай їх. І боронь боже розказа-ти про це будь-кому, хто не заслуговує довір'я... Тоді ми пропадем!

Мартин мимоволі зніяковіло глянув на діда. Дід говорив не на вітер. Його очі горіли неспокійним зло-вісним огнем і зачаровували Мартина.

— Дядьку Ригоре! За п'ять чоловік я ручуся. Скажи тільки, де і коли я тебе знайду?

Дід Талаш зсунув з лоба шапку, ніби вона заважа-ла йому думати, насунив брови; очі його знову непо-рушно дивилися вдалину, немов оглядаючи події най-ближчих днів, і, трохи помовчавши, сказав:

— Відлічи від сьогоднішнього ранку рівно три дні. На третій день, коли добре смеркне, будь на Довгому Броді і чекай, поки не завис вовк: то витиму я.

Завію три рази з перервами. Ось як ти знайдеш мене. Запам'ятай це добре!

Мартин точно повторив те, що сказав дід.

— Так, так! — ствердив дід Талаш і глянув довгим допитливим поглядом в очі Мартинові. Той теж глянув у дідові очі, почувуючи їх владу над собою, і потім мимоволі опустив свої.

— Чого, дядьку, так дивишся на мене?

— Хочу впевнитись у тобі, і очі твої кажуть мені, що ти не брешеш.

Мартин мовчки кивнув головою.

— А коли я не почую, як виє вовк біля Довгого Броду? — запитав він.

— Тоді чекай мене дома, я знайду тебе, якщо не справлюсь за цей час.

— Добре.

— Ну, голубе, бувай здоровий і щасливий. Будь обережний, бо нас вже шукають. Я сподіватимусь на тебе. Іди ж довідайся, що у тебе дома робиться. І пам'ятай, про що ми говорили. Отже, на третій день на смерканні... Довгий Брід. Виє вовк...

Мартинові робилося трохи моторошно, коли він слухав ці слова і твердий голос старого Талаша. Дід міцно, мов кліщами, стиснув велику руку свого супутника і змовника. Цим він хотів показати йому, яка сила є ще в твердій і жорсткій руці.

І вже трохи згодом, коли присадкувата постать діда Талаша зникла в лісовій хащі, Мартин подумав: «Куди він пішов? Чому я не спитав його?»

11

Дід Талаш знову сам. Іде він лісовими нетрями, темними пущами. Іде з певною метою: дідові треба знайти ту частину червоного війська, командир якої стояв у нього на квартирі.

План у діда простий: перейти в район, зайнятий Червоною Армією. А там він розпитується, де командир батальйону, що стояв у них у селі. На щастя, він знав і прізвище комбата — Шальохін. Дід розкаже йому про свою біду. Так само розкаже йому про легіонерів — він знає деякі пункти розташування загонів загартбників, йому добре відома поведінка цих бандитів.

Хіба такі відомості не цікавлять командира війська?! І ще більше: він пообіцяє бути за розвідника — збирати потрібні відомості про розташування легіонерів. Хто, як не він, покаже дороги в лісах і стежки у болотах? А найголовніше, про що має сказати дід Талаш, це те, що він уже має намір підняти повстання селян проти лютого ворога. Він просить командира тільки одне: дати йому хоч десять відважних червоноармійців, щоб несподівано наскочити на повітового «комісажа», на в'язницю, де поневіряється його Панас. І ще попросить для себе дід Талаш добру справжню гвинтівку. Якщо йому пощастить відбити її у легіонерів, то він поверне позичену гвинтівку. Розкаже і про свій план нападу — цей план сміливий і простий, і втрати людей не буде... Невже він не схилить на свій бік командира?

Ось з якими думками ішов дід Талаш лісовими пуцями й нетрями. Він пройшов уже більшу частину шляху. Лишалось ще кілометрів шість, щоб вийти на Гударову долину. За цією долиною лежить село Висока Рудня, де стоять червоні. Сюди і простує дід Талаш.

Довгий і важкий шлях лісом стомив діда. Він спинився, змів рукавицею сухий сніг з гладкого пня і сів відпочити та перекусити, бо голод давався взнаки. Дід Талаш зняв з плечей рушницю, мисливську торбу, куди баба Настя дбайливою рукою поклала півпаляниці і шматок сала. Дід затиснув рушницю між коліньми, відрізав шматок хліба, сала і почав снідати.

Поснідавши, добув курецьке приладдя — попоївши, не шкодить і закурити. Раптом глухе шарудіння в лісі примусило діда напорошити вуха. І от бачить дід Талаш — величезний дикий кабан поволі виходить з лісової гущавини і, незважаючи на діда, бреде по снігу. Підходить до чепуренької, немов виточеної рукою вправного майстра, купи мурашника, рівеньком присипаного снігом, і спиняється. Потім починає розривати її своїм страшним іклистим рилом. З кожним рухом могутнього рила високо вгору летять грудки снігу разом з сміттям, що мурашки наносили протягом довгих років упертої праці. І незабаром на чистому незайманому снігу чорніють дві темні борозни. Кабан рие повільно й уперто, все більше й більше заглиблюючись у землю.

Дід Талаш, боячись поворухнутися, з великою цікавістю стежить за кабаном. А той так захопився роботою, що нічого не чує і не бачить, так само, як не бачить і не чує дід Талаш, що з гушавини підкрадається вовк. І тільки тоді помітив дід вовка, коли той підкрався зовсім близько до кабана, який майже вліз у землю. Дід ще з більшою цікавістю почав чекати, що буде далі. Що глибше кабан заривався в землю, то ближче й обережніше підходив до нього вовк. І раптом він блискавкою кинувся на кабана, схопив його зубами спіднизу за черево і так само швидко відскочив од нього. Кабан дико рожнув, вискочив з рову і впав на сніг з роздертим черевом, конаючи у страшній передсмертній агонії. А вовк стояв оддалік і жадібними очима смакував свою здобич.

Такого раптового і несподіваного кінця дід Талаш не чекав. Грабіжницький вовчий вчинок схвилював його людські почуття. Дід Талаш націлився, гучний постріл струсонув лісову глушину, вовк-переможець підскочив угору і, як мішок, повалився на закривавлений сніг.

Після цього вдалого пострілу дід Талаш відчув велике моральне задоволення, і першою думкою, що промайнула в нього, була думка, що добре б отако знищити всіх хижаків, які прийшли на його рідну землю — в поліські простори. І раптом старий оглянувся, наче його що вколело: чи не стежать і за ним чії-небудь лихі очі. Але в лісі було тихо й спокійно. Дід Талаш набив рушницю, насипавши щедрю порцію пороху і поклавши цього разу в дуло круглу олив'яну кулю. Тільки тоді він підійшов до розритого мурашника, де лежав з розпоротим черевом величезний кабан з страшними тригранними іклами та забитий з рушниці великий худорлявий вовк. І кабан і вовк — коштовна здобич. З вовка можна здерти шкуру, а кабана розрізати на шматки й приставити додому — скільки було б пожитку. Дід замислився... Ех, нема часу з цим поратись! Але в голові його промайнула нова думка: здерти з вовка шкуру, поки він не захолов, — це буде дідів трофей, а кабана подарувати червоним бійцям. Ця думка непогана! І він швидко взявся до роботи. Здер з вовка шкуру, помив снігом руки, витер їх об поли кожушка, шкуру скинув на плечі і поважно, як

щасливий мисливець, помандрував далі, беручи напрямок на Високу Рудню.

Нарешті ліс кінчився. Дід вийшов з лісу й спинився, щоб роздивитися. Перед ним розстелилося кругле поле, обведене високою стіною лісу, а посередині поля стояло село з білими дахами хат, тонкими постатями високих кленів та в'язів, клунями і вітряками на вигоні. Од високої стіни лісу розбігався низькорослий чагарник.

Дід уважно обвів очима чагарник. Людська постать промайнула край нього і сховалася. Пильні дідові очі розгледіли в ній військового, тільки не знати було, чи це свій, чи чужий. Про всяк випадок дід подався трохи назад, ближче до лісу, і раптом почув грізний оклик:

— Стій! Хто йде?

Дід став. Голос і мова заспокоїли його, і він зрадив, здивавши червоноармійця, бо це полегшувало його завдання.

— Свої! — озвався дід Талаш.

З чагарника вийшов молодий червоноармієць з гвинтівкою, патронною сумкою та гранатами за поясом. Вигляд у нього був досить грізний, хоч це і не зовсім пасувало до його лагідних сірих очей, якими він оглянув старого та його трофей, що звисав з плеча трохи не до самих п'ят і надавав дідові вигляду первісної людини.

— Документ! — кинув червоноармієць.

— А який, голубе, може бути документ у такого бродяги, як я? Я нетутешній: від легіонерів ховаюся. Хто ж мені документа цього дасть?

— А куди йдеш? — усе ще офіційним тоном спитав червоноармієць.

— До вас, товаришу, йду. Спеціально.

Дід Талаш сам відчув, що він говорить добре, особливо це «спеціально».

Червоноармієць бачить — людина цікава, від неї можна дещо довідатись.

— Я зараз покличу начальника застави. У нас такий порядок.

Різкий свисток гострими тонкими хвилями розпливається в чагарнику і стихає.

Деякий час вони мовчки прислухались і чекали.

Червоноармієць думав, що і як він доповість

начальникові застави, і коли в чагарнику з'явився командир, спитав діда:

— Вовка сам убив?

Дід знав, що йому доведеться ще довго розказувати, і обмежився короткою відповіддю:

— Еге!

Начальник застави, загартована на війні і вже немолода людина з обвітраним лицем, поглядом військового оглянув діда Талаша.

Червоноармієць доповів:

— Нема документів. Каже, що йде з району, окупованого ворогом, спеціально до нас...

Начальник застави ще уважніше глянув на старого.

— Що примусило тебе, батьку, йти до нас?

— Несила моя жити дома, товаришу начальник, по лісах тиняюся: мене ловлять легіонери.

— За що?

— Та знаєте, товаришу начальник, приїхали вони забирати мое останнє сіно. Просив, благав їх, а вони ще й штурханів мені надавали. Ну, я й кинувся на них з сокирою. Якби не син, зарубав би якого-небудь гада. Вони й навалилися на мене, хотіли зв'язати. Вирвався я і втік. Стріляли навздогін. Потім почали допитувати жінку й сина, чому командир більшовицький у мене жив. Сина арештували. От і надумав я знайти того командира.

— А з якого ти села?

Дід Талаш сказав.

— А який командир у вас жив?

— Так що командир товариш Шальохін, — трохи на старий солдатський манір відповів дід Талаш.

Червоноармієць і начальник застави презирнулися. Дідова відповідь одвела від нього підозру.

— А звідки ця вовча шкура? — поцікавився начальник застави.

Дід розповів історію про кабана та вовка і закінчив її так:

— Я, товариші, вирішив подарувати кабана вам. А кабан добрий, пудів вісімнадцять. Візьміть підводу, поїду з вами покажу. Він не так і далеко.

Прийшли на заставу. Начальник відправив двох червоноармійців у село по підводу. А вже надвечір тріумфуючий дід Талаш їхав з червоноармійцями у

Високу Рудню, везучи на саях величезну тушу дикого кабана. Дід Талаш уславився на всю Високу Рудню. Люди з повагою поглядали на нього, а дід думав свою думу.

12

Літній, огрядний, сивовусий полковник сидів у штабі дивізії, схилившись над військовою топографічною картою Поліського району. Він ставив бойове завдання для своїх легіонів у зв'язку з наступною кампанією проти Червоної Армії. Полковник пан Дембицький, давши волю і розгін своїй стратегічній творчості, старанно відзначав на карті точки важливих ділянок для головного удару, який повинен був зламати опір противника. Але пан Дембицький мало думав про сили Червоної Армії, про ті несподівані зміни, які можуть статися під час бою, і про те, що наслідки його залежать од тисячі дрібниць, яких жодний штаб не може передбачити. Він не міг зважити й на ту немаловажну обставину, що в штабі його противника керували справою не професіонали-штабісти старої військової школи, а молоді талановиті командири з середовища революційних робітників, висунуті народом-переможцем.

Пан Дембицький старанно розташовував на оборонних ділянках ті чи інші військові частини, призначаючи їм різні ролі. Кілька разів його роботу переривав телефон. З різних пунктів розташування дивізії повідомляли про вороже ставлення місцевого населення до окупантів. Пан полковник гнівався, що його відривають од важливої роботи, радив звертатися до поліції і жандармів та просив, щоб не турбували його такими дурницями. Але коли повідомили, що натовп беззбройних поліщуків роззброїв військовий конвой, пан полковник аж підскочив на своєму кріслі, ніби його вколюли знизу швайкою.

— Що? Що? Що? — закричав він, аж затрусився і весь почервонів.

Його обурення не знало меж. Такого сорому, такої ганьби завдано його легіонерам: якісь мужики

справилися з уславленими вояками! Пан Дембицький дав строгий наказ вжити рішучих заходів аж до розстрілу й конфіскації майна за всілякі «бандитські» наміри, скеровані проти окупантів, а конвойних, що дали себе обеззброїти, судити воєнним судом.

Того дня, коли дід Талаш зустрівся з Мартином Рилем біля дуба, люди з села Вепрів помітили ознаки чогось недоброго. Воєнний час багатий на несподіванки, отже, можна було ждати всього. Надвечір прийшла чутка, що в околицях села з'явилися кінні легіонери. Певно, це була якась розвідка, так можна було думати, стежачи, як вони підкрадалися, щоб не бути поміченими. Вепрівці вже мали нагоду одного разу бачити легіонерів. Але тоді вони тільки переночували в селі, а другого дня, забравши дещо з господарства, харчі для себе і фураж для коней, подалися кудись далі. Днів за три після цього приїхали жандарми і забрали Мартина Риля. Три вепрівці: Микита Самок, Кузьма Ладига і Кіндрат Бус, що співчували більшовикам і виступали за Радянську владу, втекли з села і приходили додому крадькома, ночами; їх розшукувала поліція.

Отже, коли пройшла чутка про те, що з'явилися легіонери, люди стривожилися, сподіваючись якогось нового лиха. Проте ніч минула спокійно, і ранок другого дня приніс з собою бадьоріший настрій і певність, що нічого страшного не станеться. Взагалі вдень людина почуває себе сміливіше. Але окупанти якраз уранці непомітно підкралися, непомітно розставили солдатів навколо села, перетявши всі шляхи, і тільки тоді помітили їх вепрівці, коли цілий ескадрон кінноти вскач промчав вулицею. Спочатку люди не знали, чого саме вони приїхали. Справжній страх охопив селян тоді, коли легіонери, розбившись на кілька груп, повскакували в двори...

У першу чергу вони забігли в Мартинів двір. Два легіонери, зіскачивши з коней, кинулися в хату, кілька інших — у клуню.

— Де арештант? — заgrimів легіонер, переступивши поріг хати.

Мартінова жінка мліла зі страху і широкими очима дивилася на легіонера, неспроможна вимовити слова.

Не дочекавшись відповіді, легіонери почали все перекидати, протикати багнетами подушки й рядна.

Вони вчинили справжній погром, скидаючи все на землю; розбиваючи горшки і миски.

Троє малих дітей, на смерть переляканих, кинулися до матері, зчинивши крик і тремтячи зі страху. Старенький дідок Микола, Мартинів батько, нічого не розуміючи, з жахом притулювся до стіни, дивлячись на дике буйство оскаженілих бандитів.

— Де арештант? — крикнув на діда легіонер.

Тоді дід Микола сказав:

— Ви ж його забрали...

— Стара собако! — запалився легіонер огнем люти і вдарив кулаком у лице старого Миколу.

Дід вдарився потилицею об стіну, з рота в нього потекла кров. Занімів дід Микола, стоїть оглушений, мовчки витирає долонею закривавлені губи і розмазує кров по обличчю та по руденькій борідці, що звисала, як мох на старому дереві, на його запалі груди.

— О псякрев! — кричав легіонер. — Ми вам покажемо, що то є порядок і непідкорення владі!

Розгромили хату, повибивали вікна і як вихор повискакували у двір.

Таке саме чинилося й по хатах тих селян, що були на підозрі у знахабнілих окупантів.

Кіндрат Бус, зачувши наскок легіонерів, схопив кожух і шапку, одягнувся на ходу й кинувся на задвірок, щоб звідти втекти у ліс. Ноги в нього легкі, сам він людина років під тридцять — що йому пробігти якусь версту до лісу!.. Солдати вже в'їжджали у двір, коли він вибіг у чисте поле. Вибираючи видолинок попід чагарником, Кіндрат біг не оглядаючись, пригнувшись до землі. Він провалювався у глибокий сніг, ноги його грузли, і це уповільнювало біг. Один легіонер помітив його. Солдат був вправний їздець, і кінь під ним був легкий та бистрий. Він махнув з конем на задвірки і крізь розчинену хвіртку вилетів у поле.

Ліворуч од лісу навперейми втікачеві вибіг піший солдат. Побачивши вершника, солдат спинився: вершник махнув йому шаблею, щоб не заважав, — зловити втікача він брався сам.

Оглянувся Кіндрат і весь затрусився від смертельного жаху. Одна думка пронизала його мозок: пропав! У запалі він біг безтямно навпростець у ліс. А ліс був уже недалеко. Це єдиний його порятунок,

у лісі не піймають. Але віддаль між ним і вершником ставала щораз менша. Кіндрат вибивався з сил. Від важкого і швидкого бігу він упрів, з лоба котилися великі краплі поту. Серце стукотіло, от-от розірветься. Ноги тремтіли, а горло стискали спазми.

Вершник наздоганяв Кіндрата і вже тримав наготові шаблю. Проте в рішучий момент кінь під ним безсило хитнувся; пірнув і провалився передніми ногами в яму, притрушену снігом, і загруз у ній, притиснувши вершникові праву ногу. Рука з піднятою шаблею зарилася в сніг. Ні кінь, ні їздець без сторонньої допомоги не могли вирватися з цієї пастки.

Кіндратові лишалося до лісу кілька десятків саженив. П'ять легіонерів вибігли з села і дивилися на гонитву кінного за пішою людиною. А коли їздець упав, а Кіндрат, здавалось, от-от має шаснути в ліс, вони кинулися бігти на допомогу вершникові, але спинилися, скинули гвинтівки до плеча. Гримнули постріли. Кіндрат Бус повалився у сніг, та так і лишився лежати, як загнаний звір. Після цього солдати знову побігли рятувати вершника. Однак тут трапилася несподівана перешкода: з лісу теж почувся постріл, і один легіонер випустив гвинтівку, впав, ухопившись за ногу. Чотири інших перелякано спинилися. Пролунав другий постріл, і куля, по-гадючому свистячи, пролетіла над самими головами солдатів. Тоді вони залягли в снігу і почали відстрілюватися від невідомого ворога, подаючись назад і шукаючи прикриття.

Перестрілка стривожила легіонерів у селі. Звідти вислали роз'їзд в обхід правого флангу несподіваного противника. А противник послав ще два постріли й одним з них влучив у голову солдатові, що заліг у снігу. Більше пострілів з лісу не було.

З села наспіли легіонери й витягнули з ями коня. У вершника була вивихнута нога і відморожені руки. Підбрали забитого легіонера і пораненого в ногу. А Кіндрат Бус лежав самотній у снігу. А втім, йому було тепер однаково.

Потім у Вепрях загорілося кілька дворів, серед них і Кіндратів двір, але він лежав так само нерухомо з застиглим спокійним обличчям.

Так проявляли легіонери свою військову доблесть.

У хаті було дуже накурено. Дим од тютюну і цигарок різного гатунку перевивався, перемішувався і хмарою звисав під низькою стелею. А коли відчинялися двері, завіса синюватого диму гоїдалась, як хвилі збунтованого вітром озера, і щосили рвалася на простір. Люди, що сиділи за столом і на лавах, були переважно командири, починаючи від взводного і кінчаючи командиром батальйону товаришем Шальохіним. Ніяких відзнак командирського звання не було ні на плечах, ні на комірах гімнастерок і потертих шинелях. Сиділи і розмовляли вільно, курили.

Командир батальйону сидів за столом у центрі. Поряд із ним — взводний Букрій, незграбний і широкий, та два ротні командири. На столі лежали шматки хліба, а посередині стояв бурий, старий глиняний кухоль з медом. Кожен, хто хотів поласувати, міг узяти шматок хліба і намазати його густим пахучим медом. Командир батальйону запрошував кожного, хто сюди заходив, скуштувати медку. Щоб легше було споживати мед, його розігріли в печі і їли разом з вощиною, вважаючи, що солдатський шлунок перетравить усе, навіть гвинт, гайку і мастило для гвинтівки. Було гамірливо і безладно. Люди, ніби забувши про війну, розмовляли на різні теми, далекі від неї. Батальйон був на відпочинку.

Двері часто відчинялись і зачинялись. Сизі клуби холодного повітря вривались у хату. Під низькою стелею колихалася синювата заслона диму.

Цього разу двері відчинилися урочистіше, повільніше та ширше, і через поріг переступила досить показна й мальовнича постать цивільної людини з рушницею, з мисливською торбою, напівприкритою вовчою шкурою, перекинутаю через плече. За нею ввійшов червоноармієць. Можливо, тут і не помітили б діда Талаша, але вовча шкура зразу привернула до себе погляди присутніх. Дід Талаш був у коротенькому кожушку, в суконних з ремінними латками штанах, у шкіряних постолах.

— Здрастуйте! — І дід Талаш швидко обвів очима присутніх. Коли дід побачив за столом товариша

Шальохіна, на його губах з'явилася широка лагідна усмішка. Привітна усмішка пробігла і на обличчі командира.

— А, давній друг! Яка буря занесла вас сюди?

Він міцно потиснув дідову руку і посадив його біля себе.

— Це мій старий приятель, дід Талаш. Та ви його, мабуть, усі знаєте. Я жив у нього в хаті,— пояснив командир і потім спитав діда: — Ну, що нового?

— Ох, товаришу командире,— зітхнув дід Талаш,— нового багато, та невтішне воно!

— Що — з легіонерами не порозумілися?

— Грабіжники, насильники, хай їх багно поглине!

Дід Талаш сердито махнув рукою і розказав про свої пригоди, починаючи від першої появи ненависних загарбників. В залежності від характеру подій мінявся і тон дідового оповідання. А коли дійшло до сутички біля стіжка, дід увесь загорівся, стиснув кулаки, скочив і наочно руками показав, як порозкидав од себе грабіжників.

— Браво, діду! — похвалили його.

— Невже ти, діду, такий дужий? — спитав Букрій.

Дід Талаш зупинив на ньому свої очі і деякий час вдивлявся в нього.

— А давай поборемося! — тихо, але твердо й упевнено сказав дід.

Всі присутні одностайно радісно заплескали.

— Оце так дід!

Широкий Букрій зніяковів. А дід Талаш ще з більшим захопленням розказував далі про події останніх днів, про свої зустрічі з покривдженими людьми і, нарешті, про наругу окупантів над тими, що співчували Радянській владі, про арешт його Панааса. Голос діда затремтів з горя, коли він закінчував своє оповідання.

— Де ж мені шукати справедливості? До кого ж мені звернутися, як не до вас, товариші? От я й приїшов просити поради й допомоги.

Молодик, одягнений у напіввійськове, який мовчки весь час уважно слухав діда, підійшов до Талаша.

— Дуже радий зустрітися з вами. Ви — славний чоловік! — І юнак міцно стиснув йому руку. А потім звернувся до червоноармійців. — Товариші! Треба будь-що допомогти визволити його сина.

Дідове обличчя засвітилося надією, і він з глибокою вдячністю глянув на хлопця: хто ж він такий?

— Я, товариші, буду служити з вами, допомагати вам, бо мені тепер там нема місця, — запально говорив дід Талаш. — Я добре знаю ліс, болота, річки, озера. Пройду з вами так, що ніяка панська чортяка не знатиме. І ще, товариші, я прошу видати мені справжню гвинтівку. Якщо не дати, то хоч позичити. Одвоєю у ворогів — тоді поверну вам, товариші.

Чим далі, тим більше дід схиляв до себе симпатії присутніх.

— Треба зарахувати діда до лав Червоної Армії і видати йому гвинтівку як червоноармійцеві, — чи то жартома, чи серйозно сказав один з ротних командирів.

— Гвинтівку дідові ми дамо, — погодився командир батальйону, — тільки спершу йому треба скуштувати нашого медку. Пригощайтесь, будь ласка.

Дід Талаш спочатку трохи зніяковів, але на нього напосіли дружніше:

— Іж, діду, вкупі воюватимемо!

Коли дід Талаш поїв меду, знову заговорив командир батальйону:

— Ну, товариші, давайте подумаємо, як допомогти дідові. На мою думку, не завадило б одночасно розвідати і ворожі позиції трохи глибше... Що на це скажете?

— Добре діло!

— Це ідея!

Всі підтримали командира.

— Дозволь, товаришу командире, мені слово!

— Говори, Букрію!

— Сьогодні ввечері треба вислати розвідку, та глибше. Відібрати десятків три очоких... Коли доручите це мені, я залюбки візьмуся.

Букрій був відомий у батальйоні як відважний, сміливий командир, і йому доручили організувати розвідку ворожого тилу.

— Отже, воюємо, діду? — спитав Букрій.

Радісний і зворушений, дід Талаш обома руками стиснув Букрієві руку.

Коли дід Талаш вийшов з хати, за ним вискочив і незнайомий юнак.

— Хотів би з вами трохи поговорити,— сказав він дідові,— куди ви зараз ідете?

— А тут... до одного знайомого.

— Мені цікаво знати,— вів далі незнайомий,— коли б вас особисто не покривдили окупанти, чи повстали б ви проти них?

Дід Талаш, не знаючи, куди гне незнайомий, відповів нейтрально:

— Не чіпали б мене, не чіпав би і я їх.— Але, трохи подумавши, розсудливо додав: — А втім, не знаю, як би воно було.

Незнайомий помовчав.

— Ну, а чи знаєте ви, чого легіонери прийшли сюди, на нашу землю?

— Та, мабуть, хочуть її захопити.

— Коли б вийшло по-їхньому, то бідним людям на селі і нам, робітникам, життя б не було.

Дід Талаш глянув незнайомому у вічі.

— А скажіть, хто ви будете?

Незнайомий привітно усміхнувся.

— Я — робітник з Гомеля. Маю і прізвище, як і всяка людина, але воно тут мені не потрібне. Звіть мене просто Непомітний.

— А я б вас швидше назвав — Дивний.

Непомітний усміхнувся.

— Ні, дивного тут нічого нема,— сказав він,— справа в тому, що я веду секретну, або, як кажуть, підпільну роботу від партії більшовиків. І коли ви чули, що там чи там проти окупантів виникають повстання, то тут є трохи і моєї роботи.

Тоді дід Талаш відповів.

— Оце ж і я почав таку роботу.

— Я відгадав, що ви людина потрібна й цінна, але вам треба глянути на світ трохи інакше.

Цікаві речі розповідав Непомітний дідові Талашу, і він не міг не згодитися, що перед ним виступала сама правда.

Дід Талаш не просто провідник у Букрівій розвідці — він повноправний вояка. Має гвинтівку і сорок п'ять патронів. Крім того, у нього є своя команда — аж вісім чоловік селян з Високої Рудні. А народ це спритний і відважний. Зібрати таку команду було не так-то й легко, та дід Талаш не пошкодував гарячих, як вогонь, слів, щоб зрушити їх на боротьбу проти лютих окупантів.

— Невже, люди добрі, ви будете відлежуватись на печі і ждати, поки до вас прийде окупант і стукне довбешкою по голові? Не пожаліє вас пан, пригадає кожний дубок, вирубаний у лісі, рогац, який викопали ви для рала, щоб колупатись у полі. Але і поле він забере, а вас поставить за наймитів у своєму маєтку. Останню нитку витягне з вашої сорочки. Ми повинні допомогти нашому червоному війську геть вигнати панську псарню, щоб не пани, а ми самі, біднота і робітники, з товаришами більшовиками були тут господарями і по-своєму будували своє життя.

Не останню роль у цій мобілізації людей відіграло дідове оповідання про роззброєння конвою й особливо про карабін Мартина Рилья. Мартина тут багато хто знав. Та найбільше допоміг Непомітний — він умів піднімати людей.

На смерканні рушили в похід дві групи війська: тридцять червоноармійців з Букрієм на чолі і вісім чоловік селян під командою діда Талаша. Було це на другий день з тих трьох днів, після яких дід Талаш і Мартин Риль повинні були зустрітись на Довгім Броді. Дід Талаш добре це пам'ятав. Тож перед ним була ще ціла довга зимова ніч і короткий день. Часу цілком вистачало для того, щоб, не поспішаючи, прийти вчасно на умовлене місце.

Надворі пом'якшало. Звечора небо з південного боку застелила сіра заволока легких хмар, а над далекими лісами звисала тонка блакитна смуга — передвісник відлиги. Яскраві фарби темнішали, і на землі швидко спускалися сутінки. Маршрут походу визначили задалегідь Букрій і дід Талаш за участю повстанців-партизанів, що склали загін діда Талаша. Вони теж були озброєні гвинтівками. Перший відпочинок у поході призначено було у Віркутті.

Букрій мав багату воєнну практику. Не раз він робив такі походи, не раз бував у боях на фронтах імперіалістичної і громадянської воєн. Воював проти білогвардійської зграї і на Уралі, і під Астраханню, і в степах України. Червоноармійці любили його і покладалися на нього. Він дав наказ начальникам відділень охороняти похідну колону. Вислали бокові й передні дозори, налагодили зв'язок бійців у дозорах з колоною.

Дід Талаш приглядався до Букрія, прислухався до його наказів і команди і все це намотував собі на вус. Він, як провідник, на якому лежала відповідальність щодо забезпечення війська від усяких несподіванок у поході, виявляв усі ознаки заклопотаності й обережності, щоб усе відбулося добре і щасливо. Він то відставав на якийсь момент од колони, то заходив наперед чи збочував, щоб одійти від шуму, тупоту ніг, спинявся і чуйним вухом ловив голоси зимової ночі і підозрілий шепіт лісу.

Йому було приємно відчувати, що на плечах щільно прилипла гвинтівка з гострим багнетом, з яким не страшно вийти і проти ведмедя.

Усе бачене і пережите у Високій Рудні тепер відступило кудись далі, а перед ним постали нові картини найближчого майбутнього, що впливали з ходу подій — зустріч з Рилем, план визволення Панаса і дальші події. Дід Талаш тепер відчував у собі надзвичайний приплив сил, і значною мірою від того, що в його руках була справжня гвинтівка. Відходячи трохи далі, він часом знімав її з плечей, брав «на руку» для багнетного бою, як показував Букрій. Кумедний вигляд мав тоді дід Талаш: брав гвинтівку правою рукою за шийку приклада біля замка, лівою підхоплював знизу, на відстані ліктя, присідав, згинаючись у колінах, виставивши трохи наперед ліву ногу. Вигляд у нього був тоді грізний, як у людини, що ладна завдати смертельного удару своєму ворогові. Та це не заважало дідові дбати про те, щоб провести колону щасливо.

До фільварку Віркуття лишилося версти зо три. Дід Талаш тихо покликав до себе двох чоловік з своєї команди — Купріяничика та Нупрея — і наказав їм збігати на фільварок довідатись, чи нема там легіонерів. Купріяничик і Нупрій шмигнули непомітно і

розплилися у темряві лісової гущавини, а колона так само тихо йшла лісом далі. Незабаром вона мала ви-
йти на кругле поле, де й був фільварок Віркуття.

Дід Талаш підійшов до Букрія.

— Підходимо до фільварку, — тихо повідомив
дід Талаш, — треба спинитися.

Букрій передав по цепу команду спинитися.

— Про всяк випадок треба послати розвідку на
хутір, — сказав він.

І хотів уже вислати розвідку.

— Я вже послав двох, — сказав дід Талаш.

— Правильно! — похвалив його Букрій. — На вій-
ні розвідка і зв'язок мають дуже велике значення.

Хвилини за дві з мороку виплило три постаті. Це
були Купріяничик і Нупрій, а з ними хтось третій.

Розвідка повідомила:

— У фільварку легіонери. Ось він вам розкаже, —
показали вони на незнайомого.

Букрій почав його питати.

— Ти хто?

— Дорвидошка моє прізвище, — відповів той.

- Що за людина? Що робиш?
- Людина я...— І Дорвидошка безнадійно махнув рукою.— І роблю не те, що треба.
- Де ви його взяли? — спитав дід Талаш.
- Та це ж наймит з Віркуття... Він трохи випив.
- Еге, наймит! — згодився чудакуватий Дорвидошка.— Випив... ну, але випив!..
- А з ким ти пив? — розпитував Букрій.
- Солдат підніс... Там, брат, легіонери з'їхалися... Пани, офіцери... П'ють! Гуляють! А солдат цей... він за вартового приставлений.
- Багато там офіцерів? — допитувався Букрій.
- Три...
- А солдатів?
- Чоловік шість...

Меткий і хитрий Букрій одразу склав план дій.

Він одвів убік начальників відділень та діда Талаша і наказав кому, де і що робити.

З обох боків шляху, майже від самого лісу, тягнулись густі старі липи. Колона поділилася на дві рівні частини і рушила вперед попід товстими липами. Букрій і Дорвидошка ішли на чолі колони, за ними дід Талаш та його розвідники. Не доходячи до двору, колона спинилася. Букрій зняв шинелю, віддав її дідові Талашу, а сам надів його козушок.

Букрій і Дорвидошка пішли попереду. За ними на деякій відстані йшли дід Талаш і два партизани. Букрій вибрав місце в глухому кутку двора біля якогось будинку і про всяк випадок вийняв наган. Дорвидошка пішов до стайні, де раніше стояв вартовий. Тепер його не було.

Вартовий подався ближче до будинку, де яскраво блищали вікна, завішані легкими фіранками. Крізь незатулений шматочок шибки він бачив молодого, вродливого, чорнявого офіцера, що сидів біля рояля і перебирав пальцями клавіші. Звуки рояля ледве чутно долітали надвір. Недалечко від офіцера стояла струнка блондинка і не спускала очей з музиканта.

Вартовий, не відриваючись, дивився в освітлені вікна і сумно зітхав.

В одну мить Букрій мов залізними обручами стиснув легіонера і повалив на сніг.

— Не писни, гаде, бо тут тобі й могила!

Густий бас Букрія вмить розвіяв романтичний настрій легіонера. Він тільки прошепотів:

— З нами бог!

— Не бог, а взводний Букрій.

Солдата відвели під липи. Червоноармійці і партизани кинулись у двір. Оточили покої і челядницьку, де за чаркою розважалися легіонери, поставивши гвинтівки в куток біля порога.

І в покої, і в челядницьку одночасно вскочили червоноармійці й партизани.

— Ні з місця! — заgrimів Букрій у світлиці.

— Руки вгору! — крикнув дід Талаш у дворовій хаті, і партизани приставили багнети до грудей солдатів.

Солдати покійрно підняли руки.

В покоях зомліла струнка блондинка. Занімів роаль.

Офіцер як сидів, так і застиг у цій позі. Брязнули на підлогу тарілки. Занімілі з жаху шляхтичі дивилися на дула револьверів і сталеву щетину червоноармійських багнетів.

— Пропали! — шепотів побілілими губами музикант-офіцер.

Тієї самої ночі полонених солдатів і офіцерів, в кількості дев'яти чоловік, посадили на парадні візки, якими з'їхалася шляхта відсвяткувати бенкет на честь своєї армії. Під охороною червоноармійців, що посідали на коней, полонених відрядили до Високої Рудні. Дорвидошка й один з партизанів були за їздівих.

Випивка й закуска, а їх не пошкодувала шляхта для такої урочистої okazji, попала до червоноармійців і партизанів. Прихопивши все, вони повернулися до лісу. Липатись тут на відпочинок Букрій вважав небезпечним. У Віркутті поставили кілька вартових, яким було наказано деякий час нікого не випускати. Гості сиділи як миші під мітлюю.

Дід Талаш знав у гущавині мозирських лісів добре побудовані курені, де літом жили смолокури.

Сюди й повів він червоноармійців та партизанів.

Сюди ж повинні були прийти Купріяничик і червоноармійці після того, як, відбувши варту, вийдуть з фільварку. Купріяничика лишили за провідника, щоб той показав дорогу червоноармійцям до смолокурівських куренів.

Куренів було три. Стояли вони між деревами дикої пущі, куди рідко заглядало людське око. Навколо густою стіною здіймалися молоді ялинки. Чотири стовпи по кутках, чотири жердки, пригнані до стовпів, і ціла сітка лат, поприбаваних до жердок дерев'яними гвіздками, щільно і густо пообплітуваних ялиновими вітами,— отакі були смолокурівські курені.

Стояли вони тут здавна. Глиця ялинових віт висохла й осипалась, застилаючи долівку товстим пухким шаром.

Партизани розчистили сніг, приготували місце для вогнища. Червоноармійці швидко наносили дров, розклали багаття. Привітно загомонів вогонь і золотим блиском розлився по товстих корявих стовбурах дерев, по зелені кучерявих ялин, по шинелях і обличчях червоноармійців та партизанів. Глибокий спокій застиглої в зимовому мертвому сні пущі порушили суворі люди, які знайшли тут собі притулок. Як мурашки, ворушилися вони: хто носив дрова, хто стояв біля багаття в найвеличнійшій позі людини, що досягла найвищого, і грівся, підставляючи до вогню то один, то другий бік; хто вибирав найкраще місце для стомленого тіла, а хто укладавав біля багаття принесені поліняки, думаючи зробити з них щось подібне до лави або полу, аби краще влаштуватися на ночівлю.

Розташувавшись де і як довелося, мружачись од диму і витираючи сльози за grubілими руками, червоноармійці та партизани пригадували події цієї ночі. Найбільше говорили про спритність Букрія. Той, тихенько усміхаючись, слухав, повертаючи своє широке обличчя з жорсткими колючими вусами то до одного, то до другого, зрідка вставляючи і своє влучне слово, що викликало загальний сміх. Він сидів на колодах, накинувши поверх солдатської шинелі ще ширшу, ніж він сам, панську шубу з величезним коміром.

З приводу цієї шуби Букрій виголосив промову перед своїм загоном. Він категорично засуджував

«реквізицію» у всіх її проявах на війні, особливо у населення. Але взяти у ворога те, що тобі конче потрібно в бойовому житті, дозволяється.

Мальовничу картину являв собою цей нічліг бійців у дикій хащі старого лісу. Похмуро і грізно, мов пащі страшних потвор, зіяли своїми темними отворами курені. Вояки лежали біля багаття і в куренях. Вони покривалися чим попало, щоб легше було переночувати на морозі. Пішли в хід солома і роγοжа — все, що хоч трохи захищало від холоду.

Дід Талаш не брав участі в цій веселій дружній бесіді коло багаття. Його стара голова думала свої думки, неспокійні, невідступні думки про завтрашній вечір, про побачення з Мартином Рилем і про все те, що мало зв'язок з цим походом. У центрі його думок невідступно стояв Панас.

Дід сидів на купі хмизу, вкритого шаром ялинових віт. Трохи згодом приліг, щоб людям не кидалось у вічі його заклопотане обличчя. Вогонь пригрівав діда збоку, вовча шкура, якою закутався дід, зверху, і він швидко заснув, але думки його безконтрольно вели і далі свою роботу, сплітаючись у найдивовижніші сні.

Приснилося дідові, ніби став він диким кабаном, на якого напав вовк і почав бити його хвостом по обличчю. Дід схопив вовка за хвіст і вдарив об дуб головою. Але вовкові від того нічого не сталося. Він повернув до діда голову, глянув хитрими очима і зайшовся сміхом. Злість узяла діда, він закрутив ще раз вовка, щоб дужче вдарити об дуб, але вовк одірвався, і в дідових руках лишився тільки хвіст. Дивиться дід Талаш — із снігу замість вовка підводиться Панас і каже: «За що ти б'єш мене, тату?»

Дід прокинувся. Серце його калатало, і сам він тремтів. Цей сон залишив в ньому неприємний слід. «Пху!» Дід Талаш одкинув вовчу шкуру і сів; серце щеміло від туги. «Синку мій, синку!» — прошепотів дід Талаш...

Багаття згасало. Кінці перегорілих полін лежали навкруги багаття, а посередині дотлівав корч, то потухаючи, то спалахуючи білуватим полум'ям. Гасли потроху й жаринки, вкриваючись легеньким білим попелом, і перешіптувались на прощання. Синюватий струмок диму безшумно й спокійно плив угору, хо-

вався в скуйовджених шапках старих дерев, ніби шукаючи там собі притулку від холодного вітру. Було щось журне і тужливе в цьому завмиранні багаття.

Нічний зимовий холод починав проймає діда Талаша. Він підійшов до багаття, поклав головешки і недогорілі кінці полін у жар. Густіше поплив дим, і незабаром веселий вогник запалав полум'ям, освітив постаті людей, які щулилися від холоду. Тут біля самого багаття лежала купа дров, заготовлених ще вчора. Дід підкинув у вогонь дров. Багаття загомоніло, розганяючи темряву, а разом з нею і сумний дідів настрій.

Дід Талаш повернувся на своє місце. Ті самі невідступні думки знову огорнули його. Пригадав він події минулого дня. Тепер вони стали перед ним в іншому освітленні. Звістка про те, що у Віркутті несподівано з'явилися червоні і захопили офіцерів та солдатів, швидко дійде до окупантів. Вони стривожаться, пошлють ціле військо проти жменьки червоноармійців. Ця думка занепокоїла старого. Він глянув на Букрія. Той, підіславши під себе соломи та загорнувшись у шляхетську шубу, спокійно спав. Під впливом своїх думок дід підвівся й обережно пішов у ліс, щоб послухати про всяк випадок, чи не чути де підозрілого шуму, подивитися, як вартують люди.

Вартові стояли на своїх місцях. На їхнє запитання, куди він іде, дід відповів, що йде по дрова. Одішовши ще далі, спинився і чуйним вухом прислухався до німої глибокої тиші. Оглянувся — огню майже не видно. Це ще більше заспокоїло діда. Раніше він ніколи не замислювався над тим, як далеко видно вночі у лісі вогонь. Потім дід Талаш вибрав тонке сухе дерево, вперся в нього рукою, а ногами в сніг, і попробував зламати. Дерево хитнулося раз, другий; за третім разом гучно тріснуло біля кореня і впало. Дід поклав його на плече й пішов назад до вогню.

Закурив люльку, сів на купу хмизу, де приснився йому такий поганий сон, і замислився. Він думав про те, що події у Віркутті порушують маршрут, а в зв'язку з цим треба зробити зміни і в самому плані. Перше, що виходило з цих подій, — це очевидна необхідність піти звідси далі. Крім того, треба ще раз усе ретельно розвідати.

Перед дідовими очима почали виступати таємничі нетрі, глухі кутки Полісся. Таких кутків у цьому краю багато, але не всі вони лежать поблизу і на їхньому шляху... А чого йти усім разом? Отаке питання поставив собі дід Талаш, і в цьому напрямку попливли тепер його думки.

Новий план почав вимальовуватись перед дідом Талашем. Нема потреби йти під Довгий Брід всьому взводу, як це було призначено раніш, тим більше, що для цього треба зробити великий гак. А Мартина там може й не бути. Чи не краще пересунутися взводом в потайне місце ближче до містечка, що було основним завданням букрівського походу. Чи не краще дідові самому або з ким-небудь з своїх людей пройти туди?

Всебічно обміркувавши це питання, дід Талаш твердо спинився на такому розв'язанні. Про це він скаже Букрієві. Дід певен, що Букрій пристане на таку зміну їхнього маршруту.

На світанку повернулися червоноармійці з Купріяничком з Віркуття.

Ніч минула щасливо. Смолокурівські курені ожили, наповнилися людськими голосами. Новий день ніс свої турботи Букрівому загонові.

16

Ранком, тільки-но розійшовся нічний морок, Букрій наказав виступати в похід. Перед цим була нарада. Обміркувавши план маршруту і порядок руху взводу, Букрій узяв до уваги міркування діда Талаша і схвалив його програму. При цьому він сказав:

— Тобі, батьку, треба бути начальником штабу, а не провідником.

Теорії воєнної науки дід Талаш не знав, але йому приємно було почути похвалу. Щоб тримати місце перебування взводу в цілковитому секреті, ухвалили весь час держатися лісу, розвідувати шляхи і оселі. У цьому виключна роль лежала на партизанах, бо вони досконало знали місцевість. Загальний напрямок взято на містечко, де мав свою резиденцію пан

Крулевський. До містечка від смолокурівських куренів було кілометрів п'ятнадцять. Кожному розвідникові дано було окреме завдання і точні інструкції. При Букрієві за провідника призначили Купріяничка. А дід Талаш і Нупрій взяли на себе завдання обстежити пункти, що лежали по дорозі до містечка.

Годин зо дві всі йшли разом. Потім партизани відокремились і пішли кожен своїм напрямком.

Купріяничка повів взвод на Глухий Острів.

Острів являв собою високий горб серед непрохідного болота, що заріс густим лісом. Добратися влітку до Глухого Острова міг тільки той, хто досконало знав покручені стежечки між трясовинами і купинами, що поросли вільшиною, дикою лозою, низенькими березами і всякими кущами. Цими стежечками можна було йти поодинці, від купини до купини, місцями пробираючись по деревинах-кладках. Зрадлива трясовина загрожувала засмоктати кожного, хто спіткнеться або ступить необережний крок. Узимку Глухий Острів був приступніший, хоч під снігом часом таїлася ще більша небезпека, ніж літом. Сюди рідко хто заходив, хіба що найвправніші мисливці.

Розлучаючись, Букрій побажав успіху розвідникам і ще раз нагадав їм про інструкції.

Обережно йдуть Нупрій і дід Талаш лісом, пробираються через зарості на болотах, проходять безлюдні галявини серед боліт. Виходять часом і на шлях, придивляються, прислухаються... Хоч би зустріти живу людину, дістати від неї хоч яку-небудь звістку про легіонерів! Їхня пильність збільшується, коли вони підходять до Терниць, першого села, яке лежить на їхньому шляху. Це село викликає в дідовій пам'яті цілу низку сцен і картин, про які розказував йому Мартин Риль. Звідси родом Марко Балук.

Край лісу дід Талаш і Нупрій спиняються. Тут іде шлях із села, і саме село видно звідси. Вони міркують, як краще довідатися, що там діється, чи є окупанти.

На шляху показується жінка. Вона йде в село. Дід Талаш передає Нупрієві гвинтівку та вовчу шкуру і обережно виходить на шлях. Молодиця поглядає на діда Талаша сірими круглими очима з-під тонких

дуг чорних брів. На голові у неї красується біла намітка з виштитими кінцями. Підходить, каже дідові «добридень». Дід Талаш чемно мовить:

— Скажи, небого, ти з цього села?

— Еге ж, — коротко відповідає молодиця.

— Що я хочу спитати у тебе, молодице: чи не тут живе Марко Балук?

Молодиця раптом зникла, в її очах на мить промайнув страх, тонкі чорні брови ледь помітно ворухнулись. Вона підозріливо глянула на старого:

— А ви звідки його знаєте?

— Чоловік, якого разом з ним арештували, прошив довідатися про нього.

Молодиця ще більше стривожилась. Дід Талаш уважно стежить за рухом кожного м'яза на її обличчі.

— Був він тут, а тепер нема.

— Ти його жінка?

Молодиця зникла.

— А ви що за людина?

— Та така сама, можна сказати, як і твій Марко.

— А звідки ви знаєте, що він мій? А може і не мій?

— А я по твоїх очах бачу.

Молодиця, щоб не сказати чого зайвого, змінила тактику.

— Такому старому, як ви, не слід дивитися на мої очі.

Дід Талаш усміхнувся.

— Очей твоїх мені не треба, мені потрібна твоя правда.

— Нема тепер ніде правди, — суворо відповіла молодиця.

— Як нема? Ось ти ж можеш сказати мені правду: є тут легіонери чи нема?

— А де їх нема тепер? — У голосі молодиці почувалося обурення: — Усюди понагонили.

— А багато їх тут у вас?

— У кожній хаті по два, по три стоїть. А я то вже й хати своєї не маю. Позабирали все. Худобу з хліва повиводили...

Жінка розговорилася. Призналася, що ходила, за порадою людей, до повітового «комісажа» пана Крулевського шукати правди. Багато чого довідався

дід Талаш в розмові з молодницею. Дізнався він, що в містечку, де резиденція пана Крулевського, окупантів ще більше, ніж у Тернищах, що у них там і машини різні стоять, а машини ті їздять і стріляють.

Не можна сказати, щоб ці вісті порадували діда Талаша. Він знав, що справа з визволенням Панаса потребує багато часу, що ця справа не така проста, особливо після роззброєння конвою, захоплення легіонерів у Віркутті, але повідомлення про машини, що їздять і стріляють, занепокоїло діда. Проте він не занепав духом. Треба перевірити слова молодиці, як слід довідатися про становище в містечку і порадитися з Букрієм. Була ще надія і на Мартина Ріля та його людей, яких він обіцяв мобілізувати. Словом, не треба було втрачати надію.

Старий попрощався з молодницею. На прощання сказав:

— Побачиш свого Марка, передай йому, хай не блукає сам, а йде до нас та людей з собою нехай веде.

Дід Талаш розказав, де і як знайти Мартина Ріля. Дуже хотілося йому залучити до себе таку спритну людину, як Марко Балук.

Повернувшись до Нупрія, дід Талаш виклав йому свої міркування. Нупрій теж був такої самої думки: вірити можна тільки тоді, коли глянеш на речі своїми очима. І вони знову повернули в ліс, обережно пішли до містечка. З того дня, як забрали туди Панаса, це містечко тягнуло діда до себе й одночасно лякало.

Одна, на перший погляд, дрібниця звернула на себе їхню увагу: вони побачили в лісі сліди людини. Відстань між слідами свідчила, що людина швидко бігла. На слідах подекуди виступали червоні плями. Не було сумніву, що це кров. Дід Талаш і його супутник були дуже вражені. Щоб заспокоїти діда, Нупрій висловив думку, що це, мабуть, мисливець гнався за підстреленою дичиною.

— А де ж сліди цієї дичини? — спитав дід Талаш. — Ні, хлопче, справа тут гірша: це кров того, хто лишив тут свої сліди. Давай підемо по них.

Хоч, ідучи по слідах, вони й віддалялись од містечка, але інакше зробити не могли — дуже схвилю-

вала їх ця подія. Дід Талаш відчув невиразну тривогу.

Ішли вони так понад півгодини. Сліди вказували, що людина міняла темп свого руху: рівномірність слідів порушувалася. Видно, людина вибилася з сили, перестала бігти і йшла притишеною ходою, щоб відпочити й передихнути. Нарешті сліди повернули під товсту густу ялину, де майже не було снігу.

Дід Талаш і Нупрій почали оглядати місце, де людина відпочивала. Біля оголеного ялинового кореня була невеличка ямка — людина, лежачи, спиралася на лікоть. На тому ж місці, де були її ноги, теж лишилася кривава пляма. Отже, невідомого поранено в ногу.

Вони знову пішли по слідах. Правою ногою людина ступала твердо, а слід лівої ноги був неповний — людина дуже кульгала. Очевидно, їй важко було йти. Сліди незабаром знов повернули у густий молодий ялиник. Туди, продираючись крізь сухе знизу і нависле ялинове гілля, пішли дід Талаш і Нупрій.

— Стій! Хтось лежить! — тихо і тривожно мовив дід Талаш і спинився.

Вони побачили чоловіка, що лежав нерухомо. Невідомий скоцюрбився, втягнувши голову з глибоко насунутою шапкою в старенький козушок. Обличчя його не було видно.

І раптом дід Талаш затремтів. Очі його широко розкрилися, на обличчі відбився жах. Він різко подався вперед.

— Панасе! — вихопився німий крик з грудей старого, і дід кинувся до сина. Панас не поворухнувся. — Синку, синку мій! — ламав руки дід Талаш, ставши навколішки перед сином. — Не дочекався, синку, ти свого часу!

Нупрій помацав рукою Панаса.

— Він ще живий. Тільки зомлів.

Нупрій заходився коло хлопця, кинувся розкладати вогонь, а дід, здавалося, нічого не чув і не тямив. Тільки ворушив сина, будив його, кликав, але Панас не подавав ніяких ознак життя. Дід заломив над головою руки і з безмірним болем поглядав на Панаса. Коли полум'я розгорілося, Нупрій наламав оберемок ялинового гілля, розіслав біля вогню, застелив вовчою шкурою.

— Перенесімо його сюди.
— Рятуй, рятуй його, Нупрію!

Панаса покляли на вовчу шкуру. Нупрій скинув свій кожух, украв хлопця і швиденько почав роззувати його закривавлену ногу. Ліву ногу вище коліна було прострелено, але кістка, очевидно, була ціла. Панас знемігся, втратив багато крові і зомлів з голоду, холоду і страху. Нупрій розстебнув його комір і заходився розтирати тіло руками. Панас ледве-ледве поворухнувся і тихо застогнав.

— Буде жити! — весело сказав Нупрій.
Радість охопила діда Талаша.
— Поможи йому, Нупрію! — прошепотів схвильовано старий і витер мокрі від сліз очі.

17

Панас зігрівся біля вогню під Нупрієвим кожухом і прийшов до пам'яті. Перше, що відбилося на його обличчі, були страх і здивування, але швидко це змінилося несміливою радістю: він впізнав нахилених над ним батька і Нупрія.

— Ну, от і ожив хлопець! — весело порушив тишу Нупрій.

— Болить нога?

— Пусте, — сказав Панас, — ось зараз підведуся і піду.

Він спробував усміхнутись і поворушив хворою ногою. Проте на його обличчі відбився біль. Нога розпухла, і йти він не міг.

— Ох, синку, синку! — говорив зворушений Талаш. — І повоювати не дав нам за тебе. А ми вже збиралися. Ну, та дякуй богові, що все так повернулося і ти живий, хоч трохи й покульгуєш.

— Нічого: поки женитися — загоїться, — жартував Нупрій.

Рану промили, ретельно оглянули і перев'язали як могли. Нупрій опорядив зашкарублі від крові Панасові штани, вичистив їх об сніг і висушив біля вогню. Словом, Нупрій виявив усі лікарські й санітарські здібності. Робив він усе, свідомий важливості своєї роботи; від цього йому і самому було приємно. Дід Талаш годував Панаса хлібом і салом, спеціально спеченим тут-таки на шпичці над огнем. Попоївши, Панас відчув себе трохи міцніше. Але йти не міг: кривавилася б рана.

— Ми його понесемо, — сказав Нупрій.

— Хіба що на переміну.

— Чому? Ноші зробимо.

Нупрій був солдат і знав, як носять поранених.

Він узяв у діда сокиру, вирубав дві сухі легенькі жердини, обстругав їх. До жердини прив'язав вовчу шкуру. Вийшли добрі ноші.

Діда Талаша й Нупрія здивувало Панасове оповідання про те, як йому допоміг звільнитися з неволі солдат, що стояв на варті. Хто він такий — цей добрий чоловік, — Панас не знав. Солдат розговорився з Панасом, розпитав, хто він, за що його забрали. Видно було зо всього, що співчуває Панасові. І ось, коли солдат стояв на варті уже втретє і Панас попросив вивести його надвір, солдат прошепотів:

— Почекай трошки: я випущу тебе згодом. — А сам оглядається. Через кілька хвилин він випустив Панаса і сказав йому пошепки: — Іди, хлопче, і назад не вертайся. Та гляди, щоб не зловили, а коли зловлять, скажи, що сам утік. Я потім зчиню тривогу, а ти постарайся тим часом зникнути, щоб тебе не знайшли.

Панас бачив, що вартовий не жартує. Було це раненько, вдосвіта. Через годину, коли Панас вибрався крадучись з містечка і підходив до лісу, на нього гукнув дозорець. Знаючи, що означає зупинка, Панас дременув так, що тільки сніг закурів під ногами. Солдат вистрілив кілька разів, поки Панас добіг до лісу. Біль у нозі Панас почув згодом, коли був уже далеко в лісі.

Оповідання справило добре враження на діда Талаша і Нупрія. Вони подумали, що не всі легіонери розбійники і грабіжники, що серед них є й добрі люди. Але ж самої доброти замало, щоб пояснити ставлення вартового до Панаса.

— Різні люди є між легіонерами, — сказав Нупрій.

— Так, — згодився Талаш, — серед них є, напевне, й такі, що не співчувають панам і воюють проти своєї волі. Пан єсть пан, а наш брат, простий чоловік, бідолаха — він має свій інтерес, поляк він чи француз.

Дід Талаш згадав Непомітного. Те, що тоді не зовсім ясно було дідові в розмові з робітником, тепер починало доходити до свідомості й розуму.

Дід Талаш і Нупрій мали всі підстави сьогодні припинити розвідку містечка. Вони могли задовольнитися тими відомостями, що подала їм Балукова

жінка, і повертатися назад на Глухий Острів. Другого виходу не було: не покинути ж хлопця у лісі або в чужих людей, де його легко могли б знайти. Визволення Панаса з неволі і випадкова щаслива зустріч з ним розв'язали те завдання, яке поставив собі дід Талаш. Коли випадок у Віркутті порушував маршрут, то Панасове визволення порушувало весь план походу. Тепер усе залежатиме від Букрія. Передумавши усе це, дід прийшов до висновку, що і в нього і в Букрія руки тепер не зв'язані певним планом.

Мірно і плавно гойдаються саморобні ноші. Дві пари дужих рук несуть Панаса лісовими нетрями, темними стежками. Панасові добре й м'яко гойдатися в жолобі з вовчої шкури. Він заплющує очі, дрімає і мріє. Для нього це незвичне становище, і те, що його несуть, як пораненого на війні, викликає особливий настрій. Нога його ніє тупим боєм, але він не скаржиться. Хлопець думає про те, куди його несуть і що він там побачить. Перед очима постають грізні вояки — червоноармійці і партизани, малюються незвичайні картини, яких він ніколи не бачив у дійсності. Він думає про свою хату, про стару матір, про Максима, про своїх товаришів. Яких тільки цікавих історій не розкаже він, коли зустрінеється з ними!

Крізь гілля лісу просвічується сіре, затагнуте хмарами небо. Сон і дійсність зливаються в одне могутнє відчуття молодості з її радощами, тривогами і життєвою різноманітністю.

Прокинувся він уже на Глухому Острові. Збоку коло нього палає вогонь. Чиясь дбайлива рука вкрила його теплим хутром. Навколо вогню стоять і сидять люди у військовій одежі. Серед них чорніють постаті селян, озброєних гвинтівками. На короткій товстій колоді сидить дебелий, широкоплечий чоловік з руськими, жорсткими вусами, з великим різким обличчям. Спокійні сірі очі його дивляться в книжку для нотаток. Біля нього стоять два партизани з гвинтівками і чоловік без гвинтівки з сокирою за поясом. Останній щось розказує. Широкоплечий чоловік уважно слухає, потім щось записує в свою книжку.

— Ну, як ти почуваєш себе? — підходить до Па-

наса Нупрій, лагідно всміхаючись, показуючи цілий ряд білих рівних зубів.

— Добре,— каже Панас і ворушить пораненою ногою,— я вже і сам пішов би потихеньку.

— Ну, от бачиш.— І додав, усміхаючись: — Це тобі вовча шкура здоров'я дала.

Їх обступають червоноармійці і партизани. Цікаво подивитися на хлопця, якого арештували окупанти. Всім цікаво побалакати з Панасом про те, що він бачив і чув у тюрмі. Закидали питаннями. Хлопець ледве встигав відповідати.

Все це оточення для Панаса незвичайне, і він почував себе трохи ніяково серед дорослих людей. Він шукає очима батька, але діда Талаша не видно. Нарешті до Панаса підходить широкоплечий. Він скінчив розмову і поклав у кишеню записну книжку.

— Ну, молодче, як поживаєш? — питає Панаса.

— Нічого, добре.

Панас намагається бути сміливим.

— Молодчина,— хвалить його широкоплечий (це був Букрій),— ти повинен тепер бути добрим воякою... Хочеш воювати?

— Хочу,— хоробро відповідає Панас.

— Правильно!

Букрій розпитував Панаса, як йому було в легіонерів, що він чув там і бачив. Панасові легко відповідати на запитання грізного на вигляд Букрія, який вмів стати на рівну ногу з Панасом, умів кинути до-тепний жарт і розвеселити хлопця.

— Ну, відпочивай, друже, та поправляйся: міцні люди довго не хворіють,— сказав він на прощання.

Панаса нагодували і дали йому спокій. За ним доглядав Нупрій, про якого в загоні починала рости слава санітара.

Діда Талаша не було.

Сьогодні ввечері він повинен бути на Довгім Броді, як умовився з Мартином Рилем. Тепер дід Талаш — вільний козак. Він позбувся тяжкого клопоту: знайшов свого сина і доручив його надійним людям.

З Букрієвого відома дід Талаш готується у свій похід до Довгого Броду. Люди йому не потрібні сьогодні, і він думає піти туди сам. Але Купріяничик і

Аскерич, його вірні вояки, напрошуються йти з ним, пояснюючи, що одній людині не випадає блукати вночі. Крім того, їм хочеться побачити Мартина Рилья з його карабіном, хоч про це вони і не кажуть.

Уже густа ніч спустила свої шати на застигли ліси і болота, коли дід Талаш і його супутники прийшли до Довгого Броду. Спершу дід Талаш хотів захопити з собою вовчу шкуру: було б дуже цікаво подати сигнал у вовчій шкурі. Старий любив ефектні сцени. Але на вовчій шкурі лежав Панас, і дід не хотів тривожити сина.

— Ну, сійте ж, мої соколики, отут, а я відійду та покличу моїх вовків,— сказав дід Талаш.

Відійшовши кроків п'ятдесят, дід спинився, зсунув з лоба шапку, приклав кулак до кулака, зробивши з них трубку, кашлянув, пригнувся і завив. Спершу тихо, виття його дужчало і кінчилося страшним моторошним завиванням.

Важко було повірити, що це вив не справжній вовк.

— Ну й митець,— здивувався Купріяничик.

— Тьху, аж страшно,— обізвався Аскерич.

Трохи згодом виття, ще моторошніше, повторилося, а хвилини через дві дід завив утретє, та вже так завив, що Купріяничик і Аскерич тільки охнули.

Щойно скінчив дід Талаш утретє вити по-вовчому, як раптом недалеко збоку гримнув дружний могутній залп, переполохавши своєю несподіванкою діда Талаша і його вояків. Мартин Риль так само любив ефектні сцени. За хвилину з темряви виплила його висока постать, а за ним гурт озброєних людей.

18

Партизани-розвідники зібрали дуже багато важливих відомостей про розташування легіонерів. Усі відомості Букрій старанно записував. На підставі їх можна легко вгадати, куди ворог скеровує свій головний удар.

Букрійська розвідка дізналась і про настрої, який панує в окупованих селах. Яскравий малюнок господарювання загарбників подав Мартин Риль та його загін з шести чоловік, що охоче пішли разом з ним

бити нахабного ворога. Риль розповів про наскок легіонерів на Вепри, де на його очах убили Кіндрата Буса, за якого він помстився, застреливши одного солдата і поранивши другого. Він розказав про спалені хати селянської бідноти, про знущання, яке чинили капрала над стариками, жінками і дітьми, чиї батьки виступали проти панів. Біднота змушена тікати в ліс. Що їй лишається робити? Скоритися перед панською владою і знову натягти ярмо на свою шию? Ні, краще із зброєю в руках воювати за свої права, битися за інтереси голоти. Краще загинути в боротьбі за свою волю, за право будувати життя по-своєму, ніж визнати панську владу й панську сваволю.

— Добре кажеш, голубе! Правду кажеш! — підтримав свого соратника дід Талаш. — Не будемо коритися панам. Не туди йдуть наші шляхи, не в ті ліси дивляться наші очі. Давайте, товариші, міцно триматися один одного. Нехай кожен з нас збере біля себе загін відважних людей. Нещадно будемо бити насильників. Порохом, кулями будемо частувати непроханих гостей!

Після діда Талаша виступав немолодий, сутулий, з давно не голеним обличчям чоловік з сокирою за поясом. Його темно-сині очі глибоко запали. На тонких стиснутих губах часом пробігала гірка усмішка. Ця людина зазнала в житті багато кривди і горя. Це був Цімох Будзик із села Карначів. Ще за царя його засудили на два роки арештантських рот за підпал панської stodбли. З паном у нього виходили сутички за оренду землі. За різні дрібні провини в порушенні майнових відносин його судили і штрафували. Цімох не міг знайти нічого кращого, як підпалити панську stodолу. Відбуваючи арештантські роти, він жалкував, що не підпалив панський будинок. Тепер окупанти згадали усі його гріхи і знову почали знущатися над ним. Цімох і тепер стояв за старий спосіб помсти і боротьби: він жив думкою про підпал панських маєтків і носив у своїй голові щодо цього широкі плани. Зустрівшись у лісі з партизанами діда Талаша, він заявив про своє бажання приєднатися до партизанського руху і широко розгорнути роботу щодо підпалів.

— Кажали: більшовики чинять усякі неподобства, забирають майно, добро, — так почав Цімох Будзик. —

Ми знаємо, як брали і як беруть більшовики. Вони брали панське добро, добро куркулів. А чи ж їхніми руками воно придбане? Ми набували його своїми горбами. І більшовики віддали його тому, хто працював і не мав нічого. А тепер що робиться? Повернулися пани із своєю челяддю, почали заводити свій лад, та ще гірший за царський. Війтів на нашу шию насадили. Там, де перше був один урядник, тепер десять жандармів поставили. Навалилася на нещасні мужицькі плечі сарана, останнє в хаті витрушують. Ви погляньте, громадяни, що робиться по селах. Озброєні банди налітають, силою забирають добро і всяку худобу. На всіх дорогах стоїть стогін і плач знедолених селян. Селяни самі своє добро везуть, а їх ще й поганяє панський нагай. Хіба ж можна далі терпіти? Нема в них жалю, так нехай же, братці, і в нас не буде жалю до них. Бити, нищити, палити їх треба пекучим огнем!

Будзик дуже мальовничо розказував про вчинки легіонерів під час наскоків на села, грабунки, насильства. Він ще гірше роз'ятрив дух помсти і боротьби проти панів і окупантів. Ось чому і червоноармійці й партизани дружно прийняли Букріїв наказ напасти на легіонерів, що, як свідчили про це різні відомості, збиралися пограбувати село Гануси.

Букрій, начальники відділень, дід Талаш, Мартин Риль, Купріяничик і Будзик зібралися на справжню нараду, щоб докладно обговорити план нападу. Зважаючи на невелику кількість людей і на те, що в цьому районі багато окупантів, ухвалили не вступати у відкритий бій, а напасти несподівано, коли легіонери будуть у дорозі.

— Товариші! Збирайтесь у похід!

Раненько, вдосвіта в село Гануси вислали розвідку. До Ганусів від Глухого Острова було кілометрів п'ять на схід — у напрямку позицій Червоної Армії. Дехто думав, що дід Талаш зостанеться з своїм пораненим сином. Але він доручив Панаса Нупрієві та Кіндратові Круглому з Високої Рудні. Панас почував себе добре і казав, що йому б дуже хотілося лишитись при війську.

— Відпочинь, браток, нехай загоїться нога, а повоювати ще встигнеш, — сказав Букрій.

Нупрій і Круглий з Панасом вирушили до Високої

Рудні. У Гударовій долині вони мали чекати повернення загону. Дід Талаш вважав за свій обов'язок не кидати Букрія і партизанів. У нього ніби не існувало більш ніяких особистих інтересів. Партизанський загін став його домівною.

— Ну, хлопці, вам треба обрати отамана! — звернувся Букрій до партизанів.

— Отамана, отамана обрати! — підхопили партизани.

— З свого боку, товариші, я пораяв би вам обрати нашого батька, діда Талаша, — сказав Букрій. — Він людина розсудлива, хитра, обережна, але рішуча і смілива. Я приглядався до нього і скажу: начальник він буде чудовий.

— Оберіть кого молодшого і досвідченішого у військовій справі, — сказав дід Талаш.

— Дід Талаш!

— Діда Талаша!

— Нехай дід Талаш буде наш отаман! — дружно подали голоси партизани.

Дід Талаш розчулився, зняв шапку. Його біла голова схилилась.

— Дякую вам, голуби мої. Ще раз кажу, оберіть кого-небудь більш підходящого, ніж я.

— Талаш! Талаш отаман! — ще голосніше гукнули партизани.

Дід ще раз зняв шапку і вдруге вклонився.

— Ну, коли вже така ваша воля, я, товариші, піклуватимуся про вас, за кожен краплю крові вашої буду тремтіти. Стоятимемо разом за правду. Справа ж наша — бити насильників. Ніякого жалю до панів. Але нашим законом повинна стати слухняність. Я буду слухатись вашого голосу, а ви повинні слухатись мене, бо інакше не буде ладу.

— Правда, — гукнули партизани.

— Дисципліна — найголовніша річ, — зауважив Букрій.

— А своїм помічником дозвольте мені обрати Мартина Ріля, — звернувся дід до партизанів.

— Давай Мартина!

Отак дід Талаш став партизанським отаманом.

Вранці, коли тільки-тільки починало ще розвиднятися, весь загін вирушив у похід. Зв'язок між розвідниками і головною колоною підтримували парти-

зани. Перші відомості розвідка принесла години через дві. Розвідники повідомили: в село Гануси приїхало двадцять чотири вершники й дві підводи з кулеметами. А в загоні Букрія тільки гвинтівки та ручні гранати.

Тихо, безшумно просувався Букрій з партизанами по дорозі в Гануси. Настрій у всіх був піднесений, особливо серед партизанів, які вперше із зброєю в руках мали зіткнутися з легіонерами.

Червоноармійці і партизани стали ще пильніші, коли вони вийшли на узлісся, від якого починалося ганусівське поле і звідки саме село вимальовувалося сірими плямами своїх будинків на білому снігу. За селом сумними купами оголених кущів виступав чагарник, а за чагарником синіла стіна високого лісу.

Букрій наказав розставити цеп дозорів для нагляду за селом. Легіонери, як повідомила розвідка, теж поставили варту на схід од села: саме звідти вони сподівалися небезпеки і аж ніяк не чекали, що ця небезпека може підійти до них з тилу, з західної частини села, де спинилися червоноармійці та партизани.

Букрій, дід Талаш, Мартин Риль уважно оглянули місцевість і вибрали позицію на узліссі, там, де дорога затиснута з обох боків темною купою сосон та ялин. На болоті обабіч шляху росли кущі лози й ліщини. Щоб ще більше звузити позицію і не дати ворогам розгорнутись для бою, Букрій наказав завалити дорогу за греблю, щоб не могла проскочити кіннота.

Червоноармійці й партизани так замаскувалися, що побачити їх з дороги було не можна.

Закінчивши всі приготування, командири розподілили бійців вздовж шляху, а частину відіслали в ліс, щоб перехопити легіонерів, якщо прорвуться, і стали очікувати на ворога. Нудно й напружено минали хвилини чекання. Букрій і дід Талаш обходили позицію, перевіряли кожного бійця, чи знає своє завдання і місце в бою. Попередили ще раз: без умовного сигналу не подавати ніяких ознак життя.

Дід Талаш помітно хвилювався. Його охопила тривога за долю цієї сутички, в якій він уперше мав брати участь. Але старий нічим не виявив своїх почуттів.

Дідові здалося — частина позицій, що ближче до села, недостатньо укріплена, що легіонери можуть

прорватися там, а бойове завдання полягало в тому, щоб жодного солдата не було випущено. Цю ділянку зміцнили — Букрій погодився з дідовими міркуваннями.

Годині о другій пополудні ціла валка селянських підвід, навантажених живністю, харчами, фуражем, виїхала з села. Валка розтяглася більш як на версту. Попереду їхало шість кінних легіонерів. За ними тягнулися дві підводи з кулеметами, і на них сиділо по три солдати. Купка вершників, горланячи пісню, їхала всередині. Чотири вершники замикали валку.

Незвичайне видовище постало перед очима червоноармійців і партизанів. Мовчазно і похмуро сиділи поліщуки на санях, неохоче поганяючи коней. Деякі мовчки тупцяли біля саней, поглядаючи на ненависних легіонерів, що гарцювали на конях і лаяли підвідчиків. Усі ці численні, різноголосі звуки зливалися з уривчастою піснею солдатів у якийсь дивовижний гармидер.

Голова обозу вже минала греблю, обабіч якої залягли бійці Букрія і діда Талаша. Навкруги було спокійно, ніщо не викликало підозри у легіонерів. Партизани нервово стискали гвинтівки, вони чекали команди. І раптом, розтявши повітря, спереду пролунав звук, ніби вдарив грім. То гранатники кинули гранати в передню групу вершників. Одночасно гримнув постріл у хвості обозу. Паніка, метушня зчинилися в обозі. Коні полякались, круто шарпнули вбік, кинулись у чагарник, тягнучи за собою перекинуті сани. Постріл у центрі обозу зчинив ще більший переполох. Тут було найбільше вершників. Люди, їзди і солдати, худоба, викинуті з саней, качалися на снігу. Один вершник, що лишився на коні, кинувся в ліс. Напереріз йому, як з-під землі, вискочили партизани під командою Мартина Риля і багнетами перегородили дорогу. Кінь захропів, став диби. Спритний їздець мов прикипів до сідла. Він вихопив у запалі шаблю і замахнувся на Риля. Мартин гвинтівкою відбив удар шаблі. Будзик, опинившись поряд, схопив вершника і стягнув з сідла.

Уся баталія тривала кілька хвилин. Більшість легіонерів перебили, частину взяли в полон, а трьох, тяжко поранених, відіслали назад у Гануси: хай розкажуть своїм про цю подію.

Того ж дня Авгіня довідалася про події у Вепрах. Ще за кілька днів до того до неї дійшла чутка, що окупанти забрали Мартина Ріля. Серце їй щеміло, та кому було сказати про це? Вона уникала розмов з людьми про Мартина, хоч в своїх думках розмовляла про нього іноді глибше і довше, іноді легенько, з тихим смутком про неповторне минуле. Викинути з пам'яті Мартина або думати про нього зовсім спокійно, як про людину, що одійшла в минуле, Авгіня і досі не могла. Дуже вже міцно засіло в серці коріння її першого кохання, щоб від нього не відходили коли-не-коли паростки тихого жалю, як відгомін смутку про втрату, котрої вже не вернути. Інколи тільки з Василем заходили розмови про Мартина. І розмови бували різні, часом вони мали характер легкого жарту, а іноді у Василевій мові вчувалися докори і ревності. Підставою для цього бувала звичайно випадкова зустріч Авгіні з Мартином або необережно кинутий на нього погляд її чарівних очей. Але про це ніхто не знав. До того ж Авгіня вміла повернути все так, що вона завжди брала верх. Може, в цьому їй допомагали привабливі очі і вміння глянути ними так, щоб розвіяти будь-яку підозру. А може і справді у ці хвилини вона була такою щирою.

Приблизно в той час, коли Василь Бусига повернувся від пана Крулевського, де він бачив арештованого Мартина Ріля, і обмірковував, чи сказати про це Авгіні, чи не сказати, Авгіня збиралася піти до рідні у Вепри. Про арешт Мартина вона вже чула, і їй кортіло докладніше дізнатися, що йому загрожує.

Знайшла і причину піти у Вепри: їй треба було занести до своєї матері вовну, бо самій Авгіні впоратися з прядивом важко. У хаті лишилися діти та дід Купріян, Василів батько.

У серці Авгіні боляче відгукнулось одне: у Вепрах ходили настирливі чутки, що Мартина Ріля арештовано по доносу Василя Бусиги. Невже Василь дійшов до того, що вдався до такого способу помсти? Авгіня відчувала тут і свою провину. Їй кортіло зайти до Єви, Мартинової жінки. Ще дівчатами вони товаришували. Але дружба їх розпалася після

того, як Мартин з Своєю побрались. Хоч на цьому ґрунті відкритих конфліктів між ними і не було, проте їх розділяла межа відчуження. Сва приховувала в серці потайну неприязнь до Авгїні, а та відчувала свою провину перед Своєю. Тож і не наважилася зайти до неї. Та як було зайти? Що сказати? Поспівчувати, що Василь підвів, та ще й як підвів Мартина? І яке має вона, Авгїня, право турбуватися про Мартина? Вона ж сама вибрала Василя, поласилася на його багатство. Ну, то й тиша своїм Василем.

Невесела повернулася Авгїня з Вепрів, і не було з ким їй поговорити, розвіяти неприємний настрій, що туманом вився біля серця.

З голови не виходила думка: невже Василь дійшов до того, що доніс жандармам на Мартина? Василь ще не повернувся від пана Крулевського. Чого він пішов туди? Авгїня не втручалась у Василеві справи, і він не дуже охоче розкривав їй свої карти. Він не залазив у її дрібні жіночі справи і вважав за зайве радитися з нею про свої плани. Авгїня не могла терпіти колотнечі в хаті. Вона не любила насуплених і сердитих, а тому часто поступалася чоловікові, аби було тихо й спокійно. Тепер усе змінилося, і в ній прокинувся дух протесту.

Дід Купріян вештався по подвір'ю, прибирав клуню, порався у хлівах. Старості властиво дбати про порядок, про дріб'язкову оццадність, від цього старі люди бувають часто буркотливі. Старша дочка Авгїні, Олеся,— їй пішов уже дев'ятий рік — сиділа за куделею, пов'язавши чорняву голівку старенькою хустиною. Вона привчалася прясти і смикала товсті нитки з куделі гіршого гатунку, невправно крутячи веретено й слинячи тоненькі пальчики. Два менші хлопчики бавилися своїми дитячими цяцьками.

Авгїня ввійшла в хату.

— Прядеш, моя донечко? — лагідно, з матерньою любов'ю звернулася вона до Олесі.

Олеся всміхнулася до матері, на хвилину відірвалася од роботи і спостережливими дитячими очима, ясними і чистими, як джерело на темному дні, глянула в материні очі. Від неї не сховався заташений смуток матері, але дівчинка нічого не сказала. Розумна, вразлива, не на свої роки розвинена, Олеся глибоко переживала сварки Василя з Авгїнею, всім своїм

дитячим серцем жаліла матір, линула до неї. Василь це бачив, і в його ставленні до дочки часто проглядала одверта неприязнь.

Уперше за роки свого подружнього життя окинула Авгіню критичним оком хату свого чоловіка. Хата була простора і збудована з добірного матеріалу. Значну частину її займала широка присадкувата піч з ямками, пічурками, виступами, карнизами і силою закапелків по боках, де ховали різні речі хатнього вжитку. Від самої печі до протилежної стіни розкинувся такий широкий піл, що на ньому можна було спати впоперек. У головах, як гори, підносилися пухкі подушки, сукняні картаті ковдри, постілки й простирадла домашнього виробу. Біля печі над полом виступали досить широкі «нари», де оселився дід Купріян. Над переднім краєм полу під стелею висіла жердка, завішана всякою одежею: новими кожухами чорними — купованими, жовтими — із своїх смушків, свитками. Звисаючи з жердки, одежа прикривала піл і відгороджувала його від хати. Біля стіни стояла скриня з горбатим покатистим віком, обкована листовим залізом. У скрині зберігалось ще дівочеке Авгінине вбрання і майно, придбане за час подружнього життя: полотно, намисто, настільники, рушники, хустки, пояси, кофти і спідниці.

Цю скриню особливо любила Олеся. Часом зостануться вони вдвох з матір'ю у хаті, відчинять скриню й почнуть переглядати цікаві речі: персніки, захищені у прискринку, дорогі хустки з яскравими, блискучими, як огонь, квітками, з довгими торочками, різноколірні стрічки. Для Олесі мати збирала й ховала це добро, коли вона стане дорослою.

Авгінїна мати не надбала своїй дочці стільки добра, але дещо й Авгіню принесла в хату свого чоловіка. В хаті й коморі, в клуні і в хлівах добра було багато, і добро це росло і збільшувалось. Але сьогодні воно не тільки не радувало Авгіню, а ніби докоряло.

Тим часом робота не чекала. Треба було наготувати свиням їжі на ніч, учинити хліб на завтра, принести води, накласти в піч дров і приготувати вечерю. Авгіню переодяглася в свою буденну одежу.

— Кидай, доню, прясти. Принеси діжу з комори, нехай нагріється в хаті, — сказала вона.

Олеся потроху помагала матері. Авгіню хотіла

віддати її до школи, одначе Василь не підтримав: дівчинка і цієї зими лишилася дома. Тепер Авгіня твердо вирішила на другу зиму вчити Олесю, вона й сама дасть лад у хаті. Авгіня була непослушна, проте події останніх часів похитнули її погляд на тривалість певного ладу життя. Був цар, його скинули. Була революція. Тепер прийшли окупанти. Але війна з ними не скінчилась, а що буде далі — невідомо. Авгіня нічого не мала б проти, щоб більшовики повернулися. Все ж свої люди, не окупанти, які почали відразу з арештів.

Аж надвечір повернувся Василь Бусига. Пишався він тепер ще більше, ніж раніше. Переступив поріг, оббив сніг із чобіт, обвів очима хату, чи все в ній на місці й до ладу. Тоді зняв шапку, глянув на ікони, ніби віддаючи святим подяку за щасливий день, і потім, поважно надувши щоки, — а це значило, що він трохи стомився, — почав роздягатися.

Василь думав, з чого б йому почати розмову. Відразу приголомшити важливою новиною не годиться. Для цього треба вибрати підходящий момент. Глянувши скося на Авгіню, Василь трохи зніяковів: Авгіня ухилялася від погляду чоловіка, і було видно, що вона чимсь засмучена. Цього Василь не передбачав, отже, програма розмови, складена в дорозі, порушувалася.

— Ну, що в тебе чути? — спитав Василь.

— Нічого, — сухо озвалася Авгіня.

— Краще нічого, ніж погано, — діловито зауважив Василь.

Він ще більше впевнився, що Авгіня з чогось незадоволена. І причину цього незадоволення насамперед вбачав у собі. В чому ж конкретно його провина? Він з'ясує її в дальшій розмові. Але поганий жінчин настрій його дуже розхолоджував, і він сказав уже без особливого піднесення:

— Ну, Авгіне, можеш мене вітати, я — війт.

— А що ж це — війт? І хто настановив тебе війтом?

Такий спосіб запитання свідчив щонайменше про неповагу до особи війта і, крім того, мав у собі характер допиту. Це Василеві не сподобалось.

— Яка муха вкусила тебе сьогодні?

— Треба з людьми ладнати, а не з панами.—
Авгіня на щось натякала. Василь скипів.

— З якими це людьми? Що ти мене вчиш?

Одеса перелякано глянула на матір. Вона дуже боялася батька, особливо коли він гнівався. Відчувала й Авгіня наближення бурі. Сваритися вона не любила, але з своєї позиції відступати не хотіла. Вона тільки м'якше промовила:

— Пани твої в повітрі теліпаються. Вони так само швидко можуть покотитися назад, як і прикотились. А з людьми тобі треба жити. Послухав би, що люди кажуть.

— Які люди? Талаш та Риль? Тьху на твоїх людей. Цих людей в тюрми садять... Волі захотіли? Якої волі? Свавільства! Дуроштів! Грабіжництва! Але позатикають їм ненависні пельки, цим гультяям, голодранцям, як тому старому розбійникові Талашу!

— І ти будеш на панів старатись, а людей топити?

— Не на панів, а на тебе. На себе буду старатись, на дітей, на сумлінних господарів... Людей!.. Розбишак, а не людей! — злісно сказав Василь, але не відчував себе переможцем навіть у своїй власній хаті.

20

По глухих закутках Полісся не було ні газет, ні телеграфу, ні телефонів — цих розповсюджувачів вістей про те, що діється у світі. Але вісті ходили по глухих поліських селах. Від людини до людини, від села до села мандрували вони тисячами доріг і стежок, розказуючи про те, що діялося на Поліссі, де закріпилися окупанти. І сприймалися ці вісті по-різному: одних вони радували, вселяючи надію, інших кидали в смуток і тривогу. По-різному сприймали їх і Василь Бусига і Авгіня.

Понад усе схвилювала селян звістка про роззброєння конвою. Почувши цю новину, Авгіня повеселішала: в її серці зародилася надія, що серед тих, хто втік з-під арешту, був і Мартин Риль. Василь Бусига, навпаки, похмурнів від думки, що Мартин тепер на волі. Непокоїло його ще й те, що дід Талаш ховається в лісах, і навіть арешт Панаса не примусив його

з'явитися до нових хазяїв з повинною. Виходить, він або не знає про арешт Панаса, або щось має на думці. Василеві, як війту, треба про це поміркувати і щось придумати. Не завадить, може, порадитися із своїми однодумцями. У цьому напрямку рояться Василеві думки...

Авгіня потайки від Василя зайшла до баби Насті. Це було на другий день після того, коли дід Талаш ночував тут з Мартином Рилем. Баба Настя сиділа на дубовій колодочці біля печі, заглибившись у свої нескладні, повиті журбою думки. І справді, баба Настя почувала себе покривдженою. Жили вік у бідності, та хоч спокійно, не знали такого лиха, а тепер ще більша бідність і розбите життя. Забрали Панаса, хочуть забрати і старого, і як воно ще обернеться, невідомо.

У хаті, крім баби Насті, нікого не було, Максим і Олена, його жінка,— вона лише сьогодні повернулася від батьків — пиляли дрова. Вони нещодавно поженились, і дітей у них ще не було.

Чого прийшла сюди Авгіня?

Вона прийшла в неясній надії почути що-небудь про те, що її турбувало. Їй хотілось знати, чим живуть, що думають люди, до яких так вороже ставиться Василь та люди його кола. Авгіня не була певна, що випадково утворене становище не розвалиться під натиском бурхливого ходу подій. Вона схилилася в бік Василевих супротивників, особливо тепер, коли він став працювати на користь загарбників.

Баба Настя дуже здивувалася, коли Авгіня ввійшла в хату.

— День добрий вам, бабусю! — ласкаво і весело привіталась Авгіня. В голосі її було стільки щирості, що баба Настя трохи заспокоїлась.

— Сідай, Августинько!

Старенька заметушилась і навіть хотіла поступитися своєю колодкою.

— Нічого, бабусю, я на хвилинку до вас. Сяду тут.— Авгіня сіла на край полу проти баби Насті.

— Прийшла я до вас, бабусю,— Авгіня зразу приступила до справи, щоб показати, що вона справді забігла на хвилинку,— чи не взяли б ви попрясти мені трохи куделі? Самій трудно управлятись.

Баба Настя зітхнула.

— Чом же, можна й попрясти. Роботи в хаті нема такої. Та й Олена повернулася. Вечори довгі, а день довго тягнеться, коли роботи нема. Сидиш ото й думаєш. Думаєш, думаєш, голова як казан зробиться, і не знаєш, куди подітись, до чого руки прикласти. А тут ще й гас вийшов, засвітити нема чим, і де його дістати, лихо його знає.

Баба Настя говорила довго і багато. Одно слово чіплялося за друге, одна думка викликала іншу, і хоч міцного зв'язку між ними й не було, але розмова лилася безупинним затяжним осіннім дощиком. Авгіня уважно слухала, хитала головою на знак згоди і дивилася на бабу ласкавими, зацікавленими очима. Їй теж хотілося говорити. А між жінками розмова — вир слів, нескінченний їх потік.

— У мене гасу трохи є в запасі, я вам пришлю. А вже про плату ми якось домовимось. Чи куделею заплачу вам, чи салом.

— Та вже погодимось, Авгінько.

— А що у вас чувати? — обережно спитала Авгіня.

— Ох, люба ти моя! — важко зігнула баба Настя. — Таке вже лихо! Таке лихо впало на нас!..

Почала баба довгу історію про лихо, що впало на їхню хату. Розповіла і про стіжок, і про дідову біду, про те, як ввалилися в хату серед ночі легіонери. Скільки страху вони зазнали. А бідний Панас! Гіркий плач перервав бабине оповідання. Вона розповіла і про те, що цієї ночі приходив старий Талаш з Мартином Рилем.

— З Мартином? — вихопилося в Авгіні.

— Ох, миленькі ж мої! — сплеснула руками баба Настя. — А навіщо ж я розказала про це? Моя ж ти люба! Не кажи ж ти нікому про це!

— Не бійтеся, бабусю, мене: дітьми запрягнуся, що нікому не скажу.

— Не кажи, моя люба! Ти ж вїйтова жінка. А вїйт добра нам не бажає.

Авгіня, почувши радісну звістку, не могла стриматись, щоб на бабину одвертість і щирість не відповісти тим самим:

— Ой бабусенько, оце його вїйтівство мені поперек горла стоїть. Ми аж посварилися через це. Хто тебе, кажу, за вїйта становить? Навіщо тобі, кажу,

з панами водитися? Тобі з людьми, кажу, треба ладнати. Не злюбив. «З якими,— каже,— людьми? З Талашем? З Мартином?..» Ви його стережіться, бабусю: він лиха і зла людина. Кажуть, що це він Мартина видав... Але ж і ви, бабусю, нікому-нікому не кажіть, що це я вам говорила.

Авгіня теж злякалася, що сказала зайве. А проте, вони тепер були взаємно зв'язані тим, що обидві розкрили одна одній свої таємниці.

...Ввечері Василь зайшов до свого приятеля Кіндрата Бірки. Бірка заможний хазяїн, хоч скупий і зажерливий. Руда, як огонь, борода й таке саме волосся на голові, маленькі хитрі очі свідчили про жорстоку і грабіжницьку вдачу.

Підійшов сюди і Симон Бруй, дядько статечний і розсудливий. Вони — близькі приятелі між собою й найзможніші люди на селі. Кіндрат і Симон активніше відгукнулися на Василеве повідомлення про те, що він вїт. Це чималою мірою підіймало Василів дух. Йому насамперед потрібне було співчуття, якого не знайшов він у Августі.

Статечний і розсудливий Бруй урочисто заявив новоспеченому вїттові: «З тебе, брате, належить могорич», на що Василь Бусига висловив свою згоду. Він навіть підморгнув приятелям і таємниче признався, що в нього є спирт під принадною назвою на етикетці «Золотий колос», і запросив їх на вечірку до себе. Після цього почалася дружня розмова.

— Так, значить, вїт? — багатозначно спитав Кіндрат.

— Вїт,— поважно відповів Бусига.

— Раз вїт — то треба і за порядком доглянути,— пристав до розмови Бруй.— А то вже на наші голови приготували довбні.

Раптом Кіндрат розсердився.

— Як ти доглянеш, коли, між нами кажучи, легіонери — баби: ну, як так дозволити, щоб оці самі «товариші» з голими руками обеззброїли конвой? Сміх, та й годі. А ось тепер ти їх злови, спробуй. Позалазять у ліс, і вдень ти їх із свічкою не знайдеш. А вони тобі сидітимуть там? І зараз не сидять і не сидітимуть. Ось прийде весна, тоді, брат, розгону їм більше буде. Розляйдачилися. Давай їм усе: і землю,

і господарство. А воно, господарство, само тобі прийшло в руки?

Симон Бруй сказав цілу промову на всім відому тему, чому одні живуть і хліб мають, а інші тільки на чуже добро роти роззявляють.

Вислухавши приятелів, слово взяв і Василь. Він заспокоїв їх. Страшного нема нічого в тому, що обеззброїли конвой. Такі випадки бували і бувають, і світ од них не перевертався. Але й нам дещо треба робити, а не чекати, поки тебе ділити прийдуть.

— Що ж нам, у партизани, чи що, йти? — спитав Кіндрат.

Симон Бруй на льоту підхопив думку:

— А ти правду кажеш. Не завадило б нам своїх партизанів мати.

— Еге, Симоне, треба було б знайти людину та підслати до них ніби їхнього спільника, — ухопився за цю думку Василь.

Усім подобалася така думка, і вони почали підшукувати відповідну людину. Називали кандидатів. А в кандидатах ніколи не буває нестачі. Знайшлася підходяща людина і в наших приятелів. Бруй назвав такого кандидата, і приятелі дружно підтримали його. Це був Савка Мільгун. Хто ж такий Савка?

Насамперед він чоловік широкий і гультай. Господарювати не господарював, гуляв, пиячив, трохи крав і знався з різними темними людьми. Його можна було намовити на яку завгодно справу. Думка трьох приятелів полягала в тому, щоб підбити Савку за певну нагороду зв'язатися зі змовниками, які повстали проти багатіїв, і давати про них інформації. Вони певні були, що Савка не відмовиться від ролі донощика і провокатора.

Приятелі розійшлись. По селу вже рознеслась чутка про вепрівські події. Але і цю звістку люди прийняли по-різному. Василь Бусига відчув задоволення. Той факт, що спалено Мартинову хату, промовляв за те, що окупанти шукають Мартина та всю його компанію і помстяться за роззброєння конвою. А разом на нього повіяло і неспокоєм: хто ж той невідомий, що забив легіонера і поранив другого? Може, це Талаш? А може, Мартин?

Авгіня дуже схвилювалася. Навіщо спалили Мартинову хату? Куди ж подінеться його сім'я? Жаль

було й Кіндрата Буса, з яким вона колись товаришувала. Згадала, як йшла вона з Прип'яті і зустріла Кіндрата Буса. Мартин тоді розсердився і не прийшов до неї. А тепер уже Кіндрата нема живого. Однак Авгіня чомусь сподівалася, що ті, невлівимі, помстяться за Кіндрата. Але хто вони? Може, дід Талаш і Мартин?..

21

Не тільки у Віркутті, а й по багатьох маєтках пани влаштовували пишні бенкети на честь окупантів. Пани, що повернулися до своїх маєтків, почували себе на сьомому небі і вважали, що тепер вони справжні, повноправні хазяї. Окупантів підтримували зарубіжні хижакі: імперіалісти Америки, Англії, Франції. Озброюючи армію свого ставленика-диктатора Пілсудського, вони намагалися знекровити радянський народ, мріяли про швидкий розгром Радянської країни. Становище молодій Радянській республіці було тяжке. Доводилося напружувати всі сили для боротьби з зовнішніми і внутрішніми ворогами, тому окупанти й сподівались на швидку перемогу.

Слідом за легіонерами тяглася ціла зграя великої і дрібної шляхти, яку вигнала революція з її кубел, ціла псарня інших дармоїдів. І для всієї цієї отари узаконених мародерів треба було знайти місце і розподілити офіціальні ролі. Цього разу урядити бенкет заходився повітовий «комісаж» пан Крулевський. Влаштовував він не тільки для того, щоб шляхетство разом з офіцерством могло погуляти і повеселитись, — йому призначалася й інша роль.

Маєток пана Длугошица найпишніший у повіті. Це гніздо давнього шляхетського роду. І тільки при останньому власникові, панові Леонові Длугошицу, захиталась ця спадкоємність од подихів великої революції. Пан Длугошиц мусив покинути свій маєток і податися далеко на захід.

Тепер пан Длугошиц повернувся в своє родове гніздо, повернувся, як людина, що тонула і її врятували від смерті.

Досить було тільки глянути на палац, на надвір-

ні будинки, на весь масток, щоб відразу впевнитися, що це старосвітська резиденція багатой родовитої фамілії. Пірамідальні тополі й розложисті липи пишним вінком огортали панську садибу. На горбі, оточеному пишним садом з широкими галявинами, де простяглися рівні, просторі доріжки, стояв мурований палац, високо піднявши над селом свою чотирикутну вежу, оздоблену барельєфами і орнаментами. Гордо підносилася башта над зеленими кронами лип, яблунь і стрімких тополь, пишаючись своїми білими мурованими стінами і червоним черепичним дахом. У самому палаці, в його численних покоях, просторих залах, де можна розмістити сотні людей, скупчено було безліч добра і цілу галерею предметів розкоші, добутих ціною горя, сліз і муки підневільних наймитів. Багато цього добра загинуло за часів революції, і пан Длугошиц, повернувшись із вигнання, поставив на ноги цілий штат прислужників, щоб знайти і повернути в скарбницю палацу розтягнене добро...

Від цих панських гнізд по всьому Поліссю простяглися нитки ненависті і люті до «повсталих хлопів», як пани називали революційний народ. У цих палацах зав'язувались вузли боротьби проти нових підвалин життя, закладених Великою Жовтневою революцією.

У такому палаці сьогодні готувався пишний бенкет на честь окупантів.

Пан Длугошиц, зустрічаючи кожного нового гостя, вклонявся, привітно тиснув руку.

Склад гостей був дуже строкатий і різноманітний. Тут були власники різних категорій, орендарі і, звичайно, дрібна шляхта, а також представники інтелегентних професій — лікарі й адвокати. Значну частину гостей складали військові, починаючи від найнижчих офіцерських чинів і кінчаючи генералами. Був тут і пан Дембицький. Серед військової і цивільної публіки можна було побачити постаті ксьондзів у довгих сутанях; тут вони намагались показати себе більше світськими кавалерами, ніж служителями церкви. Правда, панянки і молоді дами більше горнулись до військових. Воно й не дивно — адже вони дивились на цих вояк як на людей, що повернули їм багатство і владу. Зате трохи зблякли під впливом

часу дами крутилися біля ксьондзів, як мухи біля горшків, де ще лишилися рештки страви.

Незабаром гості самі собою розбилися на групи. В кожній групі були свої специфічні інтереси і теми для розмов, хоч усі ці розмови провадилися під лозунгом історичної місії окупантів. Тільки молодь уникала серйозних розмов і цілком захоплювалась танцями. Не затихаючи, гримів військовий оркестр. Панички і молоді дами намагалися перевершити одна одну пригожістю, елегантними рухами, чарами усмішок та привабними очима. Кавалери з шкури лізли, аби привернути до себе загальну увагу і затьмити всіх інших. Яких тільки штук не виробляли! Як гарно викидали ноги, як ловко тупали, підскакували і як хвацько крутили своїх дам. Як спритно носили їх у повітрі і раптом ставали перед ними на одно коліно, щоб так само раптом підвестись і далі понести їх у вихорі мазурки.

Полковника Дембицького обступила ціла громада гостей. Серед них і сам пан Длугошиц. Статечний і повільний, він у всьому зберігає почуття міри і власної гідності. Ксьондзи Ксаверій Пацейковський і Ян Галанзевський теж поважні люди, дипломати, хитрі політики і пронири. Вони більше думають і дбають про людські справи, ніж про божі. Тут же сидять пан Крулевський, адвокат пан Ладунський і кілька дрібних панків.

Спершу розмова точилася про суто воєнні справи. У центрі загальної уваги був полковник Дембицький. Його слухали з напруженою увагою. Полковник Дембицький розповідав про різні операції у війні з більшовиками, в якій йому доводилося брати безпосередню участь. Траплялися критичні моменти. Та коли втручався пан Дембицький, його надзвичайно сміливі маневри щоразу виривали перемогу з рук більшовиків. Розказуючи, Дембицький креслив пальцем на столі розташування військ і напрям бойових операцій.

— А як пан полковник дивиться на дальший хід воєнних подій? — спитав пан Длугошиц, велично підперши рукою гладко виголене підборіддя; на його обличчі світилася радісна усмішка.

— Відкинемо їх аж до Смоленська, — бундючно відказав пан полковник.

При цьому пан Дембицький та його слухачі гля-

нули на суб'єкта, що сидів з ними. Середнього зросту, широкий і присадкуватий, він усім своїм виглядом свідчив про демократичність свого походження. Невеликі вдумливі сірі очі його дивилися зосереджено. Він думав про щось своє. Йому було, певно, років тридцять. Цю людину звали Галинич.

Виразний погляд, кинутий панамі на Галинича, примусив його висловитись:

— Ми, білоруси, дуже цінуємо демократизм нової влади і будемо на неї орієнтуватись.

— Натуральна річ! — підтвердив Галанзевський.

Панам Длугошицу, Дембицькому та іншим не сподобалося, що Галинич ставить білорусів поруч з новими владарями, але вони, як тонкі політики, нічого не сказали, а тільки кивнули головами.

На закінчення Галинич дав обіцянку підтримувати нову владу скрізь, де тільки можна буде.

Пани висловили своє задоволення, проте в них лишався якийсь неспокій. Він звучав у питанні пана Крулевського:

— Але що то буде? Хлопи не заспоковні.

Пан Дембицький трохи спохмурнів.

— Дурниці! — зневажливо кинув він.

Неприємно було взагалі в такий урочистий момент говорити про мужиків, тим більш неприємно, що мужики ховалися по лісах. Цей факт мимоволі нагадував панам той час, коли вони самі тікали до лісу.

— Це не дурниці, пане Дембицький! — обережно заперечив адвокат Ладунський. — Я боюся, що недооцінка сили хлопського руху може завдати немало прикрих несподіванок. Селянські повстання — це відгалуження того самого більшовизму, того самого темного інстинкту, що є в людині й особливо в натурі народних мас. Під прапором більшовизму і під безпосереднім керівництвом більшовиків відбуваються повстання мужиків, і в цьому небезпека. У чому сила більшовизму? У його гаслах, розрахованих на мужицьку натуру і зрозумілих мужикам.

— А! — озвався один з власників. — Пана Ладунського наполюхали більшовики, і він вважає їх за велику силу.

...А музика гриміла. Гості сіли за стіл. Гучний, пишний бенкет був у палаці пана Длугошица під охроною батальйону польських солдатів. Виголошували

тости на честь вельможних гостей та їхніх покровителів, а також на честь найчарівніших польських жінок.

22

Домовитися про справу з Савкою Мільгуном узявся Симон Бруй. Він вибрав слухний час і ввечері, як смеркалося, пішов до Савчиного двору. Бруй увійшов до хати і став біля порога: у хаті нікого не було. Він повернувся і хотів уже йти назад, коли з печі почувся голос:

— Хто там?

— Це ти, Савко? — спитав Бруй.

— Я! — спокійно озвався Савка і не дуже поспішав вставати — не мав охоти рухатись: хата холодна, а піч тепла.

— Здоров, Савко! Що ти робиш там?

— А ось лежу та й думаю.

— Ну, що ж! І це робота, коли нема нічого кращого... Про що ж ти думаєш?

Бруй зайшов з другого боку печі, ближче до Савки. Савка хотів уже встати, але передумав і вирішив відповісти гостеві лежачи.

— Думаю, що його робити. Робити щось треба, а що саме, от і не знаю.

При цьому Савка подумав: «Цікаво, чого ти прийшов?»

— Голово ти, голово! Роботи собі не знайдеш. Та ти ж не любиш робити.

— Ну, як то не люблю! Дивлячись, яка робота!

— Смішно, щоб чоловік не знайшов собі роботи.

«Чи не прийшов ти кликати мене на яку-небудь свою роботу, — подумав Савка. — Ні, брате, дзуськи, до тебе не піду робити».

— Чоловік шукає роботи по собі, — голосно сказав Савка.

— Лежень ти, Савко, ось що я тобі скажу. В такий час, щоб не знайти собі роботи!

— Ну, то скажи — якої?

Савка перемиг себе і сів. Він почував, що Бруй має сказати щось таке, що варто послухати сидячи.

— Ти от що мені скажи,— діловим тоном промовив Бруй,— до якої партії ти належиш?

— Як до партії? — почухав потилицю Савка.

— А так, за кого ти стоїш?

— Я? Ні за кого. Сам за себе стою.

— Оце й погано. Коли ти ні за кого не стоїш, то й за себе не стоїш... Ти подивись, як живеш; холодно, темно, порожньо...

— Ну, так не завжди буває,— заперечив Савка,— коли пусто, а коли й густо.

— Слухай, Савко: є одне діло — візьмись до нього. Не пошкодуєш... Якраз буде густо.

Савка зрозумів, що рибка починає клювати.

— Кажі що?

— Стань партизаном.

Савка помовчав, а потім відрубав:

— Не хочу.

— Ти не знаєш, у чому тут сіль.

— Сіль добра, коли є що солити,— зауважив Савка. «Закручуєш ти, брат, якусь штуку. Чую — сальцем пахне», — сам собі думає Савка.

Симон Бруй образився.

— Якщо ти не хочеш навіть поцікавитись, у чому річ, то нам і говорити нема про що.

І він замовк. Не подавав голосу і Савка. Він міркував так: піде за двері, тоді верну його. Але Бруй за двері не пішов.

— Чого в тебе темно? — спитав він.

— Діти у сусіда гуляють. Жінка пішла до матері, а мені, поки не надумав, що робити, не треба світла.

— Важко ж ти думаєш.

— Всякі думки бувають.

— Так ти не хочеш бути партизаном?

— Ні, не хочу...

Як видно, йому надокучило це хитрування, і він додав:

— Кажі просто й не хитруй, пане Бруй.

— Ну, то слухай. Ти людина, на яку ми не маємо кривди. Що ти там робив, ми не знаємо. Ділити нас ти не збирався. Але були «товариші», що на наше добро зазіхали. Тепер вони по лісах тиняються та у ватаги гуртуються. А з цього добра не буде. Порядок повинен бути, і треба бути пильним. От ти і взявся б

їх вислідити. А для цього тобі треба прикинутися партизаном. Вони тобі повірять, а воювати тобі не треба. Ти тільки довідайся, де вони ховаються і що вони думають робити, і попереджай нас через вїйта Василя Бусигу. Оце і вся твоя робота. А плата буде тобі непогана: хліб буде, до хліба буде, грошики будуть, і ні в чому нестачі не матимеш.

Савка всебічно обміркував пропозицію, на яку підбивав його Бруй, з усіма її вигодами і вадами. Він відразу почув твердий і широкий ґрунт для дій. В хаті було темно, і Бруй не міг стежити за виразом Савчиного обличчя. Він терпляче ждав, поки Савка думав і міркував.

«Чи не погарячився я?» — думав розсудливий Бруй і з деякою тривогою чекав Савчиного слова. А той, у свою чергу, думав, як би його не продешевити в такій важливій справі, де йому доведеться відіграти головну роль.

— А що ж дасте мені за це? — нарешті спитав він.

У Бруя ніби камінь з плечей звалився.

— Про платню ми домовимося легко і тебе не скривдимо.

Звичайно закінчення такого торгу завжди відзначається могоричем. Бруй покликав Савку до рудобородого Бірки, як вони перед цим умовилися. Незабаром туди мав надійти і Василь Бусига.

Зійшлись у Бірки.

Пиля самогон, ілі смажене сало. Тут же гуртом накреслили ряд Савчиних обов'язків, а також умовились і щодо платні. За успішне виконання пообіцяли надбавку.

...Підозріливо, допитливо глянула Авгіня на Василя, коли він попрямував з хати до Бірки. Відтоді, коли Авгіня так непривітно зустріла Василеве повідомлення про те, що він — вїйт, вони майже не розмовляли. Правда, Авгіня ладна була піти на згоду — у неї були на це свої міркування, вона перша робила заходи щодо цього, але Василь затявся і лишився глухий до цих її заходів. Він говорив з нею скупко і то тільки в офіціальних випадках, коли мова йшла про господарські справи. Тоді Авгіня і собі затялася:

вона вже мала на це право, як ображена і покривджена жінка. В глибині душі вона не дуже була засмучена сваркою, навіть трохи раділа з цього, і тепер їй подобалося відігравати роль зневаженої жінки.

«Куди це він пішов і чого?» — не виходило у неї з голови питання. Відразу спало на думку, що тут є якась змова, і ця думка непокоїла Авгіню. Їй раптом стало страшно того стану, в якому вона опинилася. Згадала бабу Настю, розмову з нею. Згадала останні події у Вепрах. Життя обмотувало її липучими тене-тами, в яких вона легко могла заплутатись. Їй треба, нарешті, зважитися на щось і піти якимсь певним шляхом.

Авгіня наділа козушок, що дуже щільно облягав її, накинула на голову теплу хустку і вийшла на двір. Біля хвіртки спинилася. Темна ніч уже густо вкрила темрявою вулицю, хати і двори. Тьмяно і несміливо світилися вікна. Вулицею зрідка проходили поодинокі людські постаті. Авгіня хвилинку постояла, а потім рішуче попростувала туди, де була хата Кіндрата Бірки. Хотілося перевірити свої здогади.

Бірчина хата стояла недалеко, на другому боці вулиці. Оглядаючись, Авгіня обережно ввійшла у двір, тихенько відчинивши хвіртку, і притаїлась за причітком, щоб не попасти кому на очі. Прислухавшись, вона висунула голову у смугу світла, що падала од вікна. Жінка хвилювалась, як людина, що му-сить підглядати, ризикуючи бути впійманою. По хаті колихалися тіні, неясно долітав приглушений гомін. Розгледіти, що робиться в хаті, було важко. Авгіня пригнулася, зайшла з другого боку і знову зазирає у вікно. Крізь чистий, не затканий морозом шматочок скла розгледіла чоловіків, що сиділи за столом. Дві постаті найбільше привернули до себе увагу Авгіні: Василь і сухорлявий чернопикий Савка Мільгун. У Авгіні не лишилося тепер ніяких сумнівів: Савку найняли і затягли до темної зрадницької справи. Від Савки всього можна сподіватися. Почуття страху й огиди прокинулося в серці Авгіні. Лишатися тут далі не було чого: все ясно. Вона тихенько вийшла на вулицю і пішла до своєї хати. Тут тільки вгамувалось її хвилювання, і серце почало битися спокійніше.

Дід Купріян уже дрімав на своєму полу чи, може, просто думав про події останніх днів. Він не співчу-

вав усій оцій вовтузні і колотнечі і не розумів нічого-сінько з того, що діється на світі. Був певен: усе ли-хо пішло від того, що скинули царя.

Два хлопчики спали безтурботним сном щасливо-го дитинства. Не спали тільки Авгіня та Олеся. Вони сиділи біля припічка, прями і тихенько розмовляли. Олеся дитячим інстинктом угадувала батькову нелас-ку до себе і від цього була завжди пригнічена й бояз-ка. В останні дні, коли вона побачила, що ворожість між батьком і матір'ю збільшилась, страх і тривога оволоділи нею. Дівчинка не знала, що думати, чому це сталось, але не могла пояснити собі причин такої батьківської поведінки. Те, що говорили в хаті навко-ло неї старші, породжувало в її серці невиразні і страшні думки про людську жорстокість та неспра-ведливість.

23

Невисока худорлява людина йде лісом розміре-ною рівною ходою. Ліс, огорнувши свої плечі білою накидкою, урочисто хоронить тишу і спокій. В цьому безтурботному спокої затихали хвилювання, тривога, і ніщо не турбувало серця.

Здавалося, що і ця одинока людина, одягнута більше по-міському, піддалася чарам лісового спокою. Вона зацікавлено оглядається, ніби вперше бачить чудернацьке скупчення дерев і прогалини серед лісо-вої хаці. Стоїть розлогий дуб. Його могутнє гілля і широкий верх трохи нахилилися в той бік, де світить сонце. Крізь це гілля просовує свою круглу голову стрімка осика. З другого боку висока тонка ялина протискує крізь дубове гілля свої зелені колючі лапи. Там, де гілки торкаються одна одної, кора на них стерлася. Коли над лісом пролітає вітер, вони почи-нають глухо скрипіти.

Невисока худорлява людина не вірить ні цій тиші, ні лісовому спокою: це облудна подоба тиші і спокою. На широких просторах землі вирує боротьба жорстока, безжальна, але не безладна і хаотична, а боротьба, під-порядкована певному закону. У вирі боротьби ця людина всією істотою відчуває народження нового сві-

ту. Ось чому вона так упевнено ходить у цьому вирі: кажуть, хто сіє вітер, той пожинає бурю. Невисока худорлява людина — сіяч бурі: крізь бурю прийде новий лад і народиться нова вільна людина.

Цей сіяч — товариш Непомітний, той самий, що так здивував діда Талаша. У Непомітного за пазухою чималий пакет. У пакеті відозви до селянства окупованого Полісся, інструкції для підпільних більшовицьких організацій, цих таємних джерел, звідкіля безперестанно набирають сили всі, хто бореться за владу Рад. У цьому ж пакеті є чимало матеріалів, писаних рукою класового ворога і скерованих проти більшовиків. Тут лежить і відозва окупаційної влади до власників, щоб вони повертались і посідали свої маєтки, а селяни повертали їм різне майно, забране з поміщицьких садиб. Непомітний старанно збирає всі ці матеріали: на їх підставі він провадить агітацію проти окупантів і викриває їхню справжню суть. Ризикуючи своєю головою, переходить Непомітний з місця на місце, організує нові осередки, підтримує, допомагає вже організованим. Тепер ось іде в село Постави. Він був там якийсь місяць тому, коли в село ще не прийшли окупанти. Йому треба довідатися, як живе і взагалі чи існує цей осередок.

Найгірше, коли людина перебуває в стані повної непоінформованості. Що знає Непомітний про село Постави? Знає, що воно тепер у руках окупантів, що там час од часу з'являються роз'їзди легіонерів. Ось чому Непомітний іде дуже обережно. Він знає, як пильно стежать жандарми, поліція і контррозвідка за такими небезпечними людьми, як він. Знає, що чекає на нього, коли він попаде до їхніх рук. Він не боїться за своє життя, але повинен виконати справу, яку доручила йому партія.

До того, як увійти в село, Непомітний причаївся в лозняку біля замерзлої річки і почав придивлятися та прислухатися.

В селі було тихо, безлюдно. Непомітний стояв і терпляче ждав слушного часу, щоб вийти з своєї засідки. Треба було розпитати кого-небудь з місцевих селян, чи нема в селі легіонерського постою. Але нікого не було видно.

І раптом десь почувлися дитячі голоси. Невдовзі він помітив хлопчаків, що ковзалися на річці. Їх було

п'ятеро. Вони протерли ногами вузенькі довгі стежечки на льоду і ковзалися, хто на дерев'яних колодочках, приладнавши їх до постола, а хто просто на ногах, взутих у найпримітивніші личаки. Діти були одягнені у рядняні штани і старі латані сукняні свитки, підперезані домотканими кольоровими поясами. Шапки на них були дуже різноманітні, непомірно великі, зимові, або картузи. Але хлопцям було весело. Вони голосно розмовляли і дзвінко сміялися.

Непомітного пойняла радість. Щоб не злякати дітей, він обережно вийшов з куців і помаленьку пішов до них, безтурботно насвистуючи якусь веселу пісеньку. Хлопчики помітили його і раптом замовкли.

— Гуляйте, хлопці, гуляйте! Не бійтесь!

— Ми не боїмося! — сміливо відказав один з них.

Непомітний підійшов ближче. Проте хлопці не йняли йому віри і поглядали спостережливо, уже не ковзаючись.

— А чому ви, хлопці, в школу не ходите?

— Учителя нема! — дружно відповіли хлопці.

— А де ж ваш учитель?

— Легіонери забрали.

— Арештували?

— Еге ж

— А коли?

— Вчора.

Запала коротка мовчанка. Те, що ця незнайома людина цікавиться їхнім учителем, схияло симпатії дітей до Непомітного.

— А скажіть, Ничипір Борейко дома чи ні?

Голоси хлопців поділились. Одні казали, що дома, інші — що нема. Вони посміливішали і вирішили, що з незнайомим можна сміливо розмовляти. Хлопці відповідали наввипередки, всі разом, але у складніших випадках, де відповідь на питання потребувала кмітливості або обережності, відповідав старший — Микитка Гулик. Він зразу ж послав у село Михайлика Крулика довідатись, чи дома Ничипір Борейко.

— Коли він дома, то скажи, нехай прийде сюди, — додав Непомітний.

Потім спитав Михайлика:

— А легіонери є в селі?

— Тепер нема, але вони стоять тут недалеко.

— Так ти, браток, передай Ничипорові тихенько, щоб ніхто не чув.

Михайлик побіг, а Непомітний почав розмовляти з хлопцями.

— Ну, як — добре вам жити при цій владі?

Хлопці поопускали очі. Мабуть, вони не зважувалися говорити те, що думали. Нарешті Микитка сказав з відтінком суму в голосі:

— Ні, не добре!

— Чому?

— Та от, забрали нашого вчителя. Хліб, скотину забирають. А коли хто трохи почне сперечатися, того б'ють.

— А як ви гадаєте, за що забрали вашого вчителя? — поцікавився Непомітний, хоч добре знав, за що його арештували.

— Кажуть, за те, що більшовиком був, — несміливо озвався Микитка.

— А як могли легіонери довідатися, що він більшовик?

— Крук Мартин виказав його, — рішуче сказав Микита.

— А хто такий Мартин Крук?

— Чоловік один тут. У нього червоноармійці забрали коня, то він зі злості й топить усіх, хто більшовик, — пояснював Микитка.

— А звідки ти знаєш, що його виказав Крук?

— Усі так кажуть.

Розмова увалася: біг Михайлик. Усім цікаво було знати, з чим він повернувся. А Михайлик ще здаля повідомив, що Ничипір дома і зараз прийде сюди. Справді, через кілька хвилин прийшов Ничипір, похмурий і заклопотаний. Його рудуваті брови зрослися на перенісці. Ничипорові можна було дати років понад двадцять. Видно було, що якась думка дуже його непокоїла. Коли він підійшов до Непомітного, обличчя його трохи повеселішало.

Непомітний глянув Ничипорові в вічі.

— Чого, брате, невеселий?

— Не до веселощів тепер, — сумно всміхнувся Ничипір.

Хлопчак не розходився: їм хотілося послухати, про що розмовлятимуть чоловіки. Микитка, як стар-

ший, погнав їх ковзатись і відійшов сам: він уже розумів, що дорослим треба говорити без свідків.

Непомітний і Ничипір теж рушили вбік.

— Секретаря арештовано?

— Арештовано, — похмуро відповів Ничипір.

— Що ж ви тут робили?

— Збирали збори. Агітували проти окупантів, виступали за Ради.

— І які наслідки?

— Та вже згуртували чоловік з двадцять хлопців. А от тепер робота затихла: поліція почала дуже насідати. Шпигунство на ноги поставила. А тут ще й учителя забрали... Настрій упав.

— А бойовий загін у вас є?

Ничипір трохи зам'явся.

— Порозсипались хлопці.

— Нічого ви не зробили! І нічого ваша робота не варта. — В голосі Непомітного почувлись різкі ноги. — Як же ви не підняли людей, здатних узяти в руки зброю? На вас насідає поліція... Діти одверто говорять про донощика Мартина Крука. А що ви з ним зробили?

— А що з ним зробити? — спитав Ничипір.

Непомітний глянув на Бореяка холодними очима.

— Знищити його, — твердо промовив він. — Чи ви сподіваєтесь, що поліція запросить вас на роботу і скаже: «Будь ласка, агітуйте проти нас!» Старі діди самі своїм розумом доходять до думки, що потрібна збройна боротьба проти окупантів: збирають людей, зброю добувають і самі стають на чолі партизанів. А ви злякалися поліції, арештів і притаїлись, як миші під мітлою... Скликати сьогодні ж збори.

— Найгірше ось що, товаришу Непомітний: під час трусу й арешту в нашого секретаря забрали документ — список членів замостинської підпільної організації.

— Дали знати про це в Замостя?

Ничипір винувато і похмуро мовчав.

— Повідомте! Що б там не було, повідомте Замостя.

— Замостя у великій підозрі в поліції, пробратися туди дуже важко.

— Все одно. Сьогодні ж повідомте.

Ничипір замовк.

— Ось що, — помовчавши, сказав Непомітний, — збори скликайте післязавтра. Якщо я не повернуся, провадьте їх без мене. Завдання зборів — розгорнути роботу. Організувати партизанський загін. Не чекати, поки поліція дозволить вам носити зброю — самі візьміть її в поліції.

І передав Ничипорові пачку відозв.

— Розліпіть ці відозви де тільки можна.

Непомітний зібрався йти.

— Товаришу Непомітний, і я піду з тобою.

Непомітний оглянувся.

— Лишайся тут і роби те, що я тобі сказав.

Непомітний зник у кущах. Ничипір ще постояв кілька хвилин, йому стало соромно і прикро. Він замислився...

24

Видно, Савці Мільгуну припала до душі робота, яку придумали для нього люди. Савка зліз з печі, пожвавішав, став іншою людиною. Клопочеться думками, як зв'язатися з партизанами, як уникнути небезпеки на випадок, коли партизани відгадають його наміри. Сушить собі голову, як би його зробити, щоб і вовки були ситі і вівці цілі. Живуть же інші за цим вовчим законом, чом же йому не спробувати?

І Савка береться до роботи. Не братися не може: могорич випили, завдаток узяв. Крупів, муки, сала теж перепало. А надалі це перепадання має бути щедріше. Не треба тільки спати.

Зібрався Савка в дорогу, набрав войовничого вигляду і значливо пройшовся під вікнами війтової хати та хат його приятелів: нехай знають, що він виконує свої обов'язки. Війт побачив його з двору і теж багато-значно кивнув йому головою.

Савка йде у Вепри, з Вепрів почне свою роботу. Зустрічаючи когось з своїх знайомих, він обережно заводить розмову про те лихо, що насунулось на людей, про те, як важко жити під окупантами.

— Куди, Савко, йдеш? — запитують його.

Савка насуплює брови і грізно відповідає:

— Людині тепер одна дорога — в ліс.

І скаже таким тоном, що всім стає ясно, чому людина мусить йти в ліс.

— Охо-хо! — зітхне тільки Савчин співрозмовник.

І нічого дивного нема: цілком слушно каже Савка, і його слова люди розуміють як заклик до повстання. Йому співчувають, а дехто навіть попереджає, щоб він був обережний, бо можна легко попастися. Савка і собі думає, що треба остерігатися, тільки не поліції, про яку натякали люди.

Точно виробленого плану в Савки нема. Він придумав його тільки в загальних рисах, а в решті Савка просто покладається на щасливий випадок. От чому його діяльність більш підпорядкована натхненню, ніж задалегідь виробленому планові. Коли Савка вже виходив з села, прямуючи на Вепри, і побачив хату діда Талаша, він вирішив не минати її: а може, натрапить на слід старого повстанця. По суті, Савка нічого не має проти діда Талаша і тих людей, за якими взявся стежити, він дивиться на них, як на свої засоби до життя. Він ладен навіть їм співчувати, але що ти зробиш, коли так збіглись обставини?

Максим ходив по двору. Лихо, що впало на дідову хату і його родину, здавалося, обминуло Максима і не відбилося на ньому. Принаймні на Максимовому обличчі не позначилося нічого такого, що свідчило б про гризоту та тривогу душі. Але ж не вічно бути обличчю однаковим, а в Максима, можливо, були причини, чому прояснилося його обличчя.

Максим трохи здивувався, побачивши в дворі Савку: такий рідкий гість! Але Савка, ніби нічого й не сталося, підійшов до Максима, привітався.

— Осиротів ти, брате Максиме, — почав Савка.

— Виходить, що осиротів.

Максим захоплений був зненацька і не знайшов кращої відповіді. Савка ж докірливо похитав головою.

— От, брате, часи настали! Ні в чому нема певності. Я просто не витримую. Місця собі не знаходжу.

— А тобі що?

Максим подумав, що легіонери скривдили Савку.

— Ну, як то що? Ти думаєш, болить тільки у того, кого за зябра взяли? Болить і в того, хто змушений дивитися на все це. Не тобі казати про це.

— Ну, то що? — І Максим недовірливо глянув на Савку.

— А те, що сидіти спокійно не можна.

— А чого ж ти сидиш? — докорив Савці Максим.

— Отже і не всиділось мені. Люди йдуть у ліс, піду і я туди.

Максим тоді підозріливо глянув Савці у вічі.

— Ти, брате, не знаєш Савки, але ти незабаром почувеш про нього,— розвіював Савка Максимову підозру.

— Ти кажеш так, що й зрозуміти важко,— мовив Максим. В голосі його бриніло недовір'я до Савки. Це відчув і Савка.

— Ти хочеш сказати — важко повірити? — спитав він і, не чекаючи відповіді, додав: — Скажу просто — іду, брате, партизанити, з добрими людьми зійтися хочу. Та ти тільки нікому ані-ні!

Максим глянув на Савку широко розкритими очима, а Савка вів далі:

— Тобі я скажу, а іншому не скажу, бо твій батько герой. Чим я гірший за твого батька? Чому він має партизанити, а я дома сидіти?

Максим стривожився.

— Батькові не дають дома сидіти: його ловлять, і він мусить ховатися, бо в тюрмі сидіти нікому не хочеться.

— Як за добру справу, то і в тюрмі не шкода посидіти. Але ти скажи — мені ти можеш сказати правду,— куди мені податися, щоб побачити твого батька? А коли не його, то Мартина Рила або ще кого з них?

— А звідки я можу знати? Батька давно не було вдома. Як вирвався тоді від легіонерів, то й не показувався. Де він, що з ним — не знаю.

— Може, воно і краще, що не знаєш,— розважливо сказав Савка.— Хіба можна тепер людям вірити? Ну, але хто хоче свого добитися, той доб'ється. То бувай, Максиме, здоровий!

— Прощай!

Савка міцно стиснув Максимові руку.

Максим довго стояв, дивився, як Савка виходив з села, повернув на шлях до Вепрів, і думав над чудним візитом цієї непевної людини. Поміркувавши над розмовою з Савкою, Максим сказав про себе: «Баламут... А зрештою від нього всього можна сподіватись».

Проте Максим не міг заспокоїтись на цій думці. Савчині слова і його наміри йти в партизани ніяк не містились у Максимовій голові — чи не було тут якої

зради? Чи не підіслано його, щоб вивідати про діда Талаша? А Максим, правду кажучи, нічого не знав ні про батька, ні про Панаса. Відтоді, як ночували вони з Мартином Рилем, батько не навідувався додому.

Максимові думки й сумніви були несподівано перервані приходом Олени. Підійшовши до Максима ближче, вона зразу почала:

— Знаєш, Максиме, що сталося в Ганусах?

З тону її запитання Максим відчув, що сталося щось дуже цікаве.

— Ні, не знаю, не чув,— відповів Максим.

— У селі кажуть, що під Ганусами повстанці-селяни вщент розбили легіонерів, повідбирали награбоване добро і скотину, а їх самих знищили до одного.

— Оце добре, якщо тільки правда! — озвався Максим, і в очах його блиснули радість і задоволення.

— Правда, Максиме, самі люди з Ганусів розповідали про це. А знаєш, ще що кажуть? Що повстанцями командувала стара, уже сива людина. І ця сива людина, як розповідають, дуже схожа на нашого батька.

— Та що ти кажеш? — здивувався Максим.

— Правда, правда, Максиме.

— Ні, це, мабуть, брехня.

— Не брехня, а люди кажуть,— стояла на своєму

Олена.

— Ну, коли він устиг назбирати людей і потрапити аж у Гануси?

Олена не могла пояснити, як це сталося, але вона була певна, що в ганусівських подіях брав участь і дід Талаш. Її певність була така велика, що передалася, нарешті, й Максимові. І тоді він згадав Савку Мільгуна. Савчина розмова, його поведінка і заміри поставили тепер в іншому освітленні: просто Савка почув про героїство партизанів, і їхні вчинки настроїли його на войовничий лад. Нічого нема дивного в тому, що за таких обставин Савці і справді хотілося стати партизаном. Але чому Савка нічого не сказав про події в Ганусах? Він, як видно, навмисне, не говорив про них, щоб не знецінювати свого войовничого наміру. Ці міркування здавалися Максимові цілком природними. Своїми думками він поділився з Оленою, розказавши їй про свою зустріч і розмову з Савкою. Олена цілком

пристала до Максимових міркувань. Отже, всі сумніви, породжені приходом Савки, тепер розвіялись.

А новини про ганусівські події передавалися з хати в хату і глибоко захоплювали всіх, хвилювали. Вони стали основною темою розмов. Події недавнього часу відійшли на другий план перед ганусівськими подіями. Людська поголоска оздоблювала справжні події, приплітаючи до них епізоди, дрібниці і такі обставини, яких у дійсності не було, але які могли бути. Ганусівські події набували значення героїчної думи, де партизани виступали як велетні, а їхній отаман малювався як народний герой, як караюча рука справедливості і помсти за людську кривду і страждання.

Тільки баба Настя по-своєму сприйняла звістку про події в Ганусах. Її особливо занепокоїло в цих подіях те, що в них міг брати участь і дід Талаш. Чи був він там, чи ні, напевно ніхто не знав. Але ж люди згадували його ім'я. А знаючи вдачу свого старого, баба Настя ладна була повірити, що він там був, і це її аніяк не тішило. Що то буде з Панасом? І як вона житиме далі? Неспокійно було на серці в баби Насті.

Увечері, коли зовсім уже смеркло, баба Настя сиділа сама в хаті, засвітивши каганець, і пряла куделю, яку принесла Авгіня. Невеселі думки, такі ж однакові і довгі, як нитки, що смикала вона і накручувала на веретено, снувалися в її старій голові. Баба Настя почувала себе цілком самотньою. Максим і Олена — пожалітися на них баба Настя не може — більше між собою розмовляють. Вони молоді. Все життя ще перед ними. А молодість не так обсідають гризоти, як старість. Баба Настя думала про Панаса, і сльози, як осінні дощові краплі на холодному склі, котилися по її зморщеному обличчі.

Двері до бабиної хати тихо рипнули.

Баба Настя глянула — через поріг переступила поstattь молодиці, така закутана, що не можна було розгледіти обличчя. І тільки коли молодиця сказала: «Добри вечір», баба по голосу впізнала Авгіню.

— А, це ти, Авгіню! А я ж куделі ще й не допряла.

— Лихо з нею, з куделею!

Авгіня підійшла зовсім близько до баби Насті.

— Біда, бабусю Насте! — придушеним голосом промовила Авгіня. — Я прийшла вас попередити.

Вона розповіла про Савку Мільгуна, про те, що його найняли, що він зібрався йти в партизани,— значить, задумав вислідити діда та інших і виказати їх легіонерам, інакше й бути не може.

— Що ж тепер робити? — стиснула руки баба Настя.

— Треба попередити вашого старого і тих, хто з ним. Не лякайтесь, бабусю!

Авгіня передумала всі способи і розповіла про них бабі Насті. Треба передати у Вепри жінці Мартина Ріля. Повідомити діда Талаша або кого-небудь з його товаришів можна доручити Олені чи Максимові. Зрештою, баба Настя сама може це зробити. Боятися нема чого: Савка великої біди не накоїть, коли знатимуть, що він за партизан.

25

Тисячами доріг і в різних напрямках збігає повесні снігова вода. Як багато цих доріг і які різноманітні вони в своєму русі і в силі своїх стремлінь!

Є якісь принагідні чари в цих дорогах-струмках, що прокладають шляхи весні і відновленому життю на землі, в їхньому метушливому гоні й заливистому дзюрчанні, у веселому гомоні та в грізному шумі. Дрібненькі, кволі, ледве помітні спочатку, збігають вони, як сльози, по обличчю землі тонесенькими покрученими рисочками, набуваючи сили щогодини, з кожним новим просуванням уперед. І скільки перешкод, скільки несподіванок у їхній подорожі! Кожна грудка льоду, кожен поріг-горбинка, виступ землі, невеличкий горбок, становлять їм перешкоди й утруднюють їхній навальний рух. Але вони біжать, не стихаючи, біжать безупинно, де швидше, де повільніше, обходячи перешкоди чи просто зносячи їх з свого шляху, біжать, поки не зіллються в бурхливі потоки, поки не очистять землі від снігів, щоб могутньою повинню прокласти широкий шлях для її нового життя.

Тисячами шляхів і в різних напрямках ідуть і люди, шукаючи собі простору, волі й усього того, що називають вони своєю радістю і щастям...

Спокійно повернувся дід Талаш у Високу Рудню з частиною своїх партизанів і з червоноармійцями на чолі з Букрієм.

Цей похід наочно показав повсталим селянам, що їхня сила — одностайний колектив, організованість і строга дисципліна. Удача, якою закінчився похід, ще більш піднесла войовничий дух партизанів, розгорнувши перед ними широкі перспективи боротьби за свою волю, за своє право жити незалежно від панів. Все це було запорукою того, що справа, яку розпочали Букрій і Талаш, набуде невдовзі широкого розмаху. Чимале значення мало тут і авторитетне слово самого Букрія.

Перед тим як розійтися, закінчивши похід, Букрій зібрав у лісі на відпочинку загальні збори учасників цього походу. Він гаряче привітав партизанів і особливо діда Талаша з першим бойовим хрещенням і звернувся до них з закликом не кидати так вдало розпочатої справи боротьби з насильниками-окупантами.

— Товариші,— сказав він,— тепер ви самі бачите, що наша сила — згуртованість, строгий порядок, дисципліна і дружна робота пліч-о-пліч з Червоною Армією. Наш похід — це дрібниця порівняно з воєнними подіями, які нам доведеться скоро пережити. А проте і ця дрібниця розійдеться неабиякою луною серед наших ворогів. От чому я й хочу попередити вас, що ворог посилить пильність і стане ще жорстокіший, аби подолати дух повстання і непокори. А ваш обов'язок, товариші, поширювати, розвивати повстання, збирати народ, гуртувати його в бойові групи, в ціле військо і щільно триматися Червоної Армії. Вона дасть вам воєнну науку, дасть керівників. А командири знайдуться і серед вас, товариші. Приклад тому наш славний отаман і батько — Талаш. Але, товариші, не всякого приймайте до своїх лав: під личиною прихильників приставатимуть до вас і вороги та провокатори. Будьте ж обережні і не забувайте цього.

Кілька слів сказав і дід Талаш. Він подякував Букрієві й червоноармійцям за допомогу та добру пораду. Спільно визначили й деякі принципи організаційного порядку партизанського руху: обрали начальників партизанських груп і визначили місце збору, яке повинно бути суворо таємним, а також розробили форми зв'язку.

Дід Талаш тепер щаслива людина, якщо тільки є на світі щасливі люди. Всі його бажання здійснювалися: він помстився загарбникам за свою особисту кривду і за кривди, вчинені іншим. Крім того, він має

справжню військову гвинтівку, ще й уся відібрана у легіонерів зброя, що потрапила до рук партизанів і червоноармійців, надійшла в його розпорядження. Він знайшов свого поневоленого сина, і син його з ним на волі. Панас уже може не тільки ходити, а й бігати. Нарешті, дід Талаш — партизанський командир. Правда, людей у нього ще небагато, але військо його значно збільшиться, для цього вже вжито деяких заходів. Червоні командири прийняли його в свою сім'ю. Хіба це не честь дідові Талашу? Проте дідова голова знає міру і не переходить тієї межі, щоб запаморочуватися. Він тверезо дивиться на речі. У цій голові живуть тепер переважно воєнні і командирські думки. Він думає про дальший хід подій: не за горами весна, а навесні почнуться такі справи, що треба бути готовим до всього. В дідовій голові є місце і для думок про домівку — про бабу Настю, і про Максима, і про господарство. Баба Настя побивається за Панасом, не знає, що Панас вирвався з неволі. Треба б якось передати їй вісточку...

Після кількох м'яких і лагідних погожих днів з півночі подув вітер — порозганяв низькі хмари і затих. Небо прояснилося, пофарбувалось у зеленуватий холодний колір, і на Полісся знову насунулися жорстокі морози.

Потайними стежками та дорогами, а де й без доріг пробирається, йде дід Талаш до свого села. Не знає дід, що він — відома особа не тільки серед партизанів, а й серед своїх заклятих ворогів, що за ним особливо пильно стежить поліція. Після подій у Віркутті і Ганусах окупанти вжили ряд суворих заходів проти партизанів. Діда Талаша і Мартина Риля записали до особливого списку з переліком прикмет, за якими можна їх упізнати.

Хоч і не відав про це дід Талаш, а проте, знаючи свої «гріхи» перед окупантами, не чекав од них милості і був обачним. Він не взяв із собою гвинтівку, усвідомлюючи, що, коли попадеться окупантам та ще із зброєю, тоді пропав навіки. Ця обережність і досконале знання свого Полісся допомогли старому щасливо добратися додому. Вже опівночі ввійшов він у свою хату.

Баба Настя не могла зовсім показувати своєї радості, побачивши діда й довідавшись про Панаса: обставини були такі, що кожна хвилина загрозувала неспо-

діваною небезпекою. Що могла сказати вона дідові Талашу, коли він так далеко зайшов у своїх вчинках?

Одне можна сказати — не показуватися більше тут, доки життя не зміниться на краще.

Дід Талаш мовчки і з глибокою увагою вислухав новини, що розказували йому баба і Максим. І що особливо зацікавило діда Талаша, то це оповідання про Савку. Дід мовчав. Уся його злість переходила на вїйта і його приятелів.

— Бач, які спритні! — нарешті подав голос. — Ну, добре, побачимо.

В цьому «ну, добре» чулася погроза. Дід Талаш вирішив, що віддасть вїйтові по заслугі, коли трапиться для цього нагода.

Довго обмірковуючи все те, про що довідався, дід Талаш, нарешті, сказав рішуче і твердо:

— Так ось, любі, тепер послухайте мене.

Зразу відчулося, що дід скаже щось дуже важливе.

— Всім вам треба покинути хату, — категоричним тоном сказав дід, — поки не пізно.

Всіх приголомшила ця несподівана вимога. А дід тим самим тоном вів далі:

— Кинути господарство, хату забити, бо якщо ви тут сидітимете, то її однаково сплять легіонери.

— А куди ж ми дінемося? Що ти кажеш, старий? — з жахом спитала баба Настя.

— Ти, мати, — спокійно відповів дід Талаш, — перебирайся в Макуші до Параски. Олена поживе у своїх батьків, а тобі, Максиме, нема чого пильнувати жінки, треба йти в партизани. Всім треба йти, інакше переб'ють нас легіонери.

Трудно було здійснити таке рішення — покинути насиджене гніздо.

Сушили над цим голову, сушили і, нарешті, згодилися, що іншого і кращого виходу з їхнього становища нема. Покинута хата лишиться ціла...

Виходячи з дому ще вдосвіта, дід весело сказав:

— А щодо Савки, то я дуже радий: ми з ним трохи побалакаємо. Коли побачите його, то скажіть, нехай іде в Карначі і питає Цімоха Будзика. Це наша вірна людина. Цімох і покаже йому дорогу куди треба.

Кілометрів п'ять пройшов дід Талаш, коли почало сходити сонце. В лісі було урочисто і тихо. Тільки мо-

роз лунко потріскував у гіллі старих дерев та дзвінко рипів сухий сніг під дідовими ногами. Найнебезпечніші місця, як здавалося дідові, лишилися позаду, і він ішов тепер поволі і спокійно, заглибившись у свої думки. Думав він про Савку Мільгуна, про Василя Бусигу. Потім думав і про свою хату, що за кілька день залишиться без господарів. Що казатимуть люди, як дізнаються про те, що Талаш і його родина покинули домівку? Може й інші наслідують його приклад... З такими думками підходив дід до Сухого поля, де він зустрівся з Мартином Рилем. Ось і той старий коренкуватий дуб. Він стоїть, як і раніш, засніжений, міцний, закований у сріблясту броню інею.

Задивився дід на цього дуба і прогавив: не оглядівся, як перед ним, немов з снігу, виринули, вискочили три легіонери.

Наставивши на діда гвинтівки, грізно крикнули:

— Стий!

Дід Талаш затремтів. Серце закалатало.

«Пропає ти, брате!» — промайнуло в голові. Але одразу ж опанував себе, тричі плюнув, ще й промовив при цьому:

— Як же ви злякали мене!

Дід постарався вдати з себе найпотішнішу перелякану людину. Такий переляк розвеселив легіонерів.

— Хто ти й куди йдеш? — спитав старший легіонер.

— Тутешній, пане! Іду на болота — ятір поставив, може, в'юн вліз.

— Іди з нами!

— Куди й чого? — велике здивування відбилоса на дідовому обличчі.

— Іди, іди, старий ледацю! — Солдат легко підштовхнув діда.

Дід почухав потилицю.

— Та в мене ж і часу нема.

Діда штовхнули енергійніше.

— А бодай би ви по світу не ходили! — сказав дід і пішов з солдатами.

«Кінець!» — думав дід Талаш. З обох боків дороги стояв ліс, посивілий від інею. Дід придивлявся до лісу. Невже востаннє він бачить цей ліс? І так же не хочеться помирати! Він згадує своїх рідних. Чи добре він зробив, наказавши покинути хату? Жаль, велику самотність і цілковиту відірваність од світу відчував дід Талаш. Але цей хвилиний занепад духу і слабкість минули. Блискавкою замиготіли думки. З надзвичайною швидкістю і неймовірною чіткістю мелькали перед ним пережиті явища і події. Згадав і своїх товаришів по зброї: Мартина Рилья, Нупрія, Купріяничка, Цімоха Будзика та всіх інших вояків. Що ж тепер буде з ними? І невже не пощастить йому здійснити свої плани боротьби, які він так довго і любовно плекав? Жити, жити, що б там не сталося!

З разючою ясністю виникає перед ним сцена, коли Мартин Риль і його товариші роззброїли конвой. Він переводить очі на свій конвой. Легіонери зігнулися від морозу, настовбурчили коміри шинелей. Два йдуть попереду. За ними дід Талаш, а третій, старший, іде ззаду і трохи збоку. Дід Талаш міряє оком їхні постаті, і вони здаються йому, як він сам казав, «щуплими».

І раптом діда немов щось штовхнуло всередині. Він миттю вихоплює карабін з рук легіонера, того, що йшов збоку, і б'є його з такою силою прикладом по голові, що тріснуло ложе. Мов блискавкою вдарений, легіонер падає.

— Сюди! До мене, хлопці! — дико кричить дід Талаш і кидається з частиною карабіна, що лишилася у нього в руках, на двох солдатів. А ті від несподіванки і страху випустили з рук карабіни і кинулися тікати в ліс.

Дід забрав їхні карабіни і сам побіг.

Коли він трохи опам'ятався і заспокоївся, то перше, що він згадав,— це був хрускіт розбитого черепа легіонера.

26

Василь Бусига із своїми приятелями напружено чекали перших вістей од Савки Мільгуна. Але дні минали, а Савка не подавав про себе ніяких вісток. Це починало непокоїти вїйта і вїйтових приятелів. Часом, зустрівшись, вони так чи так починали розмову про Савку.

— Диви-но, щось не чути нашого Савки,— казав вїйт і уважно позирав у вічі Бруєві.

— Не чути,— стверджує розсудливий Бруй.

— Не чути падла,— повторює Бірка.

— Що б це значило? — вїйтові хочеться знайти причину.

— Справа, бачиш ти, делікатна,— стає на шлях міркувань розсудливий Бруй.— Ви поставте себе на його місце — хутко і не зробиш. Це ж не те, що взяв ціп та пішов молотити.

— Та й ціп узявши, зразу молотити не будеш,— вставляє слово Бірка.

— Савка, на мою думку, добре й робить, що не поспішає,— каже далі Бруй.— Тут, братці, треба тонко підійти. Краще побаритися, але робити гладко й акуратно. Найважче — перші кроки... Трохи почекаємо.

Вїйт починає поділяти міркування Бруя і на деякий час заспокоюється, але тїнь тривоги десь ховається.

ся в його серці, і досить йому лишитися на самоті, щоб заколисана Бруєм тривога прокидалася знову.

Хоч вїйт і мав приятелів в особі Бруя та Бірки, а також начальницьку підтримку від пана Крулевського, проте часом почував свою самотність і відірваність од громади. Почуття самотності поглиблювалося в ньому ще й тим, що між ним та Авгінею лягла ціла низка непорозумінь. Наближення весни, розмови про прийдешні грізні події і та настороженість, яку він помічав на обличчях людей,— усе це пригнічувало і виводило Василя з рівноваги. Він ладен був уже переглянути своє ставлення до Авгіні за останній час і піти на згоду. Тільки й ждав слушного часу, щоб зробити це політично, не поступаючись гідністю вїйта і чоловіка. Але трапився випадок, що викопав ще глибшу яму поміж ними.

Одного разу надвечір ішов Василь вулицею. Відтоді, як дід Талаш утік з дому, він не міг спокійно проходити повз дідову хату. Вона ніби глузувала з вїйта, з його марних зусиль зловити небезпечного повстанця. Ті розмови і чутки, що крутилися навколо особи діда Талаша, сіяли неспокій у вїйтовім серці. Крім усього цього, Василеві було неприємно, що він, вїйт, незважаючи на всі силкування зловити старого, пошився, як кажуть, у дурні. Правда, тепер була надія на Савку Мільгуна, але той і досі не подав про себе ніякої вїстки.

Спинившись у темному закутку, Василь дивився на Талашеву хату й думав. Чи не краще було б поставити таємну варту? Хіба поговорити про це з паном Крулевським?.. Ні, треба ще почекати: ось-ось появиться Савка з добрими новинами... Нараз побачив Василь — з Талашевого двору вийшла жінка. Вона пильно оглянулася і швиденько пішла до села, але не вулицею, а через тік, задвірками. Надворі вже смеркалось, і пізнати жінку було важко. Василь зацікавився,— хто ж ця невідома, що одвідує Талашеву хату, і він вийшов із засідки, не спускаючи очей з жінки. Тулячись попід будинками, він пішов назирці за нею. Посеред села загубив її. Мов гінчак, що збився з заячого сліду, Василь крутився туди й сюди, потім вибіг на вулицю саме в той момент, коли та сама жіноча постать шаснула у ворота вїйтового двору. Тільки тепер він пізнав, що це Авгіня. Здивований і ще більше схвилюваний,

війт спинився, мов остовпілий. Чого вона ходила туди? Яке діло вона має там? У його заклятого ворога?! Війт розгубився зовсім. Шалена лють пронизала всю його істоту. Він рвучко рушив до свого двору, щоб не дати опам'ятатися зрадливій жінці і захопити її зненацька. Розлютований, стиснувши зуби, насупивши брови, переступив поріг своєї хати.

В Авгіні зіркі очі: вона побачила, як Василь ішов за нею назирці, і збагнула, що попалась і з-за цього буде велика колотнеча, а може й гірше. Викручуватися марно. Виправдуватись — але в чому? Вона ж ходила до баби Насті, що пряде для неї куделю. А хіба вона не має права ходити куди хоче? Що їй до того, що він заклятий ворог старого Талаша? А проте якийсь внутрішній голос їй заперечував — якщо він твій чоловік, то ти з чоловіком повинна спілки тримати. Та голос цей був дуже слабкий, і слухати його вона не хотіла. Отже, Авгіня спокійно, як людина, певна, що їй не минути лиха, зважувала, з якого боку і з якою силою навалиться на неї це лихо.

— Ти де була? — натискуючи на «де», спитав Василь, а зеленкуваті, повні підозріння очі його позирали на Авгіню. Вона старалася не дивитись на Василя і, тільки почувши грізний тон у його голосі, глянула на нього холодними, чужими й байдужими очима.

— А що тобі до того, де я була! І чого ти дивишся на мене, як той звір?.. Я не боюсь тебе! — Останні слова вона сказала підвищеним тоном.

— Кажі, де ти була, гадюко! — заgrimів на всю хату Василь, близько приступаючи до Авгіні.

Голос його відбивався в кожнім закутку хати і дуже налякав дітей. Як осичина, затремтіла Олесья. З німим криком, біла як полотно, кинулась вона до матері, міцно обняла її руками, щоб затулити її своїм ніжним дитячим тілом од батькової люті. Петрик і Гриць заніміли зі страху, причаїлися біля печі і поглядали на батьків переляканими очицями. Навіть дід Купріян сів на полу і підняв на Василя свої каламутні зелені очі.

— Чого їх там чорти мордують? — тихо промовив він. Хотів ще порадити Василеві взяти віжки та потягти ними жінку разів зо два, якщо вона винна, але не сказав цього і тільки потряс головою.

— Гіршої за тебе гадюки нема. Чого вишкірився,

як звір? Дітей на смерть перелякав. Чим вони винні? — спокійно, але твердо сказала Авгіня.

— Чого ти ходила в те розбійницьке гніздо?

Авгіня схопила клубок ниток і шпурнула ним у чорну Василеву бороду.

— Ось по що ходила. З'їж його!

Клубок ниток, кинутий Авгінею у вїята, відіграв роль холодного душа. Збитий з пантелику, Василь безтямно переводив очі то на клубок, то на Авгіню. Він сподівався дізнатися чогось більшого і страшнішого, а тут цей клубок ниток. Увесь запал його спав. Але зупинитись і визнати себе переможеним він не міг і продовжував сварку:

— А нащо ти носиш туди куделю?

— А ти що? Заборониш мені? — зухвало спитала Авгіня.

— І забороню! — тупнув ногою вїйт.

— Матусю, мовчи! — залементувала Олеся, відтискуючи матір своїм тендітним тілом, щоб віддалити її від Василя.

— Я не твоя підданка і не невільниця, щоб слухати твої заборони!

Вїйт широко розплющив очі.

— Де це ти набралася такої вільності? — Злий сміх почувся у вїйтовому запитанні.— Може і ти в ліс збираєшся?

— Та вже краще в ліс іти, ніж бути вїйтом, як ти.

Нова хвиля люті підняла вїята. Але тепер він уже не схибить — у нього є тверда лінія і він знає, як повести справу.

— Це ти в Талашів набралася такого розуму? Чи, може, Мартин тебе навчив?

Василь з новою силою відчув приплив люті до свого колишнього суперника. Авгіня теж, хоч із зовсім іншої причини, не могла байдуже поставитись до Мартинового імені.

— Хто б не вчив, аби навчив. А от тебе ніхто не навчить. І люди дивляться на тебе, як на вовка. Ти сам собі яму копаєш...

— Ти мені копаєш яму! — перебив її Василь.— Як ти смієш ходити до цих Талашів і товаришувати з ними? Хіба це люди? Розбійники, голодранці, злочинці! Чи тобі хліб мій господарський надокучив? Чи тобі нема в що одягнутись? Хто ж ти після цього?

— Що ти докоряєш мені своїм хлібом? — Очі Авгіні стали злі й холодні.— Хіба я не працювала, не зробила собі на хліб?

Вона заплакала і, змінивши голос, сказала:

— То нехай же він огнем піде, твій хліб і твоя одежа! Краще б я наймичкою лишилась!

— А, обжерлась! Наймитства захотіла? — Василеві губи потворно скривилися, чорна борода затремтіла.— То забирай своє ганчір'я і геть з моєї хати! Геть, щоб тут і не смерділо тобою! Не треба мені в хаті зрадниць і ворога! Геть!

Він схопив за плече Авгіню і щосили штурхнув її в двері.

Олеся, прилипши до матері, хитнулася разом з нею і стукнулася головою об одвірок. Вона схопилася рукою за голову, але не плакала і не кричала, а тільки вся трусилася, як у лихоманці. Петрусь і Гриць з плачем кинулися до матері і теж вчепилися рученятами за її одежу.

Така гірка кривда і така образа!

Нічого подібного не зробив би з Авгинею ніхто на світі. Вона сама злякалася не менш за Олеся. Вона з жахом глянула на розлютованого вїта, потім пригорнула до себе Олеся.

— Донечко моя! Голівку тобі забив цей звір!

— Матусю! Не треба сваритись! — докірливо тишенько сказала Олеся матері.

А Василь у запалі дикої люті кинувся до жердки, почав зривати Авгінину та Олесину одежу й кидати її під ноги.

— Забирайте своє дрантя і не мозольте мені очей! Годі!

Потім перекинув скриню, почав бити і топтати її підборами.

Авгіня мовчки наділа коротенький кожушок, накинула на голову теплу хустку, одягла Олеся.

— Ходім, донечко, нам тут нема місця.

Петрусь і Гриць зчинили лемент.

— Не йди, мамо!

— І ми з тобою!

— Геть на піч! — тупнув на них батько.

Хлопчики покірливо випустили з рук материн кожушок і, похнюпивши голови, подались до діда Купріяна і там почали голосно плакати.

— Не плачте, дітки! — промовила до них мати.— Я повернусь і вас заберу.

— А болячки не хочеш? — кричав Василь.— Буде з тебе твого дівчиська!

— Ну, це ми ще побачимо,— погроза чулася в голосі Авгіні.

Василь розчинив двері. Авгіня, не чекаючи нового штурхана, взяла за руку Олесю і вийшла за поріг у темряву зимового вечора.

Назавтра по селу Примаках,— так звалось село, де це діялось,— тільки й балачок було, що про Авгіню та про її сварку з вїтом Василем Бусогою. А надвечір того самого дня друга новина не менше здивувала Примаки: Талашева хата спустила, її покинули господарі.

27

У Савки Мільгуна виробився свій погляд на речі: краще спізнитися, ніж поспішити. Ось чому, попрощавшись із Максимом, не кваплячись посувався він до села Вепрів. Та й чого взагалі поспішати? Однаково, поспішай не поспішай, а свого не минеш. У Вепрах Савка спинився на деякий час, у нього були всі підстави для того, щоб побути там довше. По-перше, там було багато народу, покривдженого легіонерами: у Вепрах вони забили Кіндрата Буса, спалили Мартинову хату. Взагалі, легіонери обідрали Вепри, як липку. По-друге, у Вепрах у Савки були приятелі, давні спільники-конокради. Правда, справи ці не такі вже й почесні, щоб про них роздзвонювати, хоч би й при новій владі, але згадати про них у доброму товаристві за чаркою самогону все-таки можна. А Савці якраз і аванс вїт видав. Отже, у Вепрах Савка пробув днів зо три і, треба сказати, марно часу не гаяв: він і тут, правда, під великим секретом, казав, що хоче стати партизаном. Так захопився новою роллю, що й сам почав вірити в те, що казав. Але за цей час сюди, у Вепри, прийшла Талашева невістка і теж по секрету розповіла Мартиновій жінці про справжні Савчині наміри. Вепрівці, почувши це, дуже обурились, і невідомо, що сталося б з Савкою, якби не прийшов сюди Талашів Максим і не передав наказ свого батька направити Савку в Карначі до Цімоха Будзика. Таким поворотом спра-

ви всі лишилися задоволені: Максим, бо він виконав батьків наказ, і вепрівці, бо їм не треба було думати, що зробити з Савкою. Задоволений був і Савка: він був певен, що знайшов шляхи до виконання своїх завдань.

З Вепрів Савка, не затримуючись довше, подався до Карначів.

Цімох Будзик довго й уважно придивлявся до Савки Мільгуна. Савці було навіть трохи ніяково під гаким пронизливим поглядом Цімохових очей. Але він хоробро витримав цей допитливий погляд і сам, не змигнувши оком, поглядав на Цімоха.

— Так оце ти й є той самий Савка Мільгун? — спитав, нарешті, Будзик.

«До чого тут «той самий»?» — подумав Савка. У цих словах йому почувся якийсь натяк, і від нього кольнуло в серце.

— Як це «той самий»? Хіба є ще й не той самий Савка Мільгун і ти знаєш такого? — поцікавився Савка.

— Може й є, — багатозначно посміхнувся Цімох, і сміх не зовсім личив до його суворого погляду. — Здається, ніби я тебе десь бачив. — Цімох глянув на Савку.

— Може і я тебе десь бачив, — і Савка теж приглядався до Цімохового обличчя.

— А де ж було це «десь»? — спитав Цімох.

— Якщо не помиляюсь, то в Мозирі на печі їли царські калачі.

Савка натякав на мозирську тюрму. Він просидів там цілий рік, як засуджений за політичну справу — за поширення прокламацій. Річ ось у чому. Савка знав, що засуджені за «політику» користуються пошаною у населення. На цьому він побудував свою тактику. І останнім часом, ідучи красти коней, брав із собою і прокламації, які одного разу пощастило йому дістати. Савку спіймали як конокрада, але, оскільки у нього знайшли прокламації, його судили як «соціаліста-демократа».

Тепер Савка з ентузіазмом хвалився, що він «боровся» з царським режимом. Цімох Будзик, який відбув два роки арештантських рот за підпал панської стодоли, сидів як кримінальний злочинець.

— Так, так! Пам'ятаю, — резюмував спогади про минуле Цімох. — А тепер, значить, воювати з паном?

— Воювати, брат, до кінця воювати! — сказав Савка і рішуче кивнув головою.

— Ну, гаразд. Заведу я тебе до наших, познайомлю з нашим отаманом.

Дід Талаш, щасливо вирвавшись із свого полону, заходився коло справи Савки Мільгуна: що з ним робити? Дід вважав за краще поставити питання на обговорення партизанської громади, яка цими днями значно збільшилася. Надходила весна, партизанський рух ріс і поширювався. Сюди прийшов і Марко Балук. У нього була своя група відважних людей, йому треба було зв'язатися з партизанами діда Талаша й опрацювати план спільних дій.

Авторитет Марка Балука серед тутешніх партизанів був дуже високий. Марка привів Мартин Риль, і всі радо зустріли відважного командира. Дід Талаш міцно і довго тряс йому руку.

— Дай же, соколе, подивитися на тебе. Чув я, чув про Марка Балука! Шукав тебе, синку, еге ж: жінку твою спіткав випадково. Про тебе розмовляли.

Прихід Марка Балука, наближення весни і зростання партизанського руху висували цілий ряд нових питань, які треба було обговорити. Нарада відбулася в лісі. На нараді були — Марко Балук, Мартин Риль, Цімох Будзик, Нупрій, дід Талаш і кілька рядових партизанів. Обговорювали форми зв'язку між партизанами, обмірковували умовні знаки, щоб пізнавати своїх, говорили про вербування людей у партизани, про розподіл районів бойових дій. Коли всі ці питання було вирішено, виступив дід Талаш.

— А тепер, хлопці-молодці, розкажу вам одну річ, — почав він. — Пам'ятаєте, що казав нам товариш Букрій? Він казав, що до нас приставатимуть і наші вороги... Як він їх називав, забув.

— Провокатори, — підказали дідові.

— Так, так, вони. Василь Бусига з нашого села та його приятелі-багатії найняли злодія Савку Мільгуна, щоб він, прикинувшись нашою людиною, прийшов до нас як партизан-воєнка. Через цього злодія вони хочуть нас продати панам. Чуєте, що робиться? До чого додумалися, падлюки! Я сказав, щоб він прийшов до

Цімоха Будзика. А ти, Цімох, приведеш його до нас, нічого не кажучи про те, що ми все знаємо. Ну, а що ми з ним зробимо? Давайте гуртом поміркуємо.

Залунали обурені голоси. На Савку Мільгуна поспався справжній град крутих слів і жорстоких прокльонів. Нарешті все це вилилося в одностайний суворий присуд:

— Убити гада!

— Повісити зрадника!

— Та вже ж не помилювати його, — сказав старий Талаш. — Але за Савчиною спиною стоять ще лютіші наші вороги — сам війт Бусига, Бірка і Бруй. Що ж вони — божі онуки? Так їм і подарувати?

— І їм туди дорога! — почувлися грізні голоси.

Мартин Риль стояв похмурий. Думав про те, в якому середовищі живе Авгіня. Невже вона не знає про змову свого чоловіка і його приятелів? Не висловився також і Марко Балук.

— А як ти думаєш, синку? — спитав його дід Талаш.

Балук усміхнувся.

— А я, батьку, ось як думаю. Коли до нас прийде Савка і розкопає те, за чим прийшов, то його треба пустити.

— Як пустити, такого гада? — спитав Цімох Будзик.

— А ось слухайте.

Марка слухали з напруженою увагою.

— Савка піде і розкаже тому, хто послав його. А вони підуть і заявлять про це поліції. І Савка приведе сюди поліцію чи солдатів. Отут і треба підстергти й зустріти їх так, щоб ніхто з лісу не вернувся.

— А ти правду кажеш, синку. Еге ж! Золота в тебе голова.

Всім сподобалася Балукова вигадка, і вони гуртом взялися опрацьовувати весь план.

За кілька днів після цього Цімох привів Савку.

Дорогою він розповів йому, що партизанський отаман старий Талаш з меншим сином Панасом і з Мартином Рилем ховаються в лісі, ночують у курені. А курінь той зробили спеціально, щоб обдурити Савку, сподіваючись, що Мільгун розкаже про це війтові, а війт уже докладе зусиль, аби сюди прийшли легіонери, яких Савка напевне приведе.

Дід Талаш сидів у курені на дубовій колодці, пхав люлькою, випускаючи струмочки синього диму. У курені лежала солома й жорстке сіно. Кілька ряднин, скуйовджених і недбало розкиданих, свідчили про те, що тут ночують люди.

— Ось, батьку, привів я вояку! Хоче бути партизаном,— відрекомеңдував Цімох Савку Мільгуна.

— Добре, синку, добре!.. Ну, здоров, Савко! — Дід Талаш подав Савці руку.— Що ж потягло тебе на це діло?

— Несила терпіти — такі кривди чинять людям.

— А ти яку маєш кривду?

— Мене вони, сказати, і не покривдили. Тільки не можу спокійно дивитись, як над іншими знущаються. Ви ж знаєте. А про вас так багато говорять, що мені захотілося з вами бути, битися з панами на смерть. На біса вони здалися!

— Ну, гаразд. Ми тебе приймаємо, але пам'ятай — повинен слухатись. У нас по-військовому, строго. Дамо тобі доручення, мусиш його виконати.

— Все робитиму, що скажете! — Савка й оком не моргнув.

— Дуже добре. Так от спочатку ти повинен приглядатися до легіонерів, розвідувати, де їхнє військо, куди його гонять. Та гляди, синку, держи язик за зубами. Що знаєш про нас, нікому ані-ні.

— Певна річ, хіба я не знаю? — підхопив Савка.

— Ну, то поки що і все. Старайся, синку!

Савка крадькома оглянув курінь.

— І ви, батьку, самі тут живете? — поцікавився.

— Усяк буває: часом сам, а часом і в сусіди хто-небудь прийде. Приходь же сюди не пізніш як через три дні, розкажеш нам, що роздобудеш за цей час. Запізнишся, то може і не застанеш мене тут.

На цьому і скінчив дід Талаш своє побачення з Савкою.

Цімох провів Савку до перехрестя лісових доріг і там попрощався з ним. Заглибившись у думки, ішов Савка лісом. Уперше в житті його починав огортати страх, і він жахався тієї ролі, яку накиннули йому вїт та його товариші. В ньому почали ворухитися рештки совісті. В очах весь час стояв дід Талаш. Вчувався навіть голос його. Куди ж він, Савка, йде? По що йде? Що скаже? Скаже, де перебуває дід Талаш із сином

і з Мартином Рилем. Він просто продасть їх, як продавав колись крадених коней. Але одно скотина, а це ж живі люди, загнані в нетрі, мов дикі звірі, люди, які хочуть жити й які ніколи не знали доброго життя.

Був час, коли Савка хотів повернутися назад і розповісти Цімоху всю правду. Але ж він ще не так далеко зайшов у своєму злочинстві. Це трохи заспокоїло Савку. «Не все ще втрачено,— думав він.— Тільки що ж робити далі?» Ні до чого певного Савка не додумався. Там видніше буде. Поки що він може ще вибирати.

Була вже глибока ніч, коли Савка прийшов у Примаки, але по хатах ще де-не-де світилось. У Василевій хаті вогню не було. Савка зупинився, трохи постояв. Хотів постукати у вікно, та махнув рукою і пішов далі. А проте йому кортіло побачити вїйта і його приятелів. Треба було якось виплутатися з того прикрого становища, в якому опинився Савка, й вогник у вікнах Бірчиної хати притягнув його до себе, як нічного метелика. Крім того, Савка був голодний. І він зайшов до Бірки.

Господар відчинив йому двері. Савка переступив поріг і спинився. Стіл був накритий скатертиною. На столі стояла пляшка самогону, до половини випита, і закуска: смажене сало, квашена капуста. Вїйт сидів похмурий і чорний як ніч. Побачивши Савку, він трохи пожвавішав.

— Ну от, я вам і Савку привів,— урочисто сповістив Бірка.

— Ну, то сідай з нами.

Савка повісив шапку на вішалку. Кожуха не зняв, а тільки розстебнув: у хаті було тепло. Та й роздягатися йому не годилося: роздягатися можна тільки в товаристві рівних тобі людей. А чи може Савка рівнятися з ними, господарями-багатіями? Що таке Савка? Злодій, конокрад, людина, яку можна купувати і наймати на темні справи. І коли його посадили з собою за стіл, то тільки тому, що мали в ньому потребу. Все це тінню образи промайнуло в Савчиній голові.

Приступати відразу до діла, розпитувати, з чим Савка прийшов, ніхто першим не зважився. Перекидались малозначними словами й фразами, що нічого спільного не мали з Савчиною місією.

— Випий же, Савко, та закуси, ти, певно, голодний з дороги?

Бруй налив йому склянку самогону. Савка неспокійними і жадібними очима оглянув стіл з закускою. Не відриваючись, видудлив самогон і енергійно поставив склянку на стіл. Самогонна погань швидко розлилася по його жилах, стукнула в голову. Як вовк, ковтав він сало й набивав рот капустою. Капуста скрипіла і тріщала на зубах, а щелепи ворушились, як жорна.

Приятелі дивилися на Савку, бачили: він щось приніс. Савка чекав, коли його спитають про діло, і почував, що час уже починати цю розмову. Але в нього не було задалегідь обміркованого плану: такого звичаю Савка не мав. Він просто робив, діяв за натхненням, під впливом хвилини.

— А ми тебе, Савко, ждали, думали про тебе, непокоїлися за тебе,— першим по-діловому заговорив вїйт.— Ну, як же ти сходив? Що бачив, що чув? Розкажи.

Савка витер губи, нагнувся під стіл, дав порядок носові.

— Ждали мене? Думали про мене? Турбувалися за мене? Ех, Савко! Ти чуєш, у якій ти пошані, яка честь тобі? Нічого, ходив ногами, дивився очима, слухав вухами,— з гіркою іронією почав Савка. Василь і Бірка ніяково переглянулися. На хвилину запала тиша.

— Це все правильно. Але ж ми й самі знаємо, що ходив ти не головою,— в тон Савці озвався Бруй.

— А навіщо Савці голова? — таким самим тоном спитав Савка.— Навіщо вона йому? За Савку мудріші голови подумують. А Савчине діло — ноги збивати.

— Щось укусило тебе, Савко. Не в настрої ти. Випий ще.— Господар налив йому самогону. Савка відвів Бірчину руку з склянкою.

— Не хочу! — категорично заявив він. Його поведінка викликала загальний подив.

— Чого ти, Савко, бунтуєш? — строго звернувся до нього вїйт.— Кажи до ладу, коли з тобою люди говорять.

— Люди? Які люди? Хто люди — ви? Наволоч ви, а не люди! Я — гультьай і злодій, конокрад, пропадача людина... Я зовсім не людина. А ви і п'яти моєї не варті. Я крав і баришував кіньми, а ви баришуете людьми та своєю совістю. Ви — мерзота, погань. На вас плюнути і розтерти!

— Савко, ти розпустив язик. Ой, гляди! — погро-
зив йому Василь.

Що сталося з Савкою? Його поведінка серйозно по-
чала турбувати вїта і приятелів. Вони ще не втрачали
надії дізнатися про причину цієї чудної Савчиної по-
ведінки.

Але Савка затався, як камінь, він тільки лаявся,
ображав п'яну компанію як тільки міг.

Нарешті вїтові урвався терпець.

— Годі задаватися, Савко. Досить кумедій! Я зна-
йду спосіб примусити тебе говорити те, що треба.

— Ти примусиш мене говорити те, що треба? Го-
ворити про старого Талаша, про Мартина Ріля, де і як
їх знайти?.. Дзуськи, ідіть самі шукайте їх! А я вам
більше не слуга!

Савка встав і підпер кулаками боки, залишивши на
столі склянку і пляшку з недопитим самогоном. Куд-
лата Савчина голова зневажливо хиталась. Вїтові
зовсім не сподобалась така горда постать Савки. Гнів-
но поглядали на нього вїтові приятелі.

Вїт круто повернувся до Савки всією постаттю.

— Що ти тут коверзуєш? — крикнув він на Сав-
ку.— Сідай!

Тієї ж миті він схопив Савку за плечі і дуже на-
тиснув, щоб посадити його на лаву. Той рвучко скинув
угору руки і ліктем міцно ударив вїта по носі.

— Геть, панський попихачу!

Василь не стерпів цієї образи. Розмахнувся і заці-
див Савці в зуби. Зчинився гвалт, крик. Вони зчепи-
лися в один клубок. Савка схопив зі столу ніж з гост-
рим кінцем і встромив вїтові в бік. Вїт похитнувся,
зблід і осів, схопившись за бік, а Савка з усієї сили
пхнув стіл. Стіл, загуркотівши, перекинувся, а Савка,
перескочивши через нього, схопив свою шапку і ки-
нувсь у двері, за ним побігли Бірка та Бруй.

— Держи, держи його! Рятуйте! — кричали вони,
і цей крик котився в густій темряві поліської ночі,
будячи і тривожачи сонне село.

Савка, напевне, утік би, якби за ним не гналися
разом з господарями і собаки. Його наздогнали й оглу-
шили кілком, звалили з ніг, били і м'яли, а потім,

ледве живого, притягли в Бірчину хату, де вїтові тим часом промивали і зав'язували рану. Рана, як виявилося, була неглибока і не дуже страшна, хоч ніж і зачепив йому край печінки. Але вїт знайшов у собі сили, щоб наказати приставити Савку куди треба і повідомити, що Савка має зносини з повстанцями, знає, де вони ховаються.

Для жандармів Савка Мільгун являв собою дуже цікаву і потрібну знахідку. Ось чому, коли там довідалися, куди і чого Савка ходив, керівники контррозвідки ухвалили зразу допитати Савку та вжити всяких засобів, щоб добитися від нього потрібних відомостей. Савці наділи наручники, оточили його конвоєм і привели до слідчого.

Коли Савка окинув оком кімнату з її дивовижною обстановкою та з приладдям, про призначення якого з тремтінням у серці міг тільки здогадуватися, настроїв його підупав, і йому стало моторошно, хоч на своєму життєвому шляху він пройшов не одну камеру для допитів.

Кімната ця була досить простора. Посередині стояв великий грубий стіл, за яким сиділо три чоловіки. Один з них, рудий, товстопикий, особливо впадав у око своїм жорстоким обличчям і тупою холодністю. Другий був куценський і швидкий, з кривим носом і гладенько виголений. На губах його бігала солоденька усмішка, він увесь ворухився, хитався, здавалося, що він ладен пролізти у найменшу щілинку. Третій, довгий, худий і похмурий, з землистим кольором обличчя, сидів над якимсь папірцем, заглибившись у читання, і робив на папірці де-не-де помітки. Збоку в стіні видно було ще одні двері, вузькі і низькі, що наводили страх і невеселі думки.

Кілька хвилин на Савку не звертали уваги. Ті, що сиділи за столом, зрідка перекидалися між собою глухими фразами та кивали головами на знак згоди. Вся ця обстановка і таємничі розмови пригнічували й лякали Савку. Він стояв не ворухачись, дивився в одну точку, щоб показати свою цілковиту покірливість, та зі страхом чекав, з якого боку і з якою силою піднімуть над ним обух. Його думки, вибиті з своєї колії цим несподіваним випадком, перебігали з одного на друге, щоб розв'язати цілу низку неспокійних питань.

Нарешті рудий, як видно, старший між ними,

підвів голову і витріщив на Савку свої пронизливі очі. Дивився з хвилину, ніби чарував його.

— Іди сюди! — тихо, але владно наказав він.

Савка, пом'ятий і побитий, у синяках і з наручниками, ступив кроків зо два до стола і спинився.

Швидкий придивлявся до Савки мишачими очицями. Він, як і раніш, солоденько усміхався.

— Де це тебе так побили? — співчутливо спитав він.

Від хвилювання і від усього пережитого за останній час у Савки пересохло в роті і голос його хрипів.

— Випивали і побилися, — коротко відповів Савка і подумав, що не варт багато розмовляти, щоб не заплутатися. Треба тільки відповідати на запитання. Так радили робити і ті люди, що пройшли практику допитів.

— Випивали і побилися! — повторив швидкий і дуже хитро і значущо всміхнувся, і цей усміх ніби промовляв: «Розкажуй, розкажуй! А ми знаємо щось інше і далеко гірше».

Потім почав допитувати рудий. Ставив одно питання за одним:

— Як звать?

— Скільки років?

— Яке заняття?

— Чи судився?

— За що судився?

Всі ці звичайні питання були вже для Савки не нові. Але й на ці нескладні питання він відповідав навмисно трохи плутано, прикидаючись дурнуватим: Савка знав, що попереду ще складніші питання. Їх негайно і поставив йому рудий.

— Ти визнаєш нову владу?

Савка подумав і сказав:

— Визнаю!

В таких умовах Савці важко було не визнати.

— Ти знаєш, — вів далі рудий, — що війт — урядова особа. — Що ж примусило тебе зробити замах на війта?

— Замах? — здивувався Савка. — Ніякого замаху не було, і в думці в мене цього не було.

— Але ножа в бік ти йому встромив?

— Я цього не пам'ятаю.

— Але ти пам'ятаєш, що випивали й побилися? —

солоденько усміхаючись, нагадав Савці його слова швидкий.

— Я це пам'ятаю, але як побились, чи кидавсь я на війта з ножем, цього не пам'ятаю.

— А з-за чого у вас вийшла бійка?

Це питання було для Савки небезпечно. Щоб дати на нього відповідь, треба було багато чого розповісти. А Савка не знав, як поінформовані його слідчі. Краще обережніше, а далі видніше буде.

— Я був п'яний і нічого не пам'ятаю,— вхопився Савка за пияцтво.

Швидкий не спускав з Савки очей, і тепер, коли Савка послався на те, що не пам'ятає, він так хитро посміхнувся, і ця посмішка була така виразна, що Савці стало ніяково: він побачив, що йому не вірять.

— Ну, то я тобі нагадаю,— сказав рудий. І розказав про Савчину розмову з війтом та його приятелями. Савка зрозумів, що слідчим відомо все. Він удався до хитрощів — самому розповісти про все, не казати тільки про зустріч з Цімохом Будзиком та з дідом Талашем, щоб про всяк випадок застрахуватись і від них. Він так і зробив.

Савку слухали уважно. Коли він скінчив, його навіть похвалили за те, що він узявся за добру справу — за справу викриття злочинців і ворогів нового порядку.

Вони сподівалися почути від Савки ще багато чого. Але Савка скінчив.

З хвилину помовчали. Рудий, поглядаючи на Савку, потарабанив пальцями по столу. У швидкого був такий вигляд, наче він тільки-но зібрався слухати щось дуже цікаве, а Савка так недоречно урвав своє оповідання. Навіть довгий наставив вуха. Швидкий, не дочекавшись од Савки кінця оповідання, підсумував те, що встановило слідство.

— Вважаємо за безперечно встановлене, що замах на вбивство особи урядової з твого боку був... Так і запишіть, пане,— повернув він кривого носа до довготелесої і похмурої людини.

— Отже, замах на вбивство — встановлений факт,— знову сказав швидкий, звертаючись до Савки,— одного цього досить, щоб за законом воєнного часу тебе повісити. З твоїх свідчень виходить ясно і логічно, що ти мав стосунок з повстанцями проти уряду, і ти це затаїв. А з цього виходить, що ти спів-

чуваеш злочинцям і покривасеш їх, інакше кажучи — ти теж такий самий злочинець і вдруге заслуговуєш того, щоб послати тебе на шибеницю. Так, так. Але ти ще можеш врятуватися, якщо розповіси нам, де злочинці, з якими ти бачився, і допоможеш зловити їх.

Савка попав у скрутне становище. Проте він був певен, що його беруть «на зихер», як кажуть арештанти. Він затався і вперто заперечував, що бачився з повстанцями і говорив з ними. Довго билися з ним на цьому пункті пани слідчі. Налягали на нього то вмовляннями, то обіцянками, то погрозами, умовляли різними способами. А Савка твердив своє:

— Не знаю. Не бачив.

Тоді рудий круто змінив тактику допиту. Він раптом скочив на ноги, обличчя його почервоніло. Як довбнею, грюкнув кулаком по столу і крикнув:

— Брешеш, паскуднику! Але ми допитаємо тебе інакше.

Він схопився з-за столу і злісно попростував до вузьких і низьких дверей. Стукнув голосно двічі в двері і гукнув:

— Адольфе!

У ту ж мить двері відчинилися. Пригнувши голову, височезний здоровило переступив поріг і опинився в кімнаті.

— Слухаю пана! — прогрімів його голос.

Рудий кивнув на Савку.

— Бери його!

Савка і не оглянувся, як його схопили залізні руки і потягли до того страшного приладу, який ще спочатку привернув його увагу. На мить він знепритомнів. Опам'ятавшись, відчув нестерпний біль, дико закричав і знову зомлів. Прийшовши до пам'яті, побачив, що лежить на підлозі, а біля нього стоїть страшний Адольф, рудий і швидкий.

Савка тупо глянув на них.

— Скажеш, де повстанці?

— Не знаю, — відповів Савка.

Він думає, що тепер йому повірять, але рудий знову крикнув:

— Адольфе!

Савка відчув, що сили у нього більше не вистачить, і здався.

Три пари добрих коней швидко летять по лісових дорогах і греблях між болотами. В санях сидять незнайомі люди, як видно, здалека. На трьох підводах їх тринадцять чоловік. І народ усе міцний, молодий, здоровий, мов підбраний.

На вигляд вони хуторяни середнього стану. І поводяться пристойно, поважно. Куди вони їдуть? Чи не в гості куди-небудь на хутір?

Цікаво тільки, що їдуть самі чоловіки. Але ніч укриває їх своєю темрявою від погляду цікавих. Хіба коли-не-коли зустрічний подорожній, запізнившись у дорозі, зійшовши на край шляху, проведе їх цікавим оком та сам себе спитає: «Що воно за люди?» І ніяк не здогадається, що ці люди — переодягнені легіонери, а серед них Савка Мільгун. Він показує їм дорогу в ліс, де на «гостей» чекали дід Талаш і його товариші.

Савка почуває себе кепсько і не тому, що його дуже катували, розтягували йому жили і кістки, а тому, що його волю, впертість зламали, примусили робити так, як їм треба було. Савка хотів був розійтися з Василем Бусигою та його приятелями, відмовитись од тієї брудної ролі, на яку його спокусили. Якось би перебивався, жив без їхньої ласки. Та сталося інакше. І страшно Савці того лісу, де він розмовляв з дідом. І сам дід в очах стоїть, і у вухах лунають його слова: «Держи язик за зубами». Та Савка й не хотів виказувати партизанів, він аж сам жахнувся огидності тієї справи, за яку так легковажно взявся. А може, там нікого й не буде? От було б добре, якби порожній був курінь! І рудий нічого не зробить з ним, якщо курінь знайдуть порожнім: не прив'язати ж було Савці діда Талаша. А сліди його знайдуть. Савка не думав, що буде далі, коли повернуться з лісу. Не думав навіть про те, що він — невільник, що з рук його не знято наручники: їх знімуть тоді, коли Савка покаже курінь, де переховуються небезпечні ватажки повстанців — так йому обіцяли. Та Савка не вірить їм.

Але тепер за кожним його рухом пильно стежать дві пари очей. Дві руки держать напідготові револьвери. Досить Савці тільки поворухнутись трохи більше ніж треба або подати голос людям про те, що він — невільник, як його одразу вб'ють, мов собаку. А може, спробувати дати драла в ліс? Ніч, ліс, глушина. Може, вирветься, втече?

Погано почуває себе Савка, а все тому, що не додумує своїх думок, покладається на щасливий випадок, мовляв, якось та буде. Боїться Савка того лісу. Ні, не лісу, страшніший над усе суд людський. Скоро вже й прийдуть. Незабаром дорога скінчиться, треба йти пішки.

Передня підвода спиняється. Дві інші під'їжджають близенько до першої і теж спиняються. Три кілометри до того місця, де стоїть курінь старого отамана. Старшим у загоні рудий.

— До зброї! — тихо командує він.

Легіонери беруть гвинтівки, револьвери, закладають патрони і вилазять з саней. Рушають з місця, ідуть розтягнутим цепом один за одним вузькою лісовою стежкою. Попереду Савка і два його вартові. З нього не спускають очей. Ідуть якнайтихше, ступають обережно, щоб не чути було. А ліс, повитий темрявою, чуйно ловить кожен звук, кожен шелест. Ліс мовчить глухо, як німий. Здається, порожньо в ньому, безлюдно і мертво. Та це тільки видимість тиші і змертвіння. В цій упертості нічної темряви в лісі сновігають як тіні невідомі люди, прошиваючи її очима. Вони вже знають — у лісі їхній смертельний ворог. Пошепки передають один одному добуті відомості про ворога і стягують своє кільце.

А ворог наближається. Савчині очі тривожно і неспокійно вдивляються туди, де стоїть курінь. Підкрадаються вже з годину. Курінь має бути близько, і раптом — у лісі блиснув вогник. Вогник мигає, як вовче око, в нічній темряві під дахом лісу. Ех, старий, старий, подумав Савка. Сам допомагаєш ворогові, полегшуєш йому завдання. Савка тремтить, як у гарячці, руки у нього трусяться.

— Тут! — шепоче він і показує на маленьку, боязку червону цятку.

Спиняються.

Савка з двома своїми конвойними лишається позаду. Савчина місія, погана, зрадницька місія, скінчена. А десять чоловік під командою рудого йдуть далі, розходяться кільцем, здала охоплюють цим кільцем курінь і лагідний мирний вогник біля нього.

Моторошно, до болю напружено минають хвилини, довгі, нудні. В міру того, як звужується кільце навколо куреня, конвойні підштовхують Савку — ноги не хо-

чуть служити йому, дерев'яніють. Із куреня вже нікто не втече — легіонери щільно оточили його.

Нестерпно довго тягнеться кожна хвилина. Блимнув білий блиск: шпигуни ліхтариками освітили курінь. У курені порожньо, лишилося тільки жорстке сіно і кілька старих ряднин.

Рудий і його команда сходяться до купи, метушаться біля вогника, щось говорять. Вони розчаровані, збентежені: проклятий повстанець зник, як лихий дух! А він тут був, недавно був!

Рудий обмірковує план найближчих дій.

Він ладен уже дати новий наказ, та раптом, як порох, запалав огонь збоку від куреня, і полум'я швидко знялося до половини лісу, обвило його суччя і гілля. Так само раптово і несподівано спалахнуло з другого боку лісу.

Курінь і ліс навколо куреня освітились, як літнім південним сонцем. Це Цімох Будзик, фахівець у підпалах, влаштував таку ілюмінацію.

— Складай зброю! — як грім, почувся чийсь страшний голос.

— Складай зброю! — як луна підхопив потік людських голосів. З усіх боків, з берегів темряви, відсунутої і згущеної вогнями, ринули партизани, тримаючи гвинтівки, як для штикового бою, оточили густою стіною рудого та його команду. Мовчки і покірно складали свою зброю.

— А ми вас давно ждемо! — сказав старий отаман, і недобра посмішка розсунула його губи й освітила суворе обличчя.

— А це той, що мене арештував! — крикнув Панас, протискуючись ближче до вогню і показуючи на рудого.

Савка впав у сніг. Ззаду набігли партизани, обеззброїли всіх і повели до куреня.

Тут же відбувся і партизанський суд. Судили гуртом. Кілька залпів були відповіддю на вирок суду.

Савку судили окремо, судили уважно і довго. В лісі знали, що Савка засадив ніж у бік вїттові, що Савку віддали до рук легіонерів. У Савки на руках були наручники, на обличчі синяки, а на шиї сліди катувань. Та не було згоди в поглядах суддів. Одні стояли, щоб Савку виправдати, інші — щоб суворо засудити.

Нарешті ухвалили: віддати справу на вирішення дідові Талашу і Мартину Рилію.

Дід Талаш подивився на Савку, дивився довго, докірливо, а потім сказав:

— Іди, іди геть, щоб очі мої тебе не бачили!.. Живи!.. — І спитав Мартина: — Ти згоден?

Мартин мовчки кивнув головою.

29

Несподіваний мороз, що раптом впав на Полісся після кількох тихих і м'яких днів наприкінці зими, продержався недовго. Погода змінилась одразу. Повітря стало тепле і лагідне, а над болотами й полями звисла синя хмара-смуга — ознака тепла і відлиги. Осів глибокий сніг по лісах і болотах. Лагідно колихнув південний вітер обмерзле гілля, обтрусив снігове вкриття, з піснею на весняний лад пролетів над задубілими чагарниками, з вістю про весну метнувся по солом'яних стріхах селянських хат. Веселіше глянули на світ визволені від холоду дерева, радісно відгукнулися густим шумом на спів теплого вітру. Заплакала зима мільйонами сліз. Розм'яклий, насичений водою сніг купами поповз із солом'яних стріх, тривожним шепотом порушуючи тишу, а на вулицях і дорогах рушили в свою путь перші весняні струмки. Гімнами весні дзвінко задзвеніли пісні жайворонків. У всьому відчувалося наближення весни, ранньої і дружної.

Весна — молодий, бурхливий вир життя, навальний неспокійний рух у невідомі простори, широкі і неясні, як їх серпанкова далечінь, рух, якому підпорядковуються люди і жива природа. А весни на Поліссі чекали із страхом і тривогою... «Що принесе весна?» — передчуваючи важливі події, питали люди і потай готувалися до них.

Жзавіше повели свою роботу військові штаби: змінювали позиції, перегруповуючи живу силу, підвозили на фронт гармати і бронемашини, намацували найслабкіші й найбільочіші місця свого противника, комбінували, будували плани, щоб ошукати його і при першій же нагоді вдарити там, де він найменше сподівався. Але підготовка до війни провадилась і по інших лініях, не військового характеру.

Біля городищенського костюлу з самого ранку — величезний рух і скупчення народу. Площа, найближчі двори і задвірки заставлені кіньми, підводами. З близьких і далеких місць, фільварків, маєтків, хуторів і висілків з'їхалися пани, панки і проста шляхта. Дзвони гули на всю округу. Після відправи пани і духовні особи зустрілися за склянкою чаю і вели розмови про боротьбу з більшовиками. Пани говорили також про те, що тільки-но просохнуть дороги, військо виступить у похід.

Весна, почавшись раптово, за кілька днів змінила поліський краєвид. Болота обернулися на суцільні водяні пустелі, де сумно стирчали поруділі купини з сухою торішньою травою, голі кущі лози та високі, засохлі вільхи, що сумовито піднімали вгору своє підгниле чорне суччя. Тільки темні пущі були суворі, навіть непривітно похмурі, затаюючи у своїх нетрях звірячі лігва, непрохідні трясовини, річки, озерця, піщані горби-острови, вузькі проходи, дороги з безконечними бродами і широчезні річки снігової води, що рухливою, хоч і повільною лавиною переливалися з болота в болото темними низинами, прямуючи до Прип'яті.

Але які веселі і привітні тепер узлісся цих пущ, де кожна п'ядь землі, пригріта весняним сонцем, оживає й красується молодою зеленню! Заворушилися мурашки, різноманітні жучки, комахи, такі манісінькі, що треба пильно придивлятися, аби побачити їхню радісну метушню на кожному зігрітому сонцем шматочку землі, на сухих билинках, на корі давно згнилого дерева. А повітря дзвенить пташиним гомоном, криками, клопотанням про пристановище, де б можна було оселитися надовго — до холодів, до осінньої сльоти. Відроджується земля, оживає природа, і радісний гомін життя наповнює старий ліс.

Гуляє повідь, відбиваючи в собі чисте небо і яскраве сонце. Наче острівці, де-не-де розкидані людські селища. І тихо в них, не видно людини.

Причаїлося поліське село. Але це тільки видимість тиші і спокою. По водяній пустелі шмигають бистрі гостроносі човни і легкі чайки-душогубки. В цих човнах ширяють од села до села суворі, мовчазні сини Полісся, потурбовані, вибиті з колії життя навалюю ненависних окупантів. Пильно вдивляються вони в далечінь залитих водою боліт і шмигають між кущами,

крадуться попід високими сухими очеретами. Під темним дахом похмурих лісів таяться грізні задуми повсталого селянства. Таємна змова ховається під стріхами занедбаних хат. Чуйно ловить звуки насторожене вухо, і зірко вдивляється в далечинь пильне око...

Надходить весна. Що несе вона з собою?

30

Сколихнулося Полісся...

Болото болоту, ліс лісові передавали тривожний відгомін невиразного шуму. Боязко затремтіло молоде листя на гнучких гілках. Купчасті берізки щойно ожили і, облямовуючи високий бір живим вінком свіжої, пахучої зелені, стояли в задумливій німоті, немов прислухалися до цього незвичайного далекого гуркоту, від якого колихалося тихе, пригріте сонцем повітря і здригалася земля, передаючи це здригання деревам і молодому листю. А коли по лісу проходив лагідний вітер, то і гіллячко, і листя на ньому легенько колихались і пошепки питали у вітру: «Що? Що? Що?» Навіть стрункі черногузи завмирили край боліт і тривожно прислухалися до дивовижного гуркоту. А гуркіт той бентежив звірів і птахів. Старі вепри вирушали глибше в дикі пущі і вели за собою своє молоде покоління.

Земля наче стогнала від болю. Люди ловили вухом далекі, глухі перегуки гармат, боязко хитали головами і промовляли:

— Почалося!

І перед їхніми очима малювались картини боїв та перемог.

Селянська турбота про завтрашній день ставила на порядок денний цілий ряд хвилюючих питань. І люди в тиші своїх темних лісових закутків міркували, як приховати мізерний запас хліба.

— Легіонери йдуть! — передавали з двора у двір, із села в село.

Люди хапалися до роботи, аби використати, поки не пізно, кожну годину, віддати землі на приріст хоч невеличку кількість зерна і картоплі, а решту сховати, щоб не відібрали непрохані гості.

Хоч і знали всі і сподівались, що навесні почнеться з новою силою війна, та коли вона прийшла і принесла вісті про воєнні дії, це глибоко стривожило і схвилювало народ. Що то буде? Чим скінчиться ця війна?

Тижнів зо два провалявся в постелі Василь Бусига. Він думав весь час про те, що попав у смугу невдач. Не було ладу в його хаті. Вигнав жінку. Мартин Риль, в арешті якого не остання роль належить війтові, втік з-під конвою. Діда Талаша, незважаючи на всі старання, ніяк не вдається зловити. Савка Мільгун несподівано змінив свою поведінку і вчинив бешкет та ще й штрикнув його, вїта, ножем. Тепер і Савка кудись зник. Вїт знав, що Савка повів контррозвідку в ліс і її всю до одного чоловіка там розстріляли. Неприбрані трупи познаходили в лісі, але Савки між ними не було. Все це наводило на думку, що окупантам у лісі наставили пастку. Але як це сталося? Яку роль у цьому відіграв Савка? Ось питання, що мучили і непокоїли вїта, заслоняли всі інші.

Василь Бусига ходить похмурий. Він почорнів і змарнів. У хаті в нього порожньо. Дід Купріян, очевидно, засуджує його круту розправу з жінкою. Дід Купріян тримається своєї думки, що треба було трохи відшмагати жінку віжками, коли вона завинила, і на тому скінчити. Але хто послухає старого? Йому шкода Василя, але хто пожаліє його, старого? Хто прислухається до його слова?

Заходила сюди Авгіня тоді, як Василь був у лікарні.

— Ну, от і добре, що ти прийшла,— так зустрів її старий Купріян.

Дід Купріян вважав, що Авгіня вже передумала. Їй треба повернутись і помиритися з Василем, тим більше, що з ним сталося таке лихо.

— Він не кликав мене, чого я вертатимусь? — відповіла Авгіня. А потім додала твердо і рішуче.— Якби і просив, і молив мене повернутись, однаково я не житиму в нього.

Дід трясє головою.

— Не треба так затинатись, Авгіню! Чого не буває між чоловіком і жінкою.

— Він докоряє хлібом, ніби я не працювала. То не хочу ж я ні хліба, ні одежі, ні його багатства. Хай воно провалиться!

— То чого ж ти прийшла? — не зрозумів дід Купріян.

— Прийшла забрати те, що принесла з собою з дому, та хліба дітям взяти. Годувати ж їх треба.

Дід Купріян мовчав. Він знав, що дітям треба їсти. Але він знав також, що коли Авгіня візьме хліб, а він їй дозволить, то стане ніби її спільником і змовником проти Василя. Його онуки, тільки-но батька забрали до лікарні, повтікали до матері.

Але Авгіню не вмовиш. Затялася молодиця на своєму і ні з місця. Дід безпорадно тряс головою, розводив руками. Ну, що їй сказати? А дітей, правда, годувати треба... Хай роблять як хочуть.

Авгіня забрала свою скриню, торбу крупів та два мішки борошна і поклала в сани. Дід Купріян чи то з жалю, чи так чого сказав:

— Та візьми вже й сала.

Про все це він потім розповів Василеві.

Що думав Василь — не знати, але не обізвався жодним словом.

Та й не до того йому було. Найбільше непокоїли його Савка, дід Талаш і Мартин Риль. Поки не покінчить з ними, не буде йому спокою.

І не тільки вїйта непокоїв Савка. Думали про нього й вїйтові приятелі. От тобі й Савка! Так закрутив справу, що краще було б з ним і не зв'язуватися. Не жарти: дванадцять легіонерів уложили в лісі партизани. Як видно, сила в них там немала. А що коли Савка розкрив їхні таємниці?

Вїйтова хата велика. Тепер вона навіть справляє враження порожньої, хоч добра в ній немало. Бракує живих людей. Не видно господині, а без жінки од порожньої хати віє сумом. Не видно жвавих дітлахів, не чути їхнього щебетання. Тихо у вїйтовій хаті, і ця тиша нагадує мовчазність могили. Дід Купріян лежить на полу біля печі. Застигла стара кров. Недовго йому лишилося жити, завершується його життєва путь. Сам вїйт сновигає по хаті, думає. Похмурий. Його гнітить самотність, він відчуває, що не тільки жінка, а майже все село відсахнулось од нього, бо він став на ворожий шлях. Почуття приреченості ні на хвилину не кидає Василя.

Він трохи веселішає, коли двері відчинились і поріг переступили Кіндрат Бірка та Симон Бруй.

— Ну, як ся маєш, Василю?

Бірка, а потім Бруй потискують йому руку.

Це «ну, як ся маєш, Василю?» звучить сьогодні не так, як звучало раніше.

Спочатку розмова не в'язалася, і тільки коли господар поставив на стіл пляшку, вона пожвавішала.

— А проте незрозуміло, куди подівся Савка? — озивається Бірка.

— Біс його знає, — знизує плечима вїйт.

— А чи не думаєте ви, що він примазався до повстанців? — знову питає Бірка.

— Від Савки всього можна сподіватися, — каже Бруй. — Де йому більше дадуть, туди він і піде.

— Шкода, що про це раніше не подумали, — докірливо каже вїйт і додає: — Тут, знаєте, ось що цікаво: чому він не хотів казати, що бачився з партизанами і розмовляв з ними.

— Та це ясно, чому, — каже Бруй. — Раз він уже пішов з ними заодно, то й не хотів їх виказувати. А може й побоявся.

— Це могло бути, — погодився Василь, — але справа показує інше. Як могло статися, що дванадцять чоловік поїхали туди і ніхто назад не повернувся? Виходить, ті сподівалися, що приїдуть їх брати, і підготувалися добре... Чим ви це поясните?

Бруй і Бірка мовчать.

— Біс його знає, як воно там було, — розводить руками Бруй.

— Ось у цьому все лихо, що діло це темне. Припустімо, — міркує далі вїйт, — Савка виказав наші таємниці. Раз сила у них була, то вони веліли Савці: «Йди і веди їх сюди». Але ж чому тоді Савка нам не сказав нічого?

— Ти думаєш, що Савка не видав їм нашої змови? — питає вїйта Бірка.

— Важко тут щось певне сказати. Але сама справа показує, що він не говорив про це.

Бруй зітхнув і сказав притишеним голосом:

— Для мене тепер ясно одне: не Савка, а хтось інший переказав Талашеві і про Савку, і про нас.

Ці слова справили враження грому на Василя. Обличчя його потемніло. Він згадав Авгіню, згадав той вечір, коли вона виходила з Талашевої хати.

Війт похмуро мовчить. Не зважається висловити страшну здогадку і його приятель Бірка.

31

На окупованій території Полісся загарбники проводили мобілізацію, відправляючи в глибокий тил білоруську молодь. Цим заходом вони сподівались обмежити широкий розмах партизанського руху. Але переважна більшість білорусів, що підлягала мобілізації, замість того, щоб з'являтися на збірні пункти, зразу шугнула в ліси, а ті, яких вдалося взяти силою, цілими групами тікали з казарм кожного слушного моменту. Часом їх ловили, жорстоко карали, проте це не зупиняло потоку дезертирів. Весняна пора, тепло і лісові нетрі сприяли людям, які не хотіли бути посібниками ворогів. У лісах ставало все більше людей, на яких упала панська неласка. Ліси стали їхньою школою боротьби за свободу і незалежність. Тут же провадили велику роботу більшовики-підпільники, згуртовуючи людей, роз'яснюючи їм цілі боротьби і політику загарбників. Росла і множилась партизанська армія, утруднюючи кожен крок ненависного ворога.

На піщаному горбку край лісу, де розсипались, як овечки на паші, молоді, розлогі сосонки, тихо, затишно і гарно. З одного боку розкинулося широке поле, оточене лісом і стиснуте з боків сосняком. З другого боку горбка стоїть мішаний ліс, густий, похмурий. І це поле, і цей ліс теж оточені непрохідними болотами. З усіх боків цей горбок — чудова позиція: ти стоїш на ньому, і ніхто тебе не бачить, а сам бачиш і поле, і дорогу в полі, і всі підходи.

Ось чому дід Талаш і обрав це місце для свого тимчасового притулку. Але тепер дід Талаш тут не сам: з ним нерозлучний його друг і товариш Мартин Риль. І не тільки для того, щоб згаяти час, прийшов сюди дід Талаш і Мартин Риль: сюди повинні зійтися й інші їхні товариші — Цімох Будзик, Микита Самок і Кузьма Ладига з Вєпрів. Може, навіть доведеться провести великі збори — є дуже важливі питання, що їх треба обговорити. Треба ж, нарешті, починати серйознішу роботу. Сюди ж таки приходять свої люди з різними новинами і звістками.

Зовні дід Талаш схожий тепер на військового. На голові красується червоноармійська шапка. Замість латаного, засмальцьованого і витертого кожуха він носить мундир військового крою. І на ногах у нього не личаки, а елегантні чоботи і штани з доброго сукна, та ще із лампасами, як у козака або генерала. Це все йому до лиця, та й самим партизанам надзвичайно імponує.

Мартин Риль, спершись на лікоть, лежить боком на теплому моріжку. Думки його блукають десь далеко від цього горбка.

— І коли це ми, бісового батька, до роботи візьмемося? Саме час сівби, — уголос думає Мартин.

— Будемо живі, то й коло землі походимо, голубе, авжеж! А тепер нехай жінки та хто дома лишився справляються з роботою. А наша робота, голубе, — тільки воювати.

— Тепер куди більше розгону, — озивається Максим, — навесні і сам чорт нам не брат. Знай тільки ліс та вибери добру годину, щоб з лісу показатися...

— Почекай трохи, голубе: буде кінець окупантам, — авторитетно і значущо відповідає дід Талаш.

Важко навіть здогадатися, на що натякає старий. Може, він має на увазі широкі партизанські операції? Так воно і є, але не тільки на це сподівається дід Талаш. Він до останнього часу не втрачав зв'язку з Червоною Армією і знав, що скоро окупанти на власній спині відчують її могутні удари.

— Хтось вийшов з лісу, — підняв голову Мартин і показує на дорогу, що перетинала поле.

Дід Талаш і Мартин вдивляються в людську постать. Людина спинилася, стоїть, роздивляється.

— Видно, не наш, — каже Мартин.

— Ну, то будемо знати: на дорозі стоїть варта, — спокійно відповідає дід Талаш.

Невідома людина виходить з лісу, йде дорогою, переходить поле.

Дід Талаш з Мартином мовчать, не спускаючи очей з незнайомця. Той іде розміреною, рівною ходою.

Ще кілька хвилин — і він у лісі.

— Я наче десь бачив цього чоловіка: така сама постать, і хода така, — пригадує дід Талаш і не може пригадати, де бачив він цю людину.

— Може, Савка? — посміхнувся Мартин.

— Савка? Ні, це не Савка... А знаєш, Савка і не така вже пропаща людина. Адже він не сказав Василеві про нас. З ножем кинувся, бік пропоров. Шкода тільки, що на смерть не заколов гада. Ну, ми з ним ще поквитаємось.

— А скажіть, дядьку Талаш, відки ви довідалися про Савчину змову з Василем та з його поплічниками?

Дід Талаш кілька хвилин дивиться на Мартина, мовчить.

— Мене дуже просили не казати про цю людину, що видала їхню змову, але тобі я скажу: це передала Авгіня, Василева жінка.

Мартин трохи здригнувся, але постарався сховати від діда своє хвилювання.

— Цікаво! — спокійно, навіть недбало озивається Мартин.

— Але ти нікому про це не скажеш? — питає дід Талаш і хитрувато дивиться у вічі Мартинові.

Мартин не встиг відповісти: від лісу почулося глухе тупання ніг по м'якій землі. Дід Талаш і Мартин повернули туди голови. З-за густого сосняка раптом вистромилися дві постаті: вартовий партизан з гвинтівкою і незнайомиць, що йшов дорогою через поле.

Глянув дід Талаш на незнайомого, й на обличчі враз засвітилась усмішка. Швиденько, як хлопець, він підвівся на ноги, кинувся їм назустріч.

— Товаришу Непомітний, здоровенькі були! — на поліський манір привітав його дід Талаш. На мить Непомітний зніжковів: у новому вбранні дід Талаш так змінився, що відразу важко було впізнати його. Потім обличчя Непомітного зразу прояснилося.

— Діду Талаш! — І по-приятельському потиснув дідові руку. — Як добре, що я зустрівся з вами, давній друже... А я йду та думаю: куди ж це веде мене товариш?

— Ну, я ж вас не знаю, а перевірити треба, що ви за людина, — діловито зауважив партизан.

— Правильно, товаришу, правильно!

А дід Талаш задоволено всміхається: його вояки службу знають. У них порядок і дисципліна, як в армії.

— Який же добрий вітер і звідки вас несе, товаришу Непомітний?

— А я роблю обхід свого району. Роботи чимало. І треба на цю роботу людей підібрати і поставити.

— Що ж доброго чули-бачили?

— Та багато чого бачив... Справа наша живе, росте... А у вас що чути?

Розказав дід Талаш про події останнього часу, про знищення контррозвідки, яку привів Савка.

Непомітний слухав захоплено.

— Отже, ви марно часу не гаяли! Молодці! Про вас далеко говорять.

— Ворушимось потроху,— відповів дід Талаш,— а сьогодні у нас нарада буде. Хочемо трохи з лісу виїти. І дуже добре, що ми вас знайшли. Ви скажете нам кілька слів про війну з панамі.

— Дуже радий буду поговорити з вами.

— То давай, Мартине, людей скликати.

Мартин мовчки підвівся.

Тільки тепер побачив Непомітний, що в Мартина при боці на зеленому шнурі висить чимала саморобна труба, обкручена берестом.

Підійшов Мартин до узлісся, підніс до губ трубу, виставив трохи наперед ліву ногу і затрубив так, як трублять у лісі пастухи. Гучний, зблизька трохи дерев'яний звук поплив лісом і затих. За хвилину десь у глибині лісу відгукнулася друга труба. Дід Талаш слухав і хитав головою, показуючи в той бік. Ще далі і тихше озвалася третя. Дід, як видно, був задоволений, слухаючи відгомін труб.

— Чи є кому діло до того, що в лісі «пастухи» трублять? — зауважив він.

Не минуло і чверть години, як з лісу почали виходити групи людей з карабінами, з гвинтівками, з обрізами, берданками, з австрійськими і німецькими гвинтівками. На чолі групи стояли досвідчені у військовій справі люди. Одягнуті і взуті були вояки як попало. На головах старі солдатські шапки, що бачили на своєму віку Галичину, Карпати і Німеччину. Де-неде траплялися колишні гімнастерки і казенні ремінні портупей. Взуті були хто в чоботи, хто в черевики з обмотками часів керенщини, а хто й у традиційні польські личаки.

А бійці прибували, натовп озброєних людей зростав і зростав. Нарешті, коли збір скінчився, виступив дід Талаш.

— Товариші партизанське військо! Давайте поба-лакаємо про справу. Час нам до діла взятися. Не своєю волею тиняємося ми по лісах. Піднялась на нас панська навала. Позгонили нас пани своїм військом з нашої рідної землі, попалили наші хати, зруйнували наші злидарські двори, пограбували наше майно. А за що? За те, що ми не захотіли бути панськими найми-тами, що насмілилися скинути з себе ярмо, в яке за-прягли народ пани і капіталісти; за те, що стояли ми і стоїмо за більшовиків, за Радянську владу, яка ски-нула владу багатіїв і передала її в руки робітників та бідного селянства. Кинули пани в наступ своє війсь-ко, щоб відібрати від нас землю, щоб зробити нас своїми підданцями та знову примусити працювати на себе. Чи згодимось ми знову стати панськими невіль-никами.

— Геть панів! — гукнули партизани.

— То давайте ж не будемо тинятися по лісах та сидіти склавши руки. У нас є вже сила. Ми зв'яжемо руки панам, примусимо їх тут тримати військо, буде-мо нападати на їх обози, псувати шляхи, палити маст-ки, без жалю бити того, хто стоятиме за панів. Допо-можемо нашої Червоній Армії, поженемо панів з на-шої землі!

Після діда Талаша слово взяв Непомітний.

— Дозвольте, товариші, від імені партії більшови-ків привітати вас, активних борців, що виступили орга-нізовано і зі зброєю в руках проти нахабної навали наймитів капіталістичної Європи. Товариші! Наша пар-тія, загартована в огні Жовтневого повстання, розби-ла і скинула владу капіталу в Росії і взяла державне кермо в свої руки для того, щоб визволити з неволі пригноблених робітників і селян, визволити від гніту капіталу, від панського ярма, щоб віддати до рук трудящих фабрики, заводи, землю, щоб зробити їх гос-подарями своєї землі, щоб самі робітники стали вільними будівниками свого життя на нових соціалістичних за-садах. Вигнані фабриканти, купці, промисловці, помі-щики і всякі дармоїди знайшли собі співчуття серед закордонних капіталістів. За їхньою допомогою зібрали вони силу-силенну білогвардійців. Англо-американські інтервенти, Денікін, Колчак та інші бандити хотіли за-душити нас голодом, втопити у крові. Але наша моло-да Червона Армія під керівництвом партії більшовиків,

напівголодна і погано озброєна, розгромила і розвіяла білогвардійців, вигнала чужоземних загарбників і тепер прикінчує Врангеля. Товариші, наші класові вороги та іноземні капіталісти на чолі з Англією не заспокоюються. Вони нацькували на нас панські легіони. Що вони нам несуть, ви самі бачите. Ви самі, товариші, взялися до зброї — ви стали на правдивий шлях: іншого шляху у нас нема. Ми, товариші, воюємо не для того, щоб загарбувати чужі землі, ми повинні воювати, обороняти свою Батьківщину, свою владу, свої інтереси. Радянська влада дала нам свободу замість рабства. Ми воюємо не з польським народом, який також страждає під панським ярмом; ми воюємо з панськими найманцями і з капіталістами. В наших лавах є багато видатних більшовиків-поляків, що разом з нами б'ються з панською Польщею. Серед легіонерів є багато обдурених або силою примушених стати до військових лав. Тому треба воювати не тільки зброєю, але й правдивим словом, сіяти й множити розгубленість у лавах ворога, будити класову свідомість у бідняків. Ми переможемо, майбутнє наше! А тепер, товариші, беріться до організації революційних комітетів. За перемогу над панами! Хай живе Червона Армія та її організатор — Комуністична партія! Хай живе Ленін!

Мітинг скінчився присягою: всі поклялися битися з панами до останнього, до повної перемоги.

32

Найтяжчі і найстрашніші хвилини, яких ще ніколи не переживав Савка Мільгун, були для нього тоді, коли дід Талаш виносив йому свій присуд. Якби дід Талаш сказав: «Смерть Савці!» — то це не так би його вразило, як вразили прості, звичайні слова суворої людини: «Іди! Іди геть! Живи!»

Савка так намучився під час свого допиту і поїздки в ліс, що зовсім огупів і вже мляво сприймав усі дальші події. Але дідів вирок потряс його душу до самих глибин. І ще врізався Савці в пам'ять Мартин Риль, мовчазний і трохи насуплений. Той самий Мартин, якого Савка хотів продати війтові, підійшов до

нього і своїми руками, мов залізними кліщами, зламав наручники.

Перед Савкою розкрилася темна прірва. Він живий і вільний, перед ним той самий великий і широкий простір, якого він перше не помічав, і тільки тепер відчув його безмежність, але так само відчув він, що в цій безмежності йому нема місця... «Іди, іди геть!» — лунали в його вухах дідові слова. Порожнеча і самотність огорнули Савку своєю темрявою.

Не зводячи очей, схиливши голову, рушив Савка з лісу. Суворі партизани мовчки провели його очима. І тільки в самого Савки ненароком вихопилися слова:

— Простіть мене, я винний перед вами!

Він був дуже зморений, отупілий. У нього не було певної мети. Він просто йшов світ за очі, бо йому не було тут місця.

«Іди, іди геть!» — слова ці лунали у його вухах і гнали його.

Мовчазна глуха ніч огортала старий ліс. Замовкли людські голоси, згасли вогні, і Савка лишився цілком самотній. Довго блукав він без дороги по лісу. Сухе гілля чіплялося за одягу, било по обличчю. Ноги грузли в снігу, він натикався на пні, провалювався в ямки. Нарешті вибився на дорогу. Йшов, поки не відчув, що далі йти не може. Спинився, оглянувся на всі боки. Ніч, глушина, темне небо над головою, ліс і болото навколо.

«Іди, іди геть!»

І він почвалав далі, ледве переставляючи ноги. Недалеко від дороги на болоті між кущами невиразно вимальовувався з мороку темний силует стіжка. Савка звернув з дороги, підійшов до стіжка і спинився. Тут можна відпочити. Вискуб у стіжку нору і зарився в холодне сіно. Савка відчув усім своїм стомленим тілом і кістками, що нили від болю, насолоду відпочинку. Йому тепер нічого більше не треба, тільки лежати, лежати без кінця і не ворушитись. І Савка заснув важким сном безмірно стомленої і змученої людини.

Спав він довго, спав міцно, як убитий, а коли прокинувся і глянув на світ, то було зовсім видно, і день, напевне, почався давно. Відразу Савка дуже здивувався, що лежить у сіні, але цей тимчасовий прорив і порожнеча в його пам'яті швидко і гостро заповнилися спогадами, і всі недавні події стали перед ним у

своїй страшній дійсності. Ще кілька хвилин полежав Савка у своїй норі. Сон надав йому сили. Жахи пережитої ночі і всього того, що недавно з ним трапилось, у денному світлі втратили свою гостроту і вже не налягали на нього таким болючим тягарем, як уночі.

Савка лежав і думав. У такому стані він не був ще ніколи. Куди ж йому подітись і що робити? Куди він тепер поткнеться?.. Пригадав кімнату допитів, слідчих і страшного Адольфа. Швидкий, і довгий, і кат Адольф у ліс не поїхали. Вони лишилися, і лихо буде Савці, якщо він попаде їм до рук.

Від цих думок Савку проймав холод.

Чого не повернувся він тоді, після побачення з дідом Талашем, не розповів Цімохові Будзику все, не признався йому, що він за партизан? Цього Савка не міг тепер собі простити. Цімох Будзик — давній його знайомий. Савка вхопився за цю думку, як хапається за купину серед трясовини людина, втративши під ногами твердий ґрунт. Лежачи в своїй норі, Савка угле-дів маленьку прогалину, і вона потягла його до себе, немов якась ще не цілком окреслена надія.

Кілька днів тинявся Савка в Карначах та його околицях, щоб зустріти Цімоха Будзика. Терпляче вартував на тій дорозі, якою нещодавно вів його Цімох до діда Талаша. При нагоді розпитував декого з карна-чівців про Цімоха, але той не показувався. Нарешті, раннім ранком, коли ще не зовсім розвиднілося, Савка зважився зайти до Цімоха.

Зустрів його Цімох у дворі, біля клуні.

За ці дні Савка схуд і змарнів.

— Здоров був, Цімоше! — винувато усміхаючись, соромлячись дивитися Цімохові у вічі, привітався Савка.

Цімох глянув на Савку і здригнувся, немов перед ним стояв не Савка, а його тінь з того світу. Хвилину стояв мовчки і нерухомо, потім підозріло оглянувся.

«Звідки ти взявся, яка холера принесла тебе сюди і чого?» — в думці запитав Цімох Савку, а вголос сказав:

— Чого тобі треба?

У голосі Цімоха чулася суворість.

— Не гнівайся, Цімоше, я зараз піду. Хочу тільки поговорити з тобою. Я шукаю тебе всі ці дні.

Цімох глянув на Савку спостережливо, відчувши неясний неспокій.

— А що тобі треба від мене? — холодним тоном спитав Цімох.

— Я не такий винуватий, як ви думаєте.

— Ну, то що з того? Тебе ж пустили.

— Я хочу, щоб ви знали правду.

Цімохові не все було ясно в цій справі, а тому він спитав лагідніше:

— Яку правду?

— Я, Цімоше, не виправдуватимусь: я взявся за огидну, паскудну справу. Мене найняли вїйт і його товариші, щоб я став фальшивим партизаном і доносив на вас. Талашів Максим справив мене до тебе. Спочатку він не казав про вас нічого. А потім...

— А потім сам старий Талаш сказав Максимові, щоб він показав тобі дорогу до мене,— перебив Цімох Савку.

— Сам Талаш? — здивувався Савка.

— І я тобі скажу правду: до того як ти прийшов до нас у ліс, ми знали всі твої таємниці і твою змову з вїйтом.

Савка здивувався ще більше, а Цімох ще й туману пустив йому у вічі.

— Дивак ти,— мовив він,— та ми ж знаємо, як чії думки ворущаються в головах, особливо зрадницькі думки. І ми знали, що ти приведеш своїх панів до нас.

Цімох лукаво засміявся.

Савка зовсім розгубився...

Тепер він зрозумів, чому так дружно зустріли там, у лісі, легіонерів.

— Якщо ви все знаєте,— почав збитий з пантелику Савка,— то ви повинні знати і те, що я відступився од вїйта і від своєї служби їм.

— Але ж панів ти все-таки привів,— заперечив Цімох.

Савка опустив голову.

— Але ти, Цімоше, не знаєш, чого це мені коштувало. Я сам з своєї волі і слова не сказав про вас, нікого з вас не назвав. Мене мучили, катували. Коли поклали на кобилу, я не витримав, не було змоги витримати.

Але і ці слова не зворушили суворого Цімоха.

— Виходить, ти нетверда людина,— сказав він.

І проти цього не міг нічого заперечити Савка.

— Тоді, ідучи з лісу, я хотів вернутися до тебе і признатись у всьому.

— Проте не вернувся.

— У мене не вистачило сміливості признатися: мені самому огидною стала моя справа, мій вчинок. І я не думав, що все це так повернеться. Бився з ними. Війтові бік ножем проколов. Якби мене тоді не зловили, я прийшов би до вас. Напевне прийшов би.

— Тоді була б інша справа,— сухо сказав Цімох.

Савка сподівався, що його визнання і каяття хоч трохи зворушать Цімоха, що той поспівчуває йому, зрозуміє його і підтримає в тяжку годину. Але Цімох поставився сухо до Савки і не озвався жодним словом співчуття. Безодня, що лягла між ним і Савкою, лишилася такою ж темною і непорушною.

Розмова увалася. Про що говорити?

Савка постояв трохи, потім сказав:

— Ну, я піду.

— Ну, що ж,— сказав Цімох, аби щось сказати.

Савка зам'явся.

— Може б, ти мені дав хоч кусень хліба на дорожку? — несміливо попросив він Цімоха.

— Що ж... Можна... Ходім!

Підійшли до хати. Цімох виніс йому чималий окрасць хліба. Савка взяв хліб, подякував.

— Ну, бувай здоров.

— Ходи здоров.

Савка ступив крок, спинився.

— Більше від мене лиха вам ніколи не буде. Мені соромно тепер дивитися вам у вічі, але я спокутую свою провину перед вами, спокутую, чим тільки зможу. Перекажеш це старому Талашеві і Мартинові Рилю.

Савка розчулився. Сльози застелили йому очі. Він хотів ще щось сказати, але голос його урвався. Він важко зітхнув.

— Людиною хочу стати,— сказав він.

— Ну, ну,— м'якше промовив Цімох.

В цьому «ну, ну» Савка почув співчуття, і йому стало легше. Висока, худорлява постать його заколивалася і зникла в глибині двору за будівлями та деревами. Цімох постояв трохи, провів його очима.

«Може, справді людиною стане»,— подумав він.

Досить довго про Савку не чути було нічого. Ні у

Вепрах, ні в Примаках його не бачили. Про нього ходили суперечливі чутки. Одні казали, що Савку вбили партизани. Інші твердили, ніби його забрали легіонери і задушили в тюрмі. А дехто був тієї думки, що Савку й сам чорт не візьме, що такі люди, як Савка, не пропадають. Погляди їх ґрунтувалися на тому, що Савка не вперше пропадав місяцями. І вони не помилилися.

Тільки-но розтанув сніг і зійшла повінь, а земля трохи просохла, Савка потай повернувся до своєї хати і навіть приніс деякі гостинці жінці й дітям. Він суворо наказав їм нічого не говорити про нього, наче його і на світі нема. Савка зібрав відомості про війта і його приятелів. Цілими днями нікому не показувався на очі. У нього була складна комбінація, над якою він тепер сушив собі голову. Савка не забув того, що сказав, прощаючись, Цімохові про своє бажання стати людиною.

Спочатку Савка вислідив місце, де переважно збиралися партизани. Це складало тільки частину задуманого ним плану. Коли це йому вдалося, він одразу взявся за здійснення всієї комбінації. Для цього йому довелося попрацювати більше половини ночі.

Тихо, як тінь, увійшов Савка у двір до Кіндрата Бірки. Прислухався одним вухом, потім другим — тихо, село спить глибоким сном. Бірчин собака, якого Савка загодя задобрив, приязно помахав хвостом. У хліву пирхав племінний жеребець — краса, гордощі і втіха господарева. Ворота в хліві були грубі і міцні, замкнені зсередини добрим замком. Савка зайшов з другого боку хліва. Під рубленою стіною у нього вже був на прикметі камінь. Савка ліг, одгріб від каменя землю, помаленьку викотив його з-під стіни, дірку прокопав ширшу і пірнув у неї. За хвилину він був у хліві і глядив жеребця. Потім підійшов і тихенько відсунув засув. Без шуму і скрипу відчинив ворота, вивів жеребця надвір, двором — на задвірок, а звідти в ліс.

Але це ще не все. У Бруя та війта було по парі добре відгодованих круторогих волів. Важко було сказати, чиї воли кращі, — війтові чи Бруєві, тим більше, що й самі власники волів не сходилися поглядами в оцінці їх.

З волами було трохи легше. Савка все робив послідовно. Спершу вигнав Бруєвих волів. Потім задвірками зайшов у двір до Василя Бусиги. Його якраз не було

дома. Ще вчора поїхав до пана Крулевського у своїх війтівських справах. А дід Купріян, як завжди, лежав на полу і підбивав рахунки прожитому життю. Війтові волі були впертіші і не хотіли серед ночі виходити з хліва. Але їм показав дорогу і піддав охоти бичок-бузівок. Утрюх вони пішли веселіше, а коли Савка долучив до них ще й Бруєвих волів, то всі дружно рушили в похід разом з Савкою.

Ще до сходу сонця дві пари волів, бузівок-бичок і племінний жеребець були на місці. Савка пустив їх на добру пашу, жеребця спутав, а сам пішов ходити по лісу. Його зразу ж затримав вартовий партизан і відвів у партизанський штаб. А Савці цього тільки й треба було.

Дід Талаш, Будзик і Риль дуже здивувалися, побачивши Савку.

— З чим же ти тепер прийшов? — спитав його дід Талаш.

— Не гнівайтесь, дядьку, і ви, братики, я привів вам жеребця Кіндрата Бірки, вашого і мого ворога, пригнав пару війтових волів і з ними бузівка та пару волів Симона Бруя... Прошу вас, не думайте про мене, що я ваш ворог.

Дід Талаш, Мартин Риль і Цімох Будзик презирнулися. В очах у них засвітилась усмішка.

— Савка лишився Савкою,— сміялися вони потім.

А Савка, виходячи з лісу, вище тримав голову, почувуючи, що він зробив великий крок до того, щоб стати людиною.

33

Якось надвечір Авгіня ішла з лісу. Вона несла за плечима досить великий мішок першої молодої трави. В Авгінїної матері, де вона жила тепер з дітьми, була телиця. Для неї і несла Авгіня траву. Йшла вона краєм дороги так, щоб не впадати в очі людям, а особливо солдатам, яких нещодавно пригнали з Вепрів і яких вона боялася.

З того часу, як Авгіня покинула хату свого чоловіка, вона з ним не бачилась. Хоч у матері жилося їй і не легко, але вертатися до Василя вона не думала.

Та і як їй, так ганебно, з такою наругою вигнаній, було вертатися, кланятись йому, втрачати перед ним свою жіночу гідність? Якби вона була потрібна йому, то чи не знайшов би він до неї дороги? Авгіня сподівалася, що він прийде, коли не до неї, то до хлопчиків. Їй було прикро, що Василь не показується і не просить її повернутися. Звичайно, вона і не вернулася б — наговорила б йому купу неприємних слів, образила б і знеславила б його ще гірше, ніж образив він її тоді. Потайки, коли Василя не було дома, Авгіня забігла ще раз до діда Купріяна, щоб розжитися дечого з харчів. Хіба Василь не повинен утримувати своїх дітей? Але Василь суворо наказав старому не давати їй нічого. Дід Купріян бачив, що помирити їх важко, а тому й не старався. Хто тепер послухає старого? Дід тряс головою і не втручавсь у їхні справи, але нишком сам іноді пересилав того-сього для онуків.

А Василь чекав, що Авгіня, прибита нестатками, засумує за шматком хліба і сама прийде до нього, поклониться йому, благатиме його. Відтоді, як у його серці запала підозра, що це Авгіня попередила стару Талашиху, видала їй його тасмну змову з Савкою Мільгуном, він заповзвся злістю на неї і чекав тільки, аби вона повернулася, — не для того, щоб жити вкупі, а щоб поговорити з нею як слід і прогнати вже назавжди. Війт уже придивлявся, щоб узяти собі другу жінку. Він ще не старий. Тільки б захотів — перша-ліпша піде за нього. Його становище як війта і прихильника окупантів міцніло. Його закляті вороги, Талаш і Мартин Риль, навряд чи повернуться, а якщо й повернуться, то Василеві вони тепер не такі вже і страшні.

Червоне сонячне коло врізалось вже у верхів'я лісу і сумною усмішкою прощання розсипало огнисті коси в голубині неба, лишаючи там рожеві доріжки по верхній землі, де ще не насунулась і не лягла тінь від лісу, по стріхах будівель, по верхів'ях кучерявих дерев і по занімилых у вечірній тиші вепрівських вітряках. З болота йшла прохолода і вогкість, і десь далеко-далеко охала земля і боязко здригалися болота від глухих гарматних пострілів. Це бухкання гармат нагадувало Авгіні про війну, і вона відчувала неясний смуток і страх перед невідомим майбутнім. Але вороття не було, і треба просто дивитися в обличчя цьому майбутньому.

Авгіння спинилася. Крізь гілля дерев уже просвічувало поле, і село досить ясно виступало з легких вечірніх сутінків. Вона вже хотіла йти далі, проте обережно, глухе шелестіння та легкий хрускіт гнилого ломаччя під чиймись ногами в гущавині чагарника примусили її глянути в той бік. Вона повернула туди голову і затремтіла: з лісового мороку виступив темний високий силует людини. Авгіння хотіла тікати, щоб вибігти в поле, до нього зовсім близько, і там, здавалось їй, не так страшно, бо ближче до села.

— Августину! — промовив приємний, низький, тихий голос, і щось близьке, давно знайоме почулося в цьому голосі. Вона спустила мішок на землю і цікавими, все ще принагідними очима глянула на високого чоловіка і пізнала його.

— Мартине! — вихопилось у неї.

— Я, я, — тихо озвався він і став поруч.

Авгіння боязко оглянулася. Кого боялась в цей момент, вона й сама не знала. Може, це був несвідомий страх, нав'язаний Василем, а, може, це просто була звичайна обережність. Мартин теж оглянувся, але його страх був іншого порядку. Він довго тримав Августину твердо і жорстку від праці руку і позирав їй у вічі.

— Здорова була, Августинко! Як давно я тебе не бачив, а думав про тебе багато, всі ці дні.

— Не варта я того, щоб думати про мене, — відповіла Авгіння.

— А от я думав і... думатиму.

Авгіння опустила очі. Слова Мартина були їй приємні.

— А що ти думав про мене: добре чи погане?

— Та це й розказати важко. Багато чого думав. Думав, як би з тобою побачитися, побалакати... подивитися на тебе... і давне на думки спливає.

Це «давнє» Мартин вимовляє з особливим наголосом і ще ближче горнеться до Августини. Їй ніяково і соромно, і вона трошки відступає від нього. А Мартин мовить далі.

— Ні-ні та й пригадається, як ми з тобою на човнах ганяли. Давно це було, а от не забувається. Знаєш — ти і та качка, що схопив сом, якось поєднуються в моїй голові, стають тільки Августиню, а сом обертається на Василя.

— І цей сом,— гірко посміхається Авгіня,— взяв тепер і викинув із своєї пащі цю качку.

— Але тут, правду кажучи, не так винен сом, як сама качка.

Авгіня схилила голову.

— А стрілець, що підбив качку, хіба не був винен? — тихо питає Авгіня і каже: — Але говорити про це тепер пізно. Звичайно, я сама винувата: позаздрила на багатство. А це багатство мені боком вилізло. Не в ньому щастя: ми з Василем були чужі. Про одне тільки я шкодую — треба було самій кинути його, а не чекати, поки він мене вижене.

— А чому ти не зробила так?

— Через дітей, Мартине. Чим же діти винні?

— Отже, якби він не вигнав тебе, то ти й досі жила б там?

— Не знаю... напевне б, кинула, бо я думала про це і ждала тільки слухного часу; життя для мене було там не таке вже й солодке, як ти думаєш. І ти знаєш, чому... повинен знати.

— Ні, я цього не знаю,— сухо відповів Мартин.

Авгіня мовчала. На її обличчі відбивались образа і сум.

— А чого тобі несолодко жилося? І що я повинен знати?

Авгіня з докором глянула Мартинові у вічі.

— Я одна винувата, і я одна мушу це покутувати.

— Чим же ти винувата?

— Тим, що пішла за нього заміж, люблячи не його самого, а його багатство.

Авгіня замовкла і тихо додала:

— Не його, а другого кохала я. Ти ж це повинен знати.

Тепер і Мартин соромливо опустил очі. А потім обурився на Василя.

— Панський підлабузник! Донощик! Це він видав мене поліції. Через нього спалили мою хату. І не тільки мою. Я ще не таку свиню підкладу йому!

Вони сиділи на мішку трави. В лісі вже темнішало. На весняному чистому небі крізь прогалини у верхівках дерев миготіли далекі холодні зорі.

— Ти не гнівайся на мене, Авгінько! — ласкаво промовив Мартин і поклав руку їй на плече.— Я, може, суворо говорив з тобою, і не так хотів би я го-

ворити. Я багато думав про тебе. Ти не виходиш з моєї голови. Безперечно, ніхто так не любив тебе, як я. Я і тепер люблю тебе,— сказав він зовсім тихо і пригорнув її.

— Не треба цього, Мартине! — стривожено сказала Авгіння. І швидко відсахнулась од нього.

— Чому? — спитав Мартин.— Я ж люблю тебе.

— А що скаже твоя жінка?

Згадка про Бву розхолодила Мартина.

— Давай краще так поговоримо,— сказала Авгіння.— Я ж давно не бачила тебе і думала про тебе, може, більше, ніж ти про мене. Я теж люблю тебе, але не так, як ти думаєш.

— Ну, а як?

— Я люблю тебе, як брата. Я ж одна, Мартине, зовсім сама. Мати моя, хоч і не каже мені цього, хотіла б, щоб я повернулась до Василя. Я не хочу і не повернуся до нього вже ніколи. Житиму з дітьми.

— А з чого у вас почалося?

— Ну, як тобі сказати? Ладу в нас ніколи не було. Він часто дорікав мені тобою, але я терпіла або повертала все на жарти. Почалося ж усе з приходом сюди легіонерів. Він ходив до цього самого пана Крулевського...

Авгіння докладно розповіла про все, що трапилося за останні часи, як виникла і чим скінчилася сварка.

— А чи знала ти,— спитав Мартин,— про його змову з Савкою Мільгуном?

— Знала.

— Ти, Авгінько, зробила нам велику послугу.

— А скажи, Мартине, що буде з цією війною? Не вже так і залишаться тут окупанти? Не буде тоді життя ні вам, ні мені.

— Почекай трохи, Авгінько, потерпи: покотяться вони звідси, тільки п'яти миготітимуть.

— А куди ти йдеш, Мартине?

— Хочу додому забігти, подивитись, як там живуть.

— Не ходи, Мартине: в селі легіонери.

— А, хай їм чорт! Я візьму твій мішок, і ми собі підемо помаленьку.

— Я боюся за тебе, Мартине!

— Не бійся, Авгінько. Ми підемо помаленьку, розмовлятимемо.

Мартин узяв мішок, прикрив ним свій нерозлучний

карабін, і в сіруватому вечірньому сутінку вони рушили до села.

Прощаючись, Мартин сказав Авгіні:

— Стану заможнішим, допоможу й тобі.

— Ну, бувай здоров, Мартине! Стережись, щоб не зловили.

Вона хотіла вже йти, але Мартин затримав її руку.

— Авгінько! Може, я більше і не побачу тебе. Давай попрощаємось щиріше!

І він обняв її.

Авгіня йшла додому, охоплена різними почуттями, які сплутали її думки.

34

Деякий час на партизанському фронті було затишшя. Окупанти та їхні прихильники, власники фільварків, різні орендарі і заможне селянство раділи й тишилися, що партизанщина скінчилася, що легіонери ліквідували її. Але однієї літньої ночі нічне темне небо раптом забарвилось червоним грізним саявом. Криваво-огняні і нерухомі блідо-рожеві стовпи свердлили темряву ночі і зловісно освітлювали її грізним блиском.

Було щось страшне в цих переливах заграва, у їхньому фантастичному палахкотінні в глибинах огорнутого мороком неба. Ніч раптом посвітлішала, морок розсунувся, стало видно, як удосвіта перед сходом сонця. З поріділої темряви виступали неясні контури лісів, розкинутих по далекому обрію, будинки з похмурими, похилими дахами і високі стовбури окремих дерев біля будинків. Стривожені цим незвичним явищем, собаки заходилися неспокійним моторошним валуванням, немов передчуваючи якесь лихо.

Люди прокидалися, вибігали надвір і, злякано дивлячись на це грізне палахкотіння пожежі, розгублено питали самих себе: де горить? Намагалися відгадати, хто горить, з якої причини.

Тривожне почуття неспокою і страху западало в їхні серця. А там, де люди жили в близькому сусідстві з пожежею, де виразно чути було шум вогняного потоку і ясно видно, як злітають у небо язики полум'я й ціла завірюха іскор у хвостах чорного та сивого

диму,— там було ще страшніше. Люди там не висловлювали здогадів, де горить і що, а просто казали: горить маєток такого-то пана.

Перед тим, як спалахнула пожежа, в маєтку пана Длугошица стояла тиша. Старосвітський панський палац, старе гніздо родовитої шляхетської сім'ї, встроївши в завісу темряви свою вежу, похмуро вирисовується на фоні темного неба. Стайні, стодоли, комори і клуні, здається, нижче туляться до землі. В темних закутках двору сновигають якісь невідомі люди з гвинтівками і гранатами. Тихо, без шуму, близько тримаючись будинків, вони на мить зупиняються. Де-не-де спалахують маленькі вогники. Чути умовний свист. Він повторюється в різних кінцях. Невідомі люди виходять з двору і полем простують до лісу, а в маєтку в різних місцях вибухають вогні, підіймаються вгору, шугають дужче й дужче, освітлюють двір і кривавим відблиском лягають на муровані стіни палацу. Невеличка купка темних силуетів швидко подається до лісу. Завіса темряви, що ховала їх, розступається все більше, і незабаром усе поле, залите блиском пожежі, виринає з мороку. Вони вже біля самого лісу, а ввійшовши в ліс, спиняються й оглядаються на маєток пана Длугошица. Буває вогонь високо в повітрі, викидає цілі потоки полум'я.

— Ну, хлопці, все зроблено чудово! — каже один і сміється. На його білих зубах, на обличчі і в очах відбивається блиск пожежі, робить його страшним і безжалісним.

— Ходім,— озивається другий.

— Ідіть, хлопці, не ждіть мене,— каже перший,— а я трохи ще постою тут.

Шість чоловік пірнають у ліс і зразу зникають з очей, а він, Цімох Будзик, лишається один, тулиться до узлісся і, мав зачарований, дивиться, як буває вогонь. Але ця позиція його не задовольняє. Він оглядається, вибирає кращу точку для спостереження. Його очі спиняються на пишному могутньому дубі. Цімох підходить до нього, закидає зручніше за плечі гвинтівку і лізе на дуб. Зліз до половини дуба-велетня. Стає на товстий гіллястий сук, спиною опирається в шкарубкий стовбур дуба.

Як високе золоте жито під вітром, хвилюється полум'я, то стелячись низом вогняними пасмами, то

звиваючись угору яскравими стрічками, викидаючи велетенські стовпи темного диму. Цімох не зводить очей з цього дикого шаління вогню, що пожирає будинки. Буання пожежі знаходило живий відгомін у Цімоховій душі, яка пізнала тепер найвищу радість з приводу руйнації гнізда його одвічних ворогів. Що більше шугало полум'я, обвиваючи і лижучи своїми пекучими язиками сусідні дерева та будинки, вириваючи з стріх і викидаючи високо в небо величезні жмутки трухлявої соломи й мільйони іскор, то більше росло Цімохове захоплення. Але на обличчі його замість злорадної посмішки з'явився вираз заклопотаності. Цімох тривожно переводить очі на гордий панський палац. Залитий блиском пожежі, він, здається, у вогні, але ось вітер відхиляє полум'я в другий бік, і стає видно, що вогонь не зайняв його.

Невже Цімох схибив, дав маху, підпалюючи цього ненависного панського ідола? Цімох приглядається, дивиться пильніше, на мить немов завмирає. Проте з його обличчя зникає турботна заклопотаність, блиски радості пломеніють в очах. З високої вежі палацу, мов з гігантського комина, вгору швидко поплив білуватий дим, чимдалі густіший і темніший. Спалахнули вогники по вікнах палацу, а потім золотими розливами побігли, попливли, мов живі блискучі струмочки, вгору. У вікні вибухнуло густе, напористе полум'я. Ні, Цімох не схибив! Цімох зробив своє діло, про яке так багато думав у різні хвилини свого бідолашного життя. Цімох ладен був танцювати, кричати з радості, що охопила його.

Пожежа шуміла й ревіла, тріскотіли й гуркотіли, падаючи, перегорілі крокви та стіни, і в тому гаморі було чути розпачливі крики людей. Все це зливалося у грізну і страшну симфонію руйнування. Цімох, наче якийсь чарівник, стояв на дубі і повним келихом черпав насолоду своєї перемоги.

І раптом його чуйне вухо вловило тупіт кінських копит. Глянув Цімох у той бік — дорогою і полем до маєтку пана Длугошица мчали на конях легіонери. Доскочивши до лісу, вони віялом розсипалися по узліссях з одного і з другого боку шляху. Група вершників, чоловік дванадцять, їхала окремо. Це були переважно офіцери. Група прямувала туди, де сидів на дубі Цімох Будзик.

«Напевне, оточуватимуть ліс, щоб ловити паліїв,— подумав Цімох,— а що, якби послати їм з дуба гостинця?» Він дістав з-за пояса гранату, примостився зручніше, щоб краще було кинути її. Тримаючись однією рукою за сук, розмахнувся, високо підкинув гранату назустріч вершникам, що під'їжджали до лісу, і з замиранням серця чекав, сховавшись за широкі плечі дуба. «Раз... два... три...» — лічить Цімох і раптом здригається: гримнув вибух. Здригнувся й дуб-велетень. Задзвеніли, заспівали в повітрі осколки гранати. Перелякані коні шарпонулися, наскочили одні на одних. Один кінь хитнувся і незграбно гримнувся на землю разом з вершником. Як очманілі, помчали коні, деякі без вершників, деякі тягнучи їх по полю на стременах. Тільки тепер опам'ятався Цімох і побачив усю легковажність свого вчинку. А може, це йому й допомогло? Під час переполоху і метушні він шугнув униз, кинувся в ліс і побіг у гущавину, чіпляючись карабіном за суччя і гілля.

Василь Бусига та його приятелі, які ще не встигли набідкатись як слід з приводу лиха, що трапилось у них, та вжити відповідних заходів, щоб знайти невідомо ким виведену з хлівів скотину, теж дивилися на заграву пожежі. У цій зараві вони читали застереження і присуд собі.

Це була грізна і страшна ніч, яка навіяла страх на панів і стривожила окупантів. Вона показала, що партизанський рух розгортається наполегливо, організовано і нещадно. Багато військових частин, призначених на посилення фронту, було затримано. З партизанством доводилось рахуватися серйозно.

А війна не припинялася. Бої точилися на лінії Річиця — Мозир. Частини Червоної Армії, що займали район Полісся, перейшли в контрнаступ. До складу цієї армії входив і батальйон товариша Шальохіна. Дід Талаш із своїми партизанами підтримував зв'язок з батальйоном. Але в останній час цей зв'язок урвався, бо партизани опинилися вже в глибокому тилу і провадили свої бойові операції самостійно, за вказівками підпільних комуністичних організацій. Тепер у дідовому війську було вже коло двох сотень бійців, озброєних гвинтівками і кількома кулеметами. Праворуч у

цьому ж районі діяла група партизанів Марка Балюка — добра сотня бійців.

Поліська або Мозирська група Червоної Армії, як звалася вона офіційно, обрала ділянку для контрудару на лінії Кривці — Високе, куди підтягнула військо і гармати. Дванадцятого березня, рано-вранці, гучно загуркотіли червоні батареї, сконцентрувавши вогонь на позиціях легіонерів.

Кілька годин гриміли наші гармати, і луна їхнього грому далеко розкочувалася нетрями та болотами Полісся, розносячи вісті про наступ Червоної Армії. Після короткої, але напруженої артилерійської підготовки навальним потоком ринулися в атаку піхотні частини червоних бійців. Розгорівся упертий зустрічний бій. Легіонери докладали всіх зусиль, щоб відбити атаку й утримати свої позиції. Їхні бойові лави, як хвилі, йшли одна за одною, але гарматний і кулеметний вогонь косив їх. Сили їхні надірвалися, упертість було зломлено. Вони захиталися, подалися і покотилися назад, кидаючи зброю, забитих, поранених і здаючись у полон. Їх, не даючи опам'ятатися, гнали до Прип'яті. Завдання першої стадії контрманевру ударної групи Червоної Армії полягало в тому, щоб коротким ударом відкинути легіонерів за Прип'ять, на їхніх плечах перейти її, забезпечивши переправу і плацдарм на західному березі Прип'яті для розгортання своїх сил з метою дальшого наступу. Розгромлені і зім'яті частини окупантів уже не думали спиняти натиск полків Червоної Армії, що насадили на них,— вони хотіли тільки вирватися з кліщів, які їх затискували, і щасливо відступити за Прип'ять.

Звістка про наступ Червоної Армії долетіла і до партизанів. Не зволікаючи, командири негайно обміркували важливе питання про допомогу Червоній Армії і про цілковитий розгром легіонерів, що панічно відступали. Дід Талаш із своїм військом спішним маршем рушив на Прип'ять, щоб зайняти переправу і перешкодити легіонерам закріпитися на правому березі. Балюкові було доручено доглядати комунікацію ворожого тилу і всіма силами затримувати резерви противника, щоб нові частини не могли допомогти розбитим.

Надвечір дід Талаш, очолюючи півтори сотні партизанів, був уже в районі Високої Рудні, де передбачалася переправа легіонерів через Прип'ять, і зайняв пози-

цію на високому правому березі ріки. Ця позиція перетинала ворогам відступ по єдиному зручному в цьому районі шляху на Ставок — Карначі. Їх авангард уже вийшов на правий берег кілометра за півтора від того місця, де зайняли позицію партизани.

Легіонери переправлялись і на понтонах, і через міст. З того берега гриміли наші гармати. Снаряди падали в Прип'ять по один і по другий бік переправи, здійснюючи високі фонтани і сіючи паніку серед відступаючих, що сунули густою колоною, тиснулися, зривались і падали в глибокі води Прип'яті. Переправивши кілька гармат, вони спішно вивозили їх на позицію, на той високий берег, де залягли партизани. Підпустивши легіонерів на близьку дистанцію, дід Талаш хотів подати команду, але, хвилюючись, забув, як це робиться, і крикнув по-простому:

— Лупи їх, хлопці!

Гримнув тріскучий дружний залп, зататакав кулетом, один і другий. З цього боку легіонери не сподівалися ворога і не знали, хто він. Кинулися назад, лишивши гармату, бігли, падали і не підводились. Партизани захопили гармату разом з двоколюмою і з усією запряжкою. Знайшлися старі солдати-артилеристи. Гармату повернули жерлом до легіонерів і почали бити їх прямою наводкою. Ті покидали зброю, гармати і безладним натовпом, не слухаючи своїх командирів, тікали до лісу. Там їх розбили дощенту.

Несподіваний контрудар Червоної Армії, завданий з такою силою, гуркотом грому розкотився по ворожому тилу і стривожив військовий штаб окупантів. На фронт підтягли резерви, і в лісах, перерізаних болотами, на околицях і на вулицях сіл закипіли гарячі, напружені бої.

В ході боїв у тяжке становище попав батальйон товариша Шальохіна, якому довелося відбиватись од переважаючих сил противника на вузькому проході між озерами та заболоченими берегами Прип'яті. Виснажений безупинними боями і походами протягом кількох днів, не маючи ні харчів, ні боеприпасів, батальйон мужньо бився до останнього патрона, відбиваючи атаки ворога багнетами.

Була глибока ніч. Крізь гілля дерев ледве пробивалося сумне світло місяця. Стомлені бійці, окопавшись на острові, тривожно чекали недалекого ранку. Біль-

шість їх спали, зігнувшись біля пнів, поклавши голову на корінь. Під розложистим дубом примостився командний склад батальйону: Шальохін, три ротні командири і начальник кулеметної команди. Виснажені, стомлені, вони похмуро мовчать, коли-не-коли перекидаючись короткими фразами.

— Справа кепська! — каже начальник кулеметної команди.

— Ти б сказав щось новіше, — похмуро відповів один з ротних командирів.

— Моя думка — спробувати пробитися, — пропонує другий.

— Коли б для цього зброєю був кулак, то може і пробилися б, — озивається командир другої роти.

— Куди пробиватись? — питає кулеметник.

— То що ж, по-твоєму? Здаватись у полон? — сердито спиняє його Шальохін.

Він кріпко лається.

Командир першої роти не до речі тихо співає стару пісню:

Бывали дни веселые,
Гулял я, молодец...

— І догулявся, — іронічно зауважує кулеметник.

Шальохін думає і нічого не може придумати. В такому поганому мішку він не був ще ніколи. Йому прикро, ніяково перед усім батальйоном, перед рядовими бійцями, що доручили йому свою військову честь і славу.

— Хоч би закурити, — чується чийсь голос.

Мовчазна тиша настає після їх розмови. Стомлений Шальохін не спить. Не сплять командири. Занепадницькі думки закрадаються в серце, але ніхто про них не говорить: не до лиця вони бійцеві. Залишається десь у глибинах свідомості і місце для надії: а може, вихід знайдеться.

Шальохін раптом піднімає голову: чи почулося йому, чи це тільки галюцинація слуху? Він кладе руку на наган, прислухається. Виразно чути чийсь обережні кроки, наче хтось підкрадається. Піднімає голову і командир першої роти, високий, сухий, з глибоко запалими очима. Вони дивляться в темряву ночі, ще густішу під навислим гіллям. Присадкувата темна постать людини впливає з темряви.

— Товаришу Шальохін! — тихо кличе темна постать.

— Хто мене кличе?

— Я, Талаш! — відповідає постать.

Шальохін рвучко встав, кидається до діда Талаша.

— Батьку, це ви?

І міцно стискає старому руку.

Поговоривши сам на сам з дідом Талашем, Шальохін звернувся до командирів.

— Збирайте бійців і в похід.

— В який похід?

— Тсс! — угамовує дід Талаш гучний голос кулеметника. — За мною, на Прип'ять: мій флот і мої матроси чекають на вас, товариші.

Хвилина — батальйон на ногах. Безшумно йдуть до Прип'яті. Довга фаланга човнів і човників упирається в берег гострими носами. Навантажили на човни всі кулемети. Посідали бійці. Суворі й мовчазні перевізники з гвинтівками і гранатами відчалюють тихо, пливуть деякий час уздовж берега між високим молодим очеретом, а потім повертають упоперек Прип'яті і щасливо пристають до її другого берега.

35

Оновилаь, ожила земля.

Багатоголосий, різноманітний потік життя заливає кожен її шматок, наповнює ліси, поле, болота і безугавним дзвоном колише чуйне прозоре повітря. Одяглим дерева в нове зелене вбрання, і таку поважну, повну свого мудрого сенсу розмову веде дерево з деревом, листок з листком, а під деревами — билинка з билинкою, а в цих деревах, листях і билинках перекликаються пташки, комахи, і їх голоси зливаються в одну симфонію прекрасної музики життя.

Невисока худорлява людина прислухається до багатоголосого дзвону, співу, музики, що йдуть разом з нею дорогою край лісу, йдуть усюди, де ступає її нога. Вся симфонія, коли уважніше вслухатися в неї, придивитися до всієї цієї суголосності життя, є відгомном прихованої, а часом і неприхованої запеклої боротьби за життя. Невисока худорлява людина, сіяч бурі і

боротьби, певна цього, бо перед очима її розкрита правда життя та його завуальовані пружини. Ось чому вона так упевнено і сміливо ходить потайними стежками по землі окупованого Полісся і повною жменею сіє ненависть до класових ворогів, глибоко зорюючи ґрунт свідомості серед пригнічених, загнаних у закутки життя. У неї глибока віра в правду цієї сівби. Вона бачить багаті сходи свого насіння, і від цього їй так весело і настрій у неї підвищений.

Життя товариша Непомітного повне небезпек і тривоги. Кожен день, кожна година таять у собі підступ і зрадництво. Багато було в товариша Непомітного напружених моментів, коли воля і саме життя його висіли на павутинці. Він міг би розповісти багато цікавих випадків з практики свого потайного мандрування і нелегальної роботи в підпіллі. На нього розставляли тенета легіонери, хитрі пройдисвіти — шпигуни. Але його охороняли ті численні друзі з народу, за щастя яких він боровся. Вони його любили, вірили йому, як своїй людині. Вони ж і охороняли його, попереджали, ховали, вивчали з рук добровільних шпигунів на кшталт Бусиги, що вбачали свою загибель у пропаганді і підпільній роботі Непомітного. Непомітний знав, що чекає на нього, коли він попаде до рук панської агентури. Проте це не лякало Непомітного — він вірив у свою справу, його окрилювали ідеї партії більшовиків, світла правда нового життя. Ця віра насаждала його силою, надавала смислу його роботі, зв'язаній з поневіряннями, злигоднями, небезпеками. Все це примушувало його сторожко тримати вухо й ходити оглядаючись. Цікаво ж, нарешті, побачити, як ростиме далі той засів боротьби і класової ненависті, де немало є зернят, кинутих його рукою. Цікаво взагалі жити і боротися за новий лад життя і вірити в перемогу. Він пригадує партизанський мітинг на безлюдному полі біля лісу, де він випадково зустрівся з дідом Талашем.

Перед його очима постають колоритні постаті партизанів. Хіба ці люди, що віддали всі свої сили боротьбі за справедливе діло, не запорука успіху великої партії більшовиків? Усе це тішить і радує товариша Непомітного. Він думає про пожежі панських маєтків, як про відгомін партизанської війни. Ці пожежі, зрештою, сприятимуть поширенню і поглибленню партизанського руху. Проти цього бурхливого руху не встоять за-

гарбники: народ і Червона Армія зметуть їх з дороги, як сміття.

Іде Непомітний, а разом з ним, навколо нього і над ним шумить багатоголосий потік життя, гармонійний з першого погляду, суперечливий і перейнятий духом змагання, якщо придивитись до нього уважніше і глибше.

Дорога стискається лісом і спускається в долину, потім знову піднімається на пагорок. Непомітний іде далі. Перед ним розкривається кругла галевина, а на ній видно садибу, хутір чи середньої руки фільварок. Непомітний хоче завернути з дороги, щоб його не побачили з садиби. Аж зирк — назустріч йому якомось відразу з'явилося троє чоловіків. По одежі — тутешні селяни. Непомітний трохи захвилювався: в їхніх обличчях і в погляді, кинутому на нього занадто уважно, йому здалося щось не зовсім звичайне. Але звертати в ліс тепер було вже пізно. Непомітний іде їм назустріч, намагаючись нічим не виявити свого хвилювання.

— Паночку, чи нема у вас вогню? — улесливо-ввічливо спитав його один, з подзьобаним віспою обличчям. І щоб натуральнішим здавалося це питання, показує скручену з газетного паперу цигарку. Всі троє спиняються, причому два стають по боках Непомітного.

«Шпики!» — блискавкою мигнуло в голові Непомітного.

— Огонь має бути, — безтурботно-спокійно відповідає він і обмацує кишені, затримавши праву руку на ручці браунінга. Ті, що стали по боках, переглянулись, очима дали знак один одному.

— Бери його.

І раптом кинулися на Непомітного. Вмить Непомітний вихопив браунінг і вистрелив, не цілячись, у того, що був ліворуч. Шпик упав. Але це були хитрощі: куля пролетіла повз нього, пробивши одягу і трохи зачепивши шкіру на боці. Другий вмить схопив Непомітного за руку нижче ліктя і міцно стиснув її. Віспуватий кинувся тікати. Той шпик, що впав, як блискавка підвівся на ноги, вхопив руку Непомітного з браунінгом і так стиснув її, що пальці його розтулилися і браунінг упав на землю.

Почалася шалена боротьба.

Непомітний виривався, намагаючись визволити руки. Але шпик тримав його міцно і силкувався повалити на землю.

— А, проклятий більшовик. Нічого тобі не допоможе! — хрипів він.

Другий, що підвівся з землі, шарпнув Непомітного за ноги, і той упав. Тепер підбіг і віспуватий. З лісу вибігло ще двоє у військовій формі. Непомітного топтали ногами, били, але так, щоб лишити живим. Побитий і закривавлений, він лежав нерухомо. Його перестали бити, перетрусили кишені і наділи на нього наручники. З садиби підїхала підвода. Непомітного кинули на неї і повезли.

Тільки в дорозі через деякий час Непомітний прийшов до пам'яті, але він не виявляв цього перед агентами, що сиділи біля нього. Як видно, вони не дуже турбувалися про життя своєї жертви. Непомітний, перемагаючи біль, пригадував, що з документів попало до рук його катів. Таких документів, які могли б потягнути за собою арешти інших осіб, він не носив при собі. У нього було кілька брошур воєнного агітпропу, скерованих проти окупації, відозви до трудящої бідноти, з закликом відкрито ставати до бою з класовим ворогом шляхом партизанської війни й організації революційних комітетів. Отже, жодного документа, який міг би викрити підпільну організацію, у ворожих руках не було. Це його заспокоїло. Мучила спрага. Агенти пробували розмовляти з арештованим, але він, не ховаючи своєї огиди до них, мовчав.

Про арешт небезпечного «злочинця» негайно повідомили вищі органи. Поліція дала наказ приставити Непомітного глибше в тил. Кілька днів його пересилали з тюрми в тюрму, пильно охороняючи.

Нарешті його посадили в стару муровану в'язницю, здали за документами, де було зазначено характер «злочинства»: підпільна робота, спрямована проти уряду окупантів, організація розбою і розпалювання ненависті до пануючого класу. Арештованого обшукали, і вже тюремна сторожа під сильним конвоєм повела його в одиночку, що містилася в підвалі наріжної тюремної вежі. Сотні ув'язнених за участь у революційному русі наповнювали тюрму. Бліді, виснажені обличчя виглядали з загратованих вікон усіх її поверхів.

— Звідки, товаришу?

— За що?

— З Полісся, — відповів Непомітний.

— То невільно! — крикнув стражник і штурхнув його межі плечі, а варта, що стояла у тюремному дворі, гвинтівками погрожувала в'язням і відганяла їх од вікон.

З іржавим скреготом відчинилися важкі залізні тюремні ворота. Темним коридором підземелля, де тьмяні вогники ліхтарів ледве блимали, з обох боків містилися карцери та клітки-камери, Непомітного повели в наріжну вежу. Пройшовши коридором, повернули в тісні щілини, у вузький прохід, минули ще одні двері. І Непомітний опинився в круглій маленькій камері, де було порожньо, холодно і вогко. На цементовій підлозі стояв дерев'яний тапчан-ліжка, а високо вгорі було віконце, забите залізними ґратами. Крізь нього в камеру ледь пробивалося світло. Тюремники вийшли. Загримів ключ у замку, двері важко зачинились, і Непомітний лишився сам один. Він сів на голий тапчан, оглянувся... Ходу нема... Кінець!..

Непомітний не тишив себе ніякими ілюзіями. Смертельна туга охопила його. Самотній, жодної живої душі. В моторошній тиші пливли якісь далекі глухі звуки і губилися тут... Там, на Гомельщині, лишилася стара мати. Ніколи в житті не відчував він такого гострого жалю до неї, як тепер. Вона так тремтіла над ним, так старалася остерегти його. Два сини її загинули в імперіалістичну війну. Дві дочки повиходили заміж і померли. Черга за ним, а мати лишається сама на світі. Не бачила вона радощів у житті і не знає, що він, її останній син, її радість і єдиний зв'язок з життям, сидить у цій домовині... Лічені дні, а може, години відділяють його від темного небуття, смерті.

Він схилив голову на руки. Потік гострого болю і жалю підхопив його і закрутив у каламутних своїх хвилях... Геть, геть слабодухість і малодушність! Він рішуче схоплюється з тапчана. Обличчя його стає суворим і рішучим. Твердими кроками ходить він по камері. Раз, два, три. Раз, два, три. Камера тісна — три кроки і поворот. Хо́да і рух вгамували його нерви. Він думає про те, що робиться там, на Поліссі, думає, як його арешт відіб'ється на самій роботі. Але

робота не спиниться. Його місце заступлять десятки, сотні, тисячі нових борців, народжених у бурі війни і революції.

Довго ходив він і думав. Стомлений ходою, думками і всім, що пережив останнім часом, Непомітний приліг на голий тапчан і заснув сном людини, змученої морально і фізично.

Скрегіт ключа в замку розбудив його. Відразу ж він сприйняв усю жахливу дійсність. У камеру ввійшли три тюремники.

— Ану, вставай! — грубо штурхнув його один.

Повели на допит.

Непомітний зацікавлено глянув на слідчих. Їх було двоє. Огидні, ненависні. Один налагодився записувати. Непомітний зиркнув на писаря і подумав: «Багато ти не напишеш».

— Хто ти і як твоє прізвище? — було перше питання.

— Революціонер.

— Непомітний — це твій псевдонім? — запитав слідчий.

— Так мене прозивають.

— А прізвище ти сказати не хочеш?

— Вважаю, що це не потрібно.

— Про те, що потрібно, а що не потрібно, судити не тобі.

— Чому ж?

— Що можна пану, того не можна Йвану, — відповів слідчий.

— Типова «демократична» приказка, — засміявся Непомітний.

Слідчий явно втрачав спокій.

— Ми маємо великий документальний матеріал про тебе, — почав він. — Твоє злочинство нам досконало відомо, і заперечувати тут нема ніякої рації. Ми знаємо все про твою підривну роботу проти влади. Причому цю злочинну діяльність ти проводив у Поліссі, оголошеному на воєнному становищі. Тягар відповідальності за всі ці злочинства може бути зменшено, якщо ти скажеш, хто твої спілники.

— Ви хочете це знати? — підкреслюючи слово «це», спитав Непомітний.

— Так, це.

— Спілників у мене багато. Якби я назвав тих,

кого я знаю особисто, то це була б якась мільйонна частина їх. Мої спільники — повсталий проти соціальної несправедливості і гніту народ. Мої спільники — мільйони пригнічених Польщі...

— У нас тут не більшовицький мітинг, — спинив Непомітного слідчий. — Нас цікавлять саме ті, яких ти знаєш особисто, співучасники твоєї злочинної діяльності.

— Я їх не видам і не назву.

Слідчий блиснув очима.

— У нас, крім словесної мови, є мова інших засобів.

— Я чув і знаю цю мову.

Тоді слідчий сказав:

— А ти ще подумай. Даємо тобі десять хвилин на роздуми.

Непомітного вивели в коридор.

За десять хвилин його знову повели на допит. На запитання слідчого про наслідки роздумів Непомітний відповів:

— Приступаєте до вашої мови «інших засобів», більше я вам нічого не скажу.

Від побоїв і тортур він так знесилів, що майже не реагував на своє оточення.

Через три дні на світанку в'язні почули шум з наріжної вежі.

Десятки блідих облич припали до залізних ґрат, дивлячись на невисокого худорлявого чоловіка, що йшов під посиленням конвоєм у свою останню путь.

Помітивши людей біля тюремних ґрат, чоловік ще знайшов у собі сили крикнути їм:

— Прощайте, товариші! Хай живе Радянська влада!

Коли частини Червоної Армії вже підходили до сіл Примаки і Вепри, Василь Бусига та його приятелі переживали тривожні дні. Несталість фронту, щодалі більший і ширший масштаб партизанських операцій, їхнє стихійне зростання, — все це примушувало війта і його однодумців заклопотано чухати потилиці та думати, що дасть їм спілка з панами. А що, коли пани

прогорять? У міру хитання самого фронту хитався і їхній настрій. Занепадницькі думки зникали, коли верх брали легіонери, і настрої падав, коли приходили вісті про успіхи партизанів і Червоної Армії. Ще більше повеселішали вони, коли вїйт приніс повідомлення, що проти партизанів діда Талаша окупанти посилають військо на чолі з самим паном Крулевським. Він добре знає місцевість, а його маєток теж світив небу тієї страшної ночі. Отже, пан Крулевський старатиметься.

Звістка про каральний батальйон пана Крулевського не минула вух діда Талаша та його вояків. Партизани мали точну інформацію про все, що робили їхні вороги. Кожен наїзд легіонерів, кожна екзекуція, відбирання харчів, стягування податків, поява в якому-небудь селі поліції, солдатів — про все це знали партизани і реагували на це несподіваною появою там, де їх не чекали.

У глухому лісі, огороженому неприступними болотами, зібралися на раду партизани. Промовляв до них дід Талаш:

— Товариші! Насувається лихо. Проти нас посилають військо, цілий батальйон, а командиром поставили пана Крулевського. Сказали йому — що хоч, а знищи їхнє військо до одного чоловіка. А їхнього отамана, старого Талаша, та інших командирів приведи живими. Ось, товариші, з чим іде на нас пан Крулевський. У його батька я скотину пас, а синок хоче, щоб я на старість пас панські воші в тюрмі, потім поглумитися з мене та з інших командирів хоче, а тоді повбивати нас.

— Собака! — вихопився з партизанської громади вигук, повний люті і обурення.

— То як же буде, товариші, прийматимемо бій? — дід Талаш хотів знати настрої свого війська.

— Самих їх перебити, як скажених собак!

— А пана Крулевського на осиці повісити! — загула партизанська громада.

— То будемо воювати з ними?

— Воювати, битися до останнього.

— Добре, добре, хлоп'ята! Дякую вам, товариші громадо. То будемо воювати. У нас уже є свої думки, як воювати. Але зараз я вам про них не скажу. І дерево може мати вуха.

— Ми віримо тобі, батьку!

Дід Талаш зняв шапку:

— То ж послужимо Батьківщині, соколи! Пильно дивіться, чуїно слухайте і робіть усе те, що на-кажуть вам командири.

— Будемо все робити так, як нам скажуть,— дружно відгукнулися партизани.

...Тамно вночі рушив у похід пан Крулевський на чолі свого батальйону з чотирма легкими гарматами, з кулеметами. Їхав він гордо, бундючно, мов уславлений вояка. Аж танцював під ним гнідий виплеканий кінь, як лебідь, вигнувши пружну шию. Панові Крулевському здавалося, що на нього дивиться тепер увесь світ, і його бундючності не було меж.

Не доходячи Вепрів, батальйон спинився. У батальйоні було майже шістьсот солдатів. Пан Крулевський зібрав панів офіцерів і детально виклав їм свій стратегічний план, намітив позицію, дав кожному бойове завдання, визначив пункт, до якого повинен іти батальйон, розділений на три частини, дав детальні інструкції кожному начальникові, поклопотався про зв'язок між частинами — одно слово, ніщо не лишилося без його уваги.

Відаючи накази, пан Крулевський починав упевнюватися, що він не тільки досвідчений командир батальйону, а міг би командувати і дивізією, і, можливо, навіть краще, ніж батальйоном: там його воєнному талантові було б більше розгону.

Батальйон безпосередньо переходив на становище розгорнутих бойових частин, що готові почати бій, хоч супротивника ще не було знайдено. Завдання, яке поставив батальйонові пан Крулевський, було таке: охопити надприп'ятську пущу, де ховалися партизани, і жодному з них не дати можливості вийти з неї. Батальйон потайки вночі обійшов Примаки та Вепри і сховався у лісі, виставивши варгу та розсипавши дозори, і в бойовому порядку спинився ночувати в лісі.

...Савка Мільгун, ховаючись дома, почув про каральний батальйон. Страх попасти у панські лапи змусив його податись до лісу. Тієї самої ночі він зібрався, поклав у берестяний кошик хліба й опівночі рушив у дорогу. Вже біля лісу його гукнув вартовий і наказав спинитися. «Нема дурнів спинятися»,— сказав сам собі Савка і так дременував у ліс, що тільки

вітер засвистів біля вух. Солдат стрільнув, Савка зі страху підскочив, але зараз сказав: «Трясцю ти поцілиш». На сході сонця він був уже далеко від Примаків і сидів у дуплі старого дуба. У Савки не було виробленого плану. Плани і комбінації подавали йому ті чи інші випадки. Так і тепер: він не пішов би в лісі і не сховався б у дупло, якби не каральний батальйон. Савка продовжав у корі дуба ножем дірку і зробив з неї вічко, крізь яке можна було трохи бачити те, що робилося в лісі.

...Перший день бойових дій батальйону пана Крулевського не дав ніяких наслідків. Розвідка, вислана в ліс, не повернулась. Чи вона заблудилась у лісі, чи попала в партизанську засідку, чи, може, дезертирувала — лишилося невідомим.

Пан Крулевський наказав батальйонові просунутися глибше в ліс і зайняти нові позиції. Сам він із своїм штабом і групою, якою командував безпосередньо, зайняв центр позицій. Одній групі війська було наказано прочесати частину пуці, що прилягала до Прим'яті. Пан Крулевський міркував, що бойовий цеп, пройшовши пуцу, вижене і налякає партизанів, вони тікатимуть у друге крило, на шлях, який він перетяв своїм військом. Ось тут, думав він, і буде їм парня. Такий маневр більше годився для полювання на зайців, на чому пан Крулевський дуже знався, ніж для війни з партизанами.

Ніякої зустрічі з партизанами не сталось і на другий день славетної операції пана Крулевського, але цього дня трапився один досить цікавий випадок, який провіщав багаті жнива на ниві війни: розвідка затримала в лісі дуже кумедну людину — жебрака чи придуркуватого волоцюгу. Сидів він край дороги, під деревом, й тремтів зі страху. Одягнений у лахміття, обвішаний торбами, з довгою ліщиноюватою палицею, він з обличчя скидався на якогось лісового гнома, і особливо чудернацькою була в нього сива борідка, збита клоччям.

— Ти хто такий? — спитали його солдати.

— Ніхто. Чоловік.

— Звідки йдеш?

— З Петрикова.

— Куди йдеш?

— Нікуди.

— А чого тремтиш?
— Налякали мене.
— Хто налякав?
— Не знаю: може, люди, а може й чорти.
Його повели до пана Крулевського.
— Звідки ти?
— З лісу, звідки ж я? — спокійно відповів дід і плюнув кілька разів. Він опустил униз голову й, видно, про щось задумався.
— А ти ж казав, що йдеш з Петрикова?
— Ну, авжеж з Петрикова.
— А тепер кажеш, що йдеш з лісу.
— Ну, і з лісу.
— А хто налякав тебе?
— Налякали, ой, налякали! — пожвавішав дід і плюнув разів зо два.
— Хто налякав?
— Ну хто ж? Вони — чорти... з трясовини повилазили. А трясовина там величезна. Люди по ній не ходять, бо коли ступити на неї, то вже наверх не виберешся. Ні, не виберешся.
— Розкажи нам докладно про них. Ми ніколи чортів не бачили.
— Перестань, паночку, про них розпитувати, снитися, погані, будуть.
Але діда вмовили розказати про чортів.
— Іду я, любі мої паночки, — почав старий, — аж зирк — виходить один, та такий же страшний, чорний! А на грудях у нього навхрест, мов разки намиста, патронів понавішувано. Як глянути, ніби й людина, але звідки ж там людині взятися? Така пуща, такі нетрі, глушина. Неба з-за лісу не видно, збоку болото, таке драглисте, що там тільки й жити їм. Страх мене охопив. Стою дивлюсь. А вони, побачивши мене, як шугнуть з болота та як зарегочуть, аж шкіра на мені стерпла. Кинувся я тікати, ховатися. А вони за мною. «Стій!» — кричать. Догнали мене, оточили. А мені й очі туманом заслало. «Хто ти такий? Куди йдеш? Хто підіслав тебе сюди?» І все допитуються, чого я в їхнє пекло потрапив. Пустили мене. «Іди, мовляв, та гляди, нікому не кажи, що бачив тут: розкажеш — у bagno вкинемо». І тоді тільки, як пустили мене, згадав я, що я — хрещений чоловік.

Почав хреститися та молитов читати, бодай їх хвороба взяла.

— Брешеш, негіднику! — крикнув пан Крулевський і схопив старого за бороду. Збита в клоччя дідова борода лишилась у панській руці.

— Що ж ти тепер скажеш? — спитав його пан Крулевський, сунувши в ніс безбородому дідові клоччя ялинового моху.

— Ти прийшов шпигувати? Признавайся!

— Паночку, признаюся,— бухнув у ноги панові Крулевському викритий партизан.— Мене послали на розвідку. От я собі і думаю: дай піду, але назад не повернуся: втечу додому і кину все це. Чи ж ми, прості мужики, можемо воювати з таким військом, як панське? А коли прочули, що проти нас іде сам полковник пан Крулевський, то на нас страх напав і почало наше військо розбігатись. А рештки позашивались у такі нетрі, що швидше з голоду подохнуть, ніж там їх знайдуть.

— А, псякрев! Тепер тільки розуму дійшли,— не вгавав пан Крулевський, але він значно пом'якшав, коли почув таку атестацію легіонерів, ще ж до того його назвали полковником, а він був у чині капітана.— А навіщо ти жебраком переодягнувся?

— Паночку, думав, що жебрака не затримають: жебраків багато тепер ходить.

— Не вірю тобі, собачий сину.

— Паночку! Правду кажу! Набридла мені ця війна!

— А ти покажеш мені те місце, де ховаються ваші розбишаки?

— Боюсь, паночку: уб'ють мене, коли довідаються. Я краще розкажу, як дійти туди.

— Ні, ти покажеш сам своє кубло,— не відступався пан Крулевський.— Не підеш — накажу тебе розстріляти.

Партизана взяли під сувору варту.

Пан Крулевський склав новий план.

Двом ротам він наказав зайняти всі проходи, а сам з головними силами рушив до драглистого болота, де ховалися партизани. Посувались досить повільно. Взятий під варту партизан сумлінно показував дорогу. Не довіряючи йому, пан Крулевський посилав розвідувати місця і дороги.

Пройшовши верст п'ять, розвідка доповіла, що в лісі знайдено свіже вогнище і витоптане місце навколо нього. Біля вогнища були і рештки партизанської їжі: скоринки хліба, лушпиння картоплі. Пан Крулевський сам оглянув його. Провідник ствердив, що це партизанське вогнище, і навіть сказав, що близько є ще кілька таких вогнищ. Усі його повідомлення стверджувалися. Рух війська став ще повільніший, і провідник сказав, що партизанське сховище вже недалеко.

А ліс ставав усе глухіший. Частіше попадалися заболочені низини, завалені вивернутими деревами і гнилими колодами. Сам пан Крулевський, офіцери і солдати помітно хвилювалися. В такому напруженому стані минуло ще з півгодини. Нарешті провідник подав знак спинитися.

— Там!— тихо мовив він і показав рукою на галлявину в лісі.

Пан Крулевський велів підтягнути військо. Офіцери зібралися навколо свого начальника і чекали наказів. Пан Крулевський почав давати накази ротним командирам... І раптом густий тріскучий залп урвав ці накази. Кілька десятків солдатів упало. Кулі заскиглили над головами офіцерів, вирвавши з їхньої групи трьох чоловік одразу, застукотіли об гілля і стовбури дерев. Солдати кинулися врозтіч, падаючи на землю чи ховаючись за деревами. Взводи і роти перемішалися. Три солдати, що вартували провідника, теж кинулися тікати. У цій метушні перемодягнений жebraком партизан Марко Балук щасливо приєднався до своїх бійців.

Пан Крулевський, пригнувши голову, метався туди й сюди, щось кричав, але його ніхто не слухав.

Тільки один поручик не розгубився, скомандувавши лягти і розсипатись у бойовий цеп. Але влучна партизанська куля поклала його самого додолу, і взвод його охопила загальна течія безладдя та паніки.

Під невпинним вогнем, у безладній метушні займали легіонери позиції, однак їх вибивали, не давали їм часу закріпитися. Тільки в одному місці спинилась група солдатів з двома офіцерами, поставили кулемети і сікли кулями стовбури старого лісу.

— Взяти кулемети! За мною! — крикнув Мартин

Риль. Сам попереду, а за ним чоловік тридцять партизанів кинулися на кулемети. Кроків двадцять відділяли Мартина Рилья від жаданої мети. І тут три кулі пробили широкі Мартинові груди. В запалі атаки партизани обминули його. Добігли, багнетами і прикладами перебили кулеметну команду і завязтого офіцера-кулеметника.

З другого боку партизанська лавина подалася на фланг ворогів. Легіонери кинулися тікати, але дорогу їм перетнуло драглисте болото. Кілька солдатів зопалу та зі страху вскочили в болото і провалились у bagno. А партизани густіше і щільніше стискували своє грізне коло. Покидали солдати гвинтівки, поїднімали руки. Блідий і переляканий стояв осторонь пан Крулевський, не склавши зброї і не піднявши рук.

— Ану, вояки, виходьте на плац! — сказав солдатам дід Талаш. Він стояв і поглядав, мов гордий орел. На його грудях блищали стрічки патронів. В руці він тримав військову гвинтівку. Поруч з ним, теж з патронною стрічкою через плече, стояв його менший син Панас і партизанські командири. Не було серед них тільки Мартина Рилья.

— А ти, пане, чом не складаєш зброї? Чи ще воювати хочеш? — спитав дід Талаш пана Крулевського. Той мовчки зняв шаблю й револьвер і віддав їх партизанам.

— Ну, чий же ти тепер підданець? — пригадав йому дід Талаш те саме запитання, що сам колись чув від нього. Пан Крулевський мовчав.

— Ведіть їх туди! — великим пальцем лівої руки старий отаман показав на ліс. — І його ведіть! — кивнув на пана Крулевського.

Пана Крулевського вели окремо від солдатів. З офіцерів один тільки він і лишився.

На невеличкому горбочку, широко розкинувши руки, лежав велетень чоловік. Смерть схопила його в свої обійми тоді, коли він вибігав на цей горбок.

На лівій руці його, нижче ліктя, лежав нерозлучний його супутник — трофейний карабін. Бліде обличчя забитого героя-партизана, обернуто до неба, що сліпо дивилося на землю крізь густе верхів'я старого лісу, було урочисто-спокійне. Суворі зморшки на чолі розгладились, а щільно стиснуті губи надавали обличчю виразу урочистого спокою.

Трохи далі лежали забиті партизани.

Дід Талаш спинився над трупом свого вірного товарища і сумно схилив сиву голову. Ні на кого не дивлячись, говорив дід Талаш прощальні слова над трупом свого друга і забитих товаришів.

— Не підведетесь більше, мої соколики, на голос військової труби! Мартине, голубе мій! Вирвався ти з панської неволі і ліг, боронячи свою волю. Розплющ же, мій голубе, очі та глянь: ось він, ворог наш, стоїть, опустивши очі. Не довелося йому забрати нас живцем... Спочивайте ж, соколи мої рідні, і не турбуйтеся: не згине наша справа, — ми будемо оберігати її пильно, і дітей ваших ми не покинемо.

Дід Талаш замовк і низько схилив голову.

— Копайте, товариші громадо, могилу: поховаємо їх.

Підвів дід очі, глянув на легіонерів:

— А ви, синки, що ж? Пани чи панські слуги, що прийшли поневолювати нас, сіромашну голоту? З натовпу полонених виступив солдат:

— Командире! Верни мені волю і гвинтівку: я воюватиму пліч-о-пліч з вами.

І ще виступив один з полонених. Підійшов до Панаса.

— Чи пізнаєш мене, хлопче? — спитав і уважно подивився Панасові в вічі. Панас глянув на нього і радісно всміхнувся.

— Тату! Це той самий солдат, що випустив мене з тюрми!

Глянув дід Талаш на пана Крулевського.

— Бачиш, пане: твої солдати до нас переходять, і всі вони перейдуть, коли дізнаються правди.

І ще один чоловік стояв самотньо в лісі, спостерігаючи цю сцену. Він хотів підійти сюди і сказати своє слово, але не наважився. Це був Савка Мільгун.

Гостроносий човен пливе впоперек Прип'яті. Два чоловіки сидять у човні. Один молодий, кирпатий, з вихрестим чубом, не поспішаючи, ритмічно, мах за махом, гонить човен.

Другий поважно сидить у передній частині човна. Під пахвою в нього портфель. Багато років записали йому часи в зморшках його обличчя і в глибоких

складках на високому чолі. Вдумливо дивляться кудись углиб, мабуть у минуле, його темні, ще живі і бистрі очі. Це — дід Талаш — голова сільради. Човен гонить його секретар — Сомок з Вепрів.

— А пригадуєш, Сомок, як ловко вирвали ми батальйон товариша Шальохіна з оточення і переправили на той бік?

Сомок весело піднімає сірі очі, і в зіницях їх іскриться сміх.

— Піднесли панам що називається дулю під ніс...

Дід Талаш тільки всміхається у вуса:

— Ну, а тепер нам так само успішно треба налагодити наше громадське господарство.

— Чом же й не налагодити? Земля є, коні є, робочих рук вистачає. Діло піде! — В секретаревому голосі відчувається впевненість.

— Еге ж! І я гадаю, що піде.

В справі молодого колективного господарства їдуть вони до райвиконкому. Громадою вирішили організувати його. Під це господарство відводяться землі Кіндрата Бірки і Симона Бруя. Їх судили пролетарським судом і засудили на вислання. Війта, Василя Бусигу, у «розход» вивели, як заклятого контрреволюціонера. Авгіня не захотіла лишатися на Василевому господарстві, віддала громаді все майно і подала заяву, щоб її прийняли до колективного господарства. Обміркувавши заяву, взяли до уваги заслугу Авгіні перед партизанами і ухвалили — прийняти.

Шумить і гомонить Радянське Полісся, і нові акорди чути в цьому шумі, в цьому гомоні. Припадає вітер гарячим лицем до широких, зацімлілих у своєму одвічному застої боліт і шепоче зеленій жорсткій траві на купинах про те, що йде сюди нова, радісна людина, щоб порушити цю зацімлілість, щоб обернути ці болота у багаті луки і ниви. Гуляє вітер над купчастим верхів'ям поліських пуц, гоїдає гілля над свіжими високими могилами, порозкиданими на високих піскуватих островах, і оспівує славу похованих у цих могилах героїв, сіячів бурі і боротьби.

Над драглистим болотом височіє острів, на острові — могила. Високий і широкий стовп, старанно обтесаний партизанською сокирою, стереже цю високу

могилу. На дубовому стовпі вирізьблено рукою нехитрого різьбяра два слова: «Мартин Риль».

На могилі лежить простий вінок живих поліських квітів.

...Минають роки. Дідові Талашу тепер понад вісімдесят років. Важко вже йому виконувати громадську роботу, але без роботи лишатися він не хоче. Він — сторож на Прип'яті. Його робота — стежити за порядком і запалювати ліхтарі на ніч. Дід Талаш любить згадувати своє партизанство. Як наслідок тих спогадів і з'явилась ця повість.

Коли дідові Талашу нагадати про ворогів Радянської держави, що замишляють війну проти неї, він випростає зігнуту роками спину, гляне по-орлиному:

— Го! Я сів би на коня і показав би ще, чого вартий старий Талаш!

Мінськ, 1933.

П Р И М І Т К И

Поетична і прозова творчість видатного білоруського письменника Якуба Коласа широко znana в Радянському Союзі. Окремі його твори видавалися в країнах соціалістичної співдружності, виходили у деяких європейських країнах.

Велику популярність здобули Коласові оповідання, вірші, повісті, поеми та роман-трилогія «На розстанях» серед читачів Радянської України. Тільки в пововнні роки твори цього чудового майстра художнього слова неодноразово виходили в перекладі на українську мову (колективна збірка білоруських прозаїків — «Білоруські оповідання» — 1949, антологія «Білоруська радянська поезія» — 1948, одностомник Я. Коласа «Вибрані твори» — 1951, за редакцією Павла Тичини).

Відомий роман-трилогія «На розстанях» українською мовою було видано 1958 року, другим, повним виданням твір вийшов 1970 року.

Повість «Трясовина», що видається в українському перекладі під назвою «Дід Талаш», належить до класичних творів білоруської радянської прози. Якуб Колас написав її в 1933 році. Тоді ж у газеті «Література і мистецтва» (№ 14) вперше опубліковано уривок з твору, а повністю його видрукувано в журналі «Польмя рэвалюцыі» (№ 5—9, 12). Окремим виданням повість побачила світ 1934 року.

Читачі з великим захопленням зустріли нову Коласову книжку, і відтоді вона витримала десятки видань у Білорусії, з'явилася в російському й українському перекладах.

Після Великої Вітчизняної війни, коли слава про живий прообраз повісті — столітнього партизана Василя Талаша облетіла весь світ, популярність Коласового твору стала ще більшою. У ці роки «Трясовина» двічі публікується на Україні: першого разу в одностомнику «Вибрані твори» (1951), вдруге — під назвою «Дід Талаш» (1958).

Нинішнє видання друкується за текстом 1958 року.

Художнє оформлення І. М. Гаврилюка

ЯКУБ КОЛАС

ДЕД ТАЛАШ

Повість

(На українском языке)

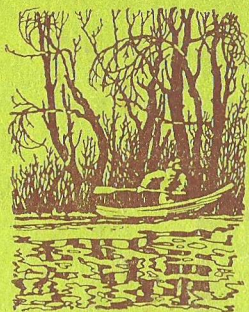
* * *

Редактор В. Р. Лихогруд
Художній редактор В. І. Пойда
Технічний редактор Є. Ю. Зеленкова
Коректор К. Г. Шевченко

Здано на виробництво 12.II. 1971 р.
Підписано до друку 31.III. 1971 р.
Папір друкарськ. № 3. Формат 84×108¹/₃₂.
Умовн. друк арк. 10,92.
Обл.-вид. арк. 11,28+0,21 вкл.=11,49.
Ціна 72 коп. Замовл. 1—378. Тираж 30 000.
Київський поліграфічний комбінат
Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР,
вул. Довженка, 3.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь».
Київ, Пушкінська, 28.

ЯКУБ КОЛАС ♦ ДІД ТАЛАШ

У 1971 РОЦІ
В «ШКІЛЬНИЙ БІБЛІОТЕЦІ»
ВИХОДЯТЬ ТАКІ ТВОРИ:

*

ПАНЧ П.

Твори

ЛАЦІС В.

До нового берега

ФУЧІК Ю.

Репортаж, писаний під шибенницею

ОЛЕСЬ О.

Твори

БАЛЬЗАК

Твори

Київ

1971

72 коп.